

SVENSKA LANDSMÅL OCH SVENSKT FOLKLIV

Tidskrift för talspråksforskning,
folkloristik och kulturhistoria

2021

Årgång 144

Utgiven av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur
i samarbete med Institutet för språk och folkminnen och
Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar vid Lunds universitet

SWEDISH DIALECTS AND FOLK TRADITIONS

Journal of dialectology, sociolinguistics,
folklore research and cultural history

Founded in 1878 by J. A. Lundell

Published by

THE ROYAL GUSTAVUS ADOLPHUS ACADEMY FOR SWEDISH FOLK CULTURE,
UPPSALA

in collaboration with

THE INSTITUTE FOR LANGUAGE AND FOLKLORE and THE FOLKLIFE ARCHIVES
WITH THE SCANIA MUSIC COLLECTIONS AT LUND UNIVERSITY

Principal editor:

MATHIAS STRANDBERG

Editors:

KARIN GUSTAVSSON, ERIK M. PETZELL and LENA WENNER

Editorial board:

*Lars-Erik Edlund, Charlotte Hagström, David Karlander, Susanna
Karlsson, Bengt af Klintberg, Ida Larsson, Lars-Gunnar Larsson, Caroline
Sandström, Susanne Nylund Skog, Camilla Wide, Susanne Österlund-
Pötzsch*

2021

Volume 144

Distributed by Eddy.se

SVENSKA LANDSMÅL OCH SVENSKT FOLKLIV

Tidskrift för talspråksforskning, folkloristik
och kulturhistoria

Grundad 1878 av J. A. Lundell

Utgiven av

KUNGL. GUSTAV ADOLFS AKADEMIEN FÖR SVENSK FOLKKULTUR, UPPSALA

i samarbete med

INSTITUTET FÖR SPRÅK OCH FOLKMINNEN OCH FOLKLIVSARKIVET MED
SKÅNES MUSIKSAMLINGAR VID LUNDS UNIVERSITET

Huvudredaktör:

MATHIAS STRANDBERG

Redaktörer:

KARIN GUSTAVSSON, ERIK M. PETZELL och LENA WENNER

Redaktionsråd:

*Lars-Erik Edlund, Charlotte Hagström, David Karlander, Susanna
Karlsson, Bengt af Klintberg, Ida Larsson, Lars-Gunnar Larsson, Caroline
Sandström, Susanne Nylund Skog, Camilla Wide, Susanne Österlund-
Pötzsch*

2021

Årgång 144

Distribueras av Eddy.se

Årgång 144. H. 347 från början

Samtliga forskningsartiklar som publiceras i tidskriften har genomgått anonymiserad kollegial granskning av minst två granskare.

All research articles published in this journal have undergone double-blind peer review by at least two referees.

© Författarna och Kungl. Gustav Adolfs Akademien

Sättning och omslag: Mathias Strandberg

Distribution:

eddy.se ab

e-post: order@bokorder.se

Box 1310, 621 24 Visby. Telefon 0498-25 39 00

<http://kgaa.bokorder.se>

ISSN 0347-1837

Printed in Sweden by RK tryck, 2022

Innehåll

Ny redaktör för <i>Svenska landsmål och svenskt folkliv</i>	7
KARIN GUSTAVSSON, Kära ungdomsminnen, folkminnen och arkiv- minnen. Om Eva Wigströms samarbete med illustratören Gisela Trapp	9
CATARINA HARJUNEN, Ingen vanlig människa. Skogsråets erotiska möten med människan i folklig tradition.	39
ADAM HORN AF ÅMINNE, <i>Överkölis</i> och <i>Ivikölis</i> . Endonymer, hyperkorrektion och försvenskning i dagens överkalixmål	55
STAFFAN FRIDELL och MATS G. LARSSON, Människorna bakom Kensingtonstenen och dess runor	81
INGVAR SVANBERG, Hand-catching and other lesser-known fishing methods in Sweden.	89
LARS-ERIK EDLUND, ERIK MAGNUSSON PETZELL, CAROLINE SANDSTRÖM, MATHIAS STRANDBERG och LENA WENNER, Litteraturkrönika 2021	103

Meddelanden och aktstycken

CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN, »Vi kunna skrifva den mäst ortografiska svenskan, men ej tala en mening utan att förråda vår härkomst ifrån det gamla Österlandet».	119
MATS RYDÉN, Johannes Franckenius och kontinuiteten i svenskt växtnamnsskick.	129

Litteratur

Carl-Erik Lundblad & Gunlög Josefsson, <i>Småländska. Orden och grammatiken</i> . Rec. av Staffan Fridell	143
Lars Steensland, <i>Älvdalsk ordbok. Svenska-älvdalska, älvdalska- svenska</i> . 2 uppl. Rec. av Henrik Rosenkvist	144
Författare i denna årgång	151

Ny redaktör för *Svenska landsmål och svenskt folkliv*

Fredrik Skott, som varit tidskriftens redaktör sedan 2016, är sedan 2021 sekreterare för Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur och avdelningschef vid Avdelningen för arkiv och forskning i Göteborg vid Institutet för språk och folkminnen. Med hänsyn till den tid och den kraft som Skotts nya arbetsuppgifter tar i anspråk har han valt att lämna redaktionen. Redaktionen uttalar härmed sitt förbindliga tack till Fredrik Skott för hans stora insatser för tidskriften under dessa år.

I Skotts ställe inträder som redaktör Karin Gustavsson, arkivchef vid Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar vid Lunds universitet. Det redaktionella arbetet med Gustavssons artikel i denna årgång (s. 9 ff.) har skötts av Fredrik Skott, som varit adjungerad till redaktionen.

Från och med denna årgång utges tidskriften av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur i samarbete med Institutet för språk och folkminnen och Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar vid Lunds universitet.

Mathias Strandberg

Kära ungdomsminnen, folkminnen och arkivminnen

Om Eva Wigströms samarbete med illustratören Gisela Trapp

Av Karin Gustavsson

Abstract

The Swedish folklore collector Eva Wigström collaborated in the 1890s with the young artist and illustrator Gisela Trapp. They both lived in Helsingborg in the south of Sweden and shared many interests, despite a difference in age of about 40 years. In this article we are introduced to Wigström's work as an author and folklore collector, and the cooperation between the two women is described. Wigström also inspired Gisela Trapp to collect folklore, and the difference in their backgrounds is discussed, as are the differences in how their personal papers have been archived and how this has affected what we know today about their work. The role of non-scholars in research is also discussed.

Keywords: folklore collecting, archives, women pioneers, illustrator, uncelebrated individuals.

Inledning

I oktober 1953 sökte dialektforskaren Ingemar Ingers i Lund kontakt med den 80-åriga konstnären Gisela Trapp från Helsingborg för att få veta mer om de kontakter hon haft med författaren och folkminnesinsamlaren Eva Wigström, pseudonymen »Ave», på 1890-talet.¹ Han fick snabbt svar i brev: »Min bekantskap med Ave hör nu till kära ungdomsminnen och gärna vill jag medela [sic!] vad som kan vara av intresse.»² Wigström, som hade avlidit mer än ett halvsekel tidigare, hade återkommande uppmärksammats av såväl folklivsforskare som litteraturvetare. Gisela Trapp var vid den här tidpunkten en av få personer som fortfarande kunde delge Ingers personliga minnen av Ave.³

Det som Gisela Trapp, f. Henckel (1873–1958), kallade »kära ungdomsminnen» avsåg hennes vänskap och samarbete med Eva Wigström (1832–1901) under 1890-talet fram till Wigströms död 1901. Trapp kom att illustrera ett antal sagor och berättelser av Wigström, som också inspirerade sin unga

¹ Forskningen som artikeln bygger på har finansierats av Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen, som härmed tackas för sin generositet.

² Brev från Gisela Trapp till Ingemar Ingers 1953-10-17, LAL:s ämbetsarkiv, Isolf.

³ Granskning och bedömning av denna artikel har ombesörjts av Fredrik Skott, som varit adjungerad till redaktionen sedan Karin Gustavsson inträtt i densamma. Skott har också skött kontakten med externa granskare. (Red:s anm.)

kompanjon till att själv skriva för barn. Eva Wigström var en av det sena 1800-talets mest aktiva svenska insamlare av folkminnen, något som också Gisela Trapp kom att ägna sig åt, men i betydligt blygsammare omfattning. 1918 hade hon medverkat till publicering av folkminnen och gamla talesätt som hon och hennes då avlidne make Oscar Trapp (1847–1916) hade samlat in i trakten av Arildsläge (sedermera Arild) kring sekelskiftet 1900 (Trapp 1918, Gustavsson 2020).⁴ Ingemar Ingers kontakt med Gisela Trapp ledde till att hon 1955 donerade en samling folkminnen insamlade i Luggude härad till Landsmålsarkivet i Lund.⁵

Den här artikeln har som syfte att belysa kontakterna mellan Eva Wigström och Gisela Trapp och därmed uppmärksamma Gisela Trapp i hennes roll som insamlare av folkminnen, ett sammanhang där hon kan benämnas som »obemärkt». Deras relation beskrivs också utifrån rollerna författare respektive illustratör. Ett annat syfte är att undersöka hur dokument som dessa båda har lämnat efter sig har hanterats och kommit att ingå i olika arkiv, och vad deras respektive samlingar representerar av vetande. Vilken kunskap om Wigström respektive Trapp och deras samarbete är möjlig att nå utifrån det tillgängliga källmaterialet?

Aves minne

Eva Wigström avled i Helsingborg den femte januari 1901, 69 år gammal, till följd av lunginflammation. I *Helsingborgs Dagblad* fick hon en omfattande runa som framhöll både hennes litterära verksamhet och hennes folkminnesinsamlande. Tidningen skrev även ett refererat från hennes begravning då bland annat det tal som hållits av den danske folketingsmannen Harald Holm uppmärksammades.⁶ Också rikspressen skrev om hennes död och för att uppmärksamma och hedra Eva Wigström ringdes det i alla klockor på Skansen till hennes minne på begravningsdagen den 11 januari, ett tecken på vilken status hon hade som folklorist och författare. Vid sitt frånfälle hade Eva Wigström och hennes make precis flyttat till Vrigstad i Småland där deras dotter Gerda var bosatt. Efter begravningstjänsten i Helsingborg fördes Eva Wigströms kista dit med tåg. Men efter några år flyttades hennes stoft till nya kyrkogården Helsingborg och en gravvård avtäcktes där under högtidliga former 1910.

Wigströms livsverk kom att uppmärksammas av välkända kulturhistoriska författare och akademiker som Henrik Wranér (1901), Ewert Wrangel (1914), Pehr Johnsson (1922) och William Lengertz (1934). Eva Wigströms make Claes Wigström (1830–1916) förvaltade det material hon lämnat ef-

⁴ Namnformen *Arild* etablerades först under 1900-talet. Vid 1900-talets början var *Arildsläge* det gängse namnet (se *Skånes ortnamn* A: 12 s. 85 f.) och det används också här om förhållanden hänförliga till tiden kring förra sekelskiftet.

⁵ Acc:nr 6213 i DAL.

⁶ *Helsingborgs Dagblad* 1901-01-06 s. 2, 1901-01-12 s. 2

Eva Wigström. Foto:
Kungliga biblioteket.

ter sig och försåg hennes levnadstecknare med en detaljerad verkförteckning (Walde 1914). Med anledning av 100-årsminnet av hennes födelse 1932 höll författaren Nils Ludvig Olsson ett radioföredrag om henne, i omarbetad form publicerat 1950 (Olsson 1950). 1953, samma år som Ingemar Ingers samtalande med Gisela Trapp om hennes minnen av Wigström, skrev folkloristen och etnologen Anna Birgitta Rooth från Lund en initierad artikel där hon analyserade Wigströms insamlingsarbete (Rooth 1953). Också under de senaste decennierna har hennes verksamhet både som författare och folkminnesinsamlare beskrivits och analyserats av såväl litteraturvetare som etnologer och folklorister (se t.ex. Bringéus 1985 och 1992, Ehrenberg 2003, 2018, Lång 1996, Ulvros 2016, Gustavsson & Palmenfelt 2017).

Wigström var tillsammans med bland andra Gunnar Olof Hyltén-Cavallius, Nils Gabriel Djurklou och Per Arvid Säve en av sin samtids mest välkända och omtalade folkminnesinsamlare. Vid sidan av dessa framstår Gisela Trapp som en obemärkt aktör, en av många personer som har lämnat bidrag till de

stora samlingar som idag finns i traditionsarkiven, men vars person och personliga drivkrafter inte har uppmärksammats av forskningen vare sig under deras egen aktiva period eller av eftervärlden (jfr Gillberg 2001 s. 39). Men Gisela Trapp och hennes man Oscar är två bland många insamlare som var med om att lämna bidrag till folkminnessamlingarna och som därmed har medverkat till dagens kunskap om det förflutna. Aktörer som kan betecknas som »obemärkta» har haft betydelse i de flesta vetenskaper, och humanistisk forskning i flera discipliner har allt mer kommit att intressera sig för dessa (se t.ex. Gillberg 2001, Gustavsson 2016, Bergwik 2016). Många av dessa obemärkta är kvinnor vars insatser och betydelse beskrivits på senare år (Blacker & Davidson 2000, Klein 2013, Nicklasson 2014).

Artikeln inleds med en beskrivning av Wigströms verksamhet innan samarbetet med Trapp påbörjades, sedan följer Trapps bakgrund och samarbetet mellan henne och Wigström, där vi också möter Gisela Trapps make Oscar och hans kontakter med den samtida antikvariska och akademiska världen. Artikeln avslutas med resonemang om arkivens betydelse för vilken kunskap som kan uppnås om specifika personer och hur det som finns i arkiven påverkar vad som ingår i minnet om personer ur det förflutna. Gisela Trapp benämns genomgående med efternamnet Trapp, som hon fick genom giftermål 1902, eftersom det är under det namnet som hon har uppmärksammats som konstnär och i andra sammanhang.

Källmaterialets vandringar

Det källmaterial som har funnits tillgängligt till den här texten är långt ifrån heltäckande för att kunna besvara de frågor som jag vill undersöka, ett förhållande som är vanligt vid kulturhistoriska studier av förhållanden i det förflutna (Steinrud 2020 s. 17). Jag kommer att återkomma till de luckor som finns i arkiven – material som en gång har funnits har inte kommit att arkiveras. För att trots dessa luckor kunna förstå hur samarbetet mellan Wigström och Trapp såg ut använder jag en form av biografisk metod. Vad som är känt om en person och dennes agerande i en viss situation får bilda utgångspunkt för tolkningen av de dokument som finns tillgängliga, som görs med stöd av kronologi och med undersökning av kontexten kring dem.

De dokument som finns i olika arkivsamlingar som kan bidra till att besvara mina frågor är i en mening neutrala eller objektiva – det som står, det står, och det är detta textinnehåll som jag måste utgå från. Samtidigt är varje dokument ett resultat av en lång rad omständigheter, som påverkat innehållet och i vilken mån ett visst dokument har bevarats till eftervärlden. Kontexten kring dokumenten, deras tillkomst och hur de har hanterats av olika aktörer under de år som gått sedan de skapades, utgör källor som bidrar till den kunskap som är möjlig att nå (jfr Steinrud 2020 s. 23).

Eftersom Eva Wigströms verksamhet som publicist, författare och insamlare till stora delar utspelade sig i offentligheten och tidigt kom att bli in-

tressant för andra forskare, och hon dessutom hade en familj som vårdade hennes minne, har en mängd dokument som härstammar från hennes liv och verksamhet bevarats. Manuskript av Wigströms hand finns bland annat i Isofs samlingar i Uppsala, som också hyser hennes brev till August Bondesson. Breven från Wigström till Artur Hazelius finns hos Nordiska museet, och till ytterligare mottagare hos bland annat Universitetsbiblioteket i Lund, Svenska barnboksinstitutet, Dansk Folkemindesamling och flera andra institutioner.

Det finns också en samling benämnd »Eva Wigströms efterlämnade papper», som består av sex volymer, som är det närmaste vi kommer ett personarkiv. År 1941, fyra decennier efter Eva Wigströms död, lämnades en svart trälåda som innehöll manuskript och andra dokument till Helsingborgs museum. Samlingen innehåller utöver material relaterat till Eva Wigström – främst manuskript och avskrifter av publicerade tidningsartiklar – också Claes Wigströms meritförteckningar och en mängd kondoleansbrev som familjen fick vid Eva Wigströms död. Däremot saknas helt inkommande brev från alla de personer som Eva Wigström korresponderade med, som t.ex. Artur Hazelius, J. A. Lundell och August Bondesson, liksom flera utländska forskare och författare som danska Svend Grundtvig och Henning Frederik Feilberg och den tyske folkloristen Felix Liebrecht.⁷ Det finns inte heller några spår av samarbetet mellan Eva Wigström och Gisela Trapp i materialet. Den som överlämnade lådan med de efterlämnade pappren till museet var rådmannen Karl Edvard Norrsell (1866–1953). Då, 1941, fanns ingen nära anhörig till Eva Wigström längre i livet. Maken Claes Wigström hade avlidit 1916, dottern Hertha 1920 och dottern Gerda 1936.

Norrsell var ledamot av museistyrelsen i Helsingborg. Hur samlingen kommit i hans ägo är idag inte känt. I museets accessionslogg står antecknat »Inlämnade t. museet av rådmann Norrsell, som under en boutredning påträffat papprena, men själv dött innan museet hunnit få detaljupplysning.» Karl Edvard Norrsell avled 1953, tolv år efter att han lämnat materialet till museet, och den kortfattade anteckningen ger en liten inblick i villkoren för det dåtida museiarbetet och med vilken eftersläpning museet arbetade med registrering av nyinkommet material i sina kataloger. Vidare står antecknat med blyerts: »Rådmann Norrsell ev. släkt med Wigströms.»⁸ Detta budskap från en idag anonym museianställd skulle möjligen kunna leda vidare till spår om hur Norrsell fått dokumenten i sin ägo. Men det är inte möjligt att idag veta om anteckningen bygger på någon form av fakta och kunskap, eller om det var ett löst antagande. Anteckningen säger dock att frågan om hur rådmannen kommit att hysa materialet var av intresse för museet och bara det att någon fäste sin spekulation (eller eventuella vetande) i skrift visar den antecknande personens medvetenhet om Wigströms och därmed materialets betydelse.

⁷ Uppgifter om Wigströms återkommande kontakter med Liebrecht finns i hennes korrespondens med Artur Hazelius.

⁸ Helsingborgs museums accessionskatalog för åren 1941–1943, s. 63.

Ingemar Ingers som ville veta mer om Eva Wigström lyfte i ett brev till Gisela Trapp i november 1953 frågan om vikten av att »utröna om något bibliotek tagit hand om papper, som varit kvar efter Ave.»⁹ Trapp svarade honom: »Jag kom att tänka på att Aves äldsta dotter, som överlevde de andra, väl fått all kvarlåtenskapen i arv och då också väl Aves papper.»¹⁰ Vid det tillfället befann sig alltså samlingen på Helsingborgs museum, men uppenbarligen saknade både Ingers och Trapp kännedom om detta.

Dokumentet kom samma år som de lämnades till museet att ordnas och förtecknas av advokaten John Pape och författaren Nils Ludvig Olsson, som båda hade god kännedom om Wigströms liv och författarskap. John Pape (1889–1945) ingick även i museistyrelsen. Han var verksam som advokat i Helsingborg, men hade också från slutet av 1930-talet studerat arkeologi, religionshistoria och folkminnesforskning i Lund, och kom att publicera flera artiklar och den postumt utgivna boken »Kloka flickan från Vallåkra» (Pape 1949). Arbetet med denna nämner han i ett brev till sin lärare, Folklivsarkivets föreståndare Carl Wilhelm von Sydow (1878–1952) våren 1941: »F.n. håller jag på att avsluta en längre uppsats om 'kloka flickan i Vallåkra' (Ave's 'Kloka Nanna'), grundad på arkivstudier, som jag skulle föredraga för prof. Briem.»¹¹ Här skriver Pape indirekt att han besatt god kännedom om Eva Wigströms författarskap, vilket naturligtvis var en tillgång vid ordnandet av materialet. »Kloka Nanna» var titeln på en bok av Wigström som kom ut 1880, med en berättelse om en kvinna som kunde bota sjuka. Verklighetsbakgrunden och den verkliga Nanna (vars namn var Anna) skildrade hon i den postumt utgivna berättelsen »Tvänne 'kloka'», som ingick i *Byhistorier och skämtsägner* (Wigström 1909). Att Pape hade ett intresse av att fördjupa sig i Wigströms efterlämnade papper är uppenbart – han skulle ju kanske kunna hitta mer stoff till sin egen forskning där.

Det finns några bevarade brev från Pape till von Sydow det aktuella året 1941, men uppordningen av Wigströms samling nämns inte där. På försommaren 1941 sammanträffade Pape med Nils Ludvig Olsson för att sortera samlingen som Norrsell lämnat till museet. Pape hade i förväg skrivit till Olsson: »Samlingen är ganska stor och det tar tid att granska den, varför jag ber Eder reservera åtminstone ett par dagar för besöket.»¹² Här framträder John Pape som initiativtagare till uppordningsarbetet och han bör översiktligt ha granskat samlingen innan de båda satte igång. Olsson (1893–1974) var då en etablerad författare som skrev under signaturen »Nils Ludvig»,

⁹ Ingemar Ingers till Gisela Trapp 1953-11-26, Is of.

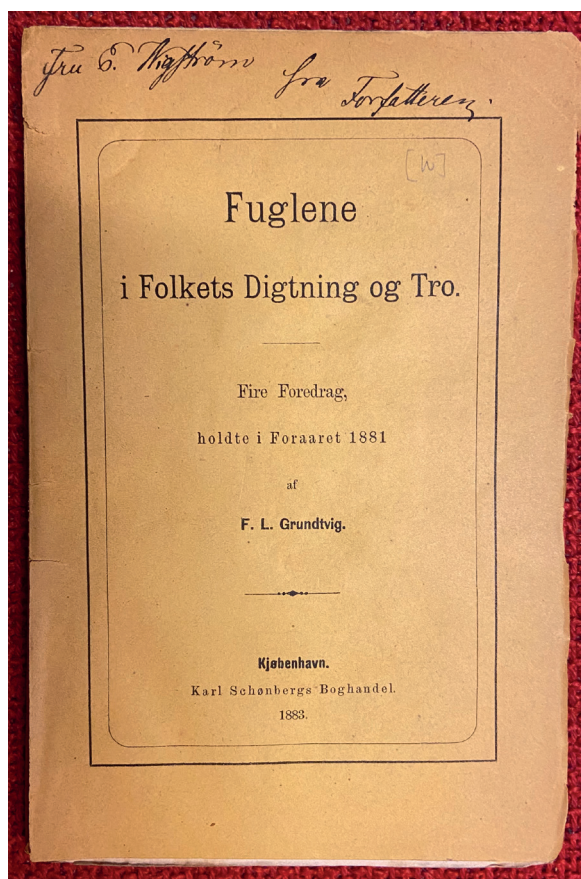
¹⁰ Brev från Gisela Trapp till Ingemar Ingers 1952-11-30, Is of. I bouppteckningarna efter döttrarna nämns inget arkivmaterial.

¹¹ John Pape till C. W. von Sydow 1941-03-25. Brevväxling mellan Pape och von Sydow är bevarad från 1938 till 1945 i von Sydows personarkiv i Lunds universitetsbibliotek. Den professor Briem som Pape nämner var Efraim Briem (1890–1946), professor i religionsvetenskap vid Lunds universitet och liksom Pape infödd helsingborgare. Den kloka flickan i Vallåkra hade på 1830-talet fått förmågan att bota sjuka i samband med en upplevelse av gudomliga visioner, och Pape sökte kunskap från både det folkloristiska och religionshistoriska fältet i sin studie.

¹² John Pape till Nils Ludvig Olsson 1941-06-03, Nils Ludvig Olssons samling, LUB.

Eva Wigströms exemplar av *Fuglene i Folkets Digtning og Tro*, med en dedikation av Frederik Lange Grundtvig. Boken finns i Helsingborgs stadsbiblioteks Wigström-samling.

Foto: förf.

framförallt berättelser på skånsk dialekt. I december 1932 hade han hållit ett radioföredrag med titeln »Eva Wigström (Ave) – ett hundraårsminne», som utgjorde grunden för den kortare betraktelse över hennes liv och verk som 1950 publicerades i boken *Mitt Skåne* (Olsson 1950). Det var hans bidrag till bokförlaget Wahlström & Widstrands serie om svenska landskap, skrivna av välkända författare.¹³ Kapitlet om Ave i detta sammanhang bekräftade hennes status som skånsk litterär kulturpersonlighet.

Resultatet av Olsson och Papes arbete blev, utöver att samlingen av dokument strukturerades och gjordes forskningsbar, en maskinskriven förteckning om tolv sidor. 1969 lämnades hela samlingen av museet som en deposition till Universitetsbiblioteket i Lund, men sedan 2018 förvaras den åter i Helsingborg.

1941, samma år som samlingen ordnades och förtecknades, gjorde Folk-livsarkivet i Lund ett försök att samla in människors minnen av Wigström

¹³ Nils Ludvig höll radioföredraget den 21 december 1932. Manuskriptet till föredraget finns i Nils Ludvig Olssons samling, LUB.

genom en frågelista. Ambitionen var att få kontakt med personer som hade träffat Eva Wigström, vidare efterlystes brev och manuskript från henne som hon skulle ha kunnat skicka till sina meddelare. Ansatsen var också källkritisk. Folklivsarkivet frågade bland annat: »Har Ni märkt, om hon hänvisat vissa folkminnen till fel trakt? I så fall vilka? (Nämn istället den ort, där Ni med säkerhet vet att traditionen i fråga finns!)».¹⁴ Folklivsarkivets dåvarande amanuens Anna Birgitta Rooth kom senare att analysera Wigströms insamlingsmetoder och möjligen hade hon redan vid detta tillfälle börjat formulera frågor på området, ett antagande som dock inte går att styrka med hjälp av den korrespondens som finns mellan henne och von Sydow.¹⁵ Inte heller i brevväxlingen mellan Pape och von Sydow nämns frågelistan, och Pape beskriver inte sitt arbete med Wigströms samling. Detta hade kunnat förväntas, eftersom von Sydows intresse för Wigströms liv och verk är väl dokumenterat. Han hade redan som skolelev kommit i kontakt med hennes böcker med skånsk folkdiktning. 1904 hade han rest till folkhögskolan i Askov på Jylland, där Eva Wigström drygt 30 år tidigare fått avgörande inspiration till att börja samla folkminnen, och där träffat hennes vänner folkloristerna Henning Frederik Feilberg och Axel Olrik. Enligt Nils-Arvid Bringéus återvände von Sydow från sin Danmarksresa fast besluten att »fortsätta Eva Wigströms insamling av svenska folkets diktning och tro» (Bringéus 1988 s. 15).

Utfallet av 1941 års frågelista blev emellertid mycket magert. Endast tre svar kom in, och två av dem meddelade att man inget hade att anföra. Meddelaren Håkan Ek i Kävlinge, född i Södervidinge 1869, återgav en episod som han hade fått berättat av sin bekant H. Jönsson. På 1880-talet hade denne läst Wigströms *För fyrtio år sedan* och känt igen den boterska som Wigström kallat »Rantan». Enligt Jönsson var verklighetens »Rantan» en ej namngiven kvinna som hade bott i Södra Möinge, och som hade avlidit i slutet av 1880.¹⁶

Från Eva Wigström finns trots allt relativt mycket material bevarat, utspjutt i olika arkiv. Något personarkiv efter Trapp finns inte, men en hel del brev och anteckningar från henne har bevarats i olika samlingar, främst hos Helsingborgs museum och Katolska biskopsämbetets arkiv hos Riksarkivet i Stockholm. Hon hade växt upp i en familj där det fanns en tradition att spara på föremål och dokument och både Gisela och hennes syster Carola kom att donera stora mängder ärvda objekt till museet i Helsingborg.¹⁷ Av de brev som Gisela Trapp skrev till Ingers på 1950-talet framgår att hon hela livet bevarade brev och andra dokument av betydelse för henne, samlingar som efter hennes död dock till största delen tycks ha skingrats. Exempelvis skriver hon till Ingemar Ingers 1954: »Jag har gått igenom brevsamlingen här

¹⁴ Frågelista med nr LUF 39.

¹⁵ I von Sydows brevsamling i LUB finns 32 brev från Rooth till von Sydow skrivna mellan 1940 och 1946 samt fyra svarsbrev från von Sydow, men ämnet Wigström avhandlas inte. I de brev från von Sydow som finns i Anna Birgitta Rooths personarkiv som förvaras på UUB nämns inte heller Wigström eller frågelistan.

¹⁶ LUF M 8116.

¹⁷ I museets publika föremålsdatabas Carlotta anges över 500 föremål vara skänkta av Carola Henckel, och mer än 1 600 skänkta av Gisela Trapp.

[Arild] – – – Det besvärliga är att jag liksom bott på 4 ställen. Fredriksdahl, Arild, Munkavången och hos min syster.»¹⁸ Korrespondensen mellan Ingemar Ingers och Gisela Trapp finns i DAL:s ämbetsarkiv vid Isof. Inte heller denna är fullständig. Det finns kopior av flera, men uppenbart inte alla, brev som Ingers skrev till Trapp.

Eva Wigströms ställning som kvinnlig pionjär inom flera manligt dominerade fält har gjort henne intressant för biografiskrivare och vetenskapshistoriker, och hennes efterlämnade manuskript, brev o.s.v. har nyttjats för forskning om hennes liv och verk. Utöver arkivmaterial finns det mer än 10 000 sidor tryckt text med henne som upphovsperson (Ulvros 2016 s. 154). Hon kan med självklarhet sorteras in i den kategori som historikern Göran B. Nilsson (1997 s. 24) i en text om biografigenrens utmaningar kallar »stora män och kvinnor». Efter Gisela Trapp finns inget personarkiv och inte någon samling som kan liknas vid Eva Wigströms. Kring sekelskiftet 1900 betraktades hon som en lovande konstnär och hon fick goda recensioner både för sina barnboksillustrationer och för sina målningar, men efter att hon på 1910-talet konverterat till katolicismen lämnade hon de konstnärskretsar hon tidigare varit en del av (Gustavsson 1997). Hennes bidrag till folkminnesarkiven är jämfört med många andra insamlares mycket litet. Återkommande i de brev som finns av hennes hand är hennes önskan om att inte synas och märkas eller uppmärksammas. Vid ett tillfälle skrev hon till Ingers: »Jag har av naturen motvilja mot offentlighet».¹⁹ Denna omständighet kan sägas göra bristen på ett organiserat personarkiv konsekvent med hennes egen önskan. Även om hon var mycket produktiv som konstnär och illustratör och har ägnats vissa biografiska texter och kortfattat behandlats i olika encyklopedier är hon idag mest känd lokalt i Helsingborg efter sin donation 1918 av den stora Fredriksdalsegendomen med ändamålet att ett friluftsmuseum skulle etableras där (Gustavsson 1997, Gustavsson 2018, Jönsson 2016, *Svenskt konstnärlexikon* 5 s. 471). Så här i efterhand framstår Eva Wigström som »stor» i Göran B. Nilssons mening, Gisela Trapp gör det inte.

Aves vandringar

Eva Wigström debuterade litterärt 1866 med en dikt publicerad i barntidningen *Linnéa*, som gavs ut av Carl Anton Wetterberg, känd som »Onkel Adam» (Ulvros 2016 s. 135). Här introducerade hon sin pseudonym »Ave», som hon sedan skulle komma att använda i hela sin produktion. Under 1860- och 1870-talen publicerade hon fler alster i både *Linnéa* och andra skrifter riktade till barn, och hon kom också att själv bli utgivare av barntidningen

¹⁸ Gisela Trapp till Ingemar Ingers 1954-01-29. »Fredriksdahl» som Gisela Trapp nämner var den herrgårdslika huvudbyggnaden på en jordbruksegendom i östra Helsingborg som kom att vara ett av Gisela Trapps hem och som hon 1918 donerade till Helsingborgs stad. »Munkavången» avser Katolska kyrkans område i Helsingborg.

¹⁹ Gisela Trapp till Ingemar Ingers 1953-11-20, LAL:s ämbetsarkiv, Isof.

Hvitsippan. Utöver att skriva för barn publicerade hon alster i många olika genrer – bland annat samhällsreportage, skönlitteratur och debattartiklar om kvinnofrågor och folkuppfostran (Ulvros 2016 s. 136). Hennes första bok för en vuxen publik gavs ut 1870. Det var romanen *För fyrtio år sedan. Taflor ur det Skånska folklivet*, där hon hämtat stoff från sin egen uppväxt i ett välbeställt bondehem. Eva Wigström kom att bli en av de första författarna som gjorde det skånska allmogelivet till en källa för litterära skildringar. För flera författare, som Oscar Patrik Sturzen-Becker («Oddvar Odd») och Albert Ulrik Bååth, blev det skånska landskapet scenen för flera verk, och Ola Hansson använde också landskapsspecifika miljöer i sina texter. Eva Wigström träder fram som en pionjär när verkligheten tog plats i både bildkonst och litteratur under 1800-talets senare decennier (Lengertz 1934 s. 221).

Frågan om kvinnors möjlighet till utbildning engagerade henne, och hon var en av initiativtagarna till att en folkhögskola riktad till kvinnor startade i Helsingborg 1873. Både Eva och båda hennes döttrar Hertha och Gerda liksom maken Claes kom att periodvis undervisa på skolan. Genom sitt engagemang här kom Eva Wigström i kontakt med danska folkhögskolor. Det var vid ett besök på folkhögskolan i Askov på Jylland som hon träffade professor Svend Grundtvig, hans bror Frederik Lange Grundtvig och Henning Frederik Feilberg, som samtliga var engagerade i folkminnesinsamling. Bekantskapen med dessa tre inspirerade henne till att själv samla folkminnen, något som hon började med 1878 (Wigström 1888 s. 3). Nils-Arvid Bringéus menar att Svend Grundtvig, som utöver folkminnesinsamlare var språk- och litteraturforskare, blev Eva Wigströms »private handledare» och den som instruerade henne att hitta en metod för sitt insamlingsarbete och också hjälpte till att redigera hennes alster (Bringéus 1992 s. 108).

Inledningsvis rörde hon sig i hemstaden Helsingborgs närmaste omgivningar, och då var det mest personer som hon redan var bekant med som hon sökte upp (Wigström 1888 s. 4). Sommaren 1879 var hon lite längre iväg och hon vistades några veckor i Kullabygden några mil norr om Helsingborg. I ett brev till Martin Weibull använde hon uttrycket »fotresa» för att beskriva hur hon då hade tagit sig fram.²⁰ Åren som följde under 1880-talet, när insamlingsfärderna bedrevs på ganska långt avstånd från hemstaden, åkte hon tåg ut i landskapet, för att ibland bli hämtad med skjuts vid de olika stationerna, men vandrandet var hela tiden hennes metod för att nå fram till sina informanter. Enligt sin egen beskrivning kunde hon gå till fots långa sträckor, upp till två mil på en dag. I samtiden var det uppseendeväckande med en ensam kvinna vandrande på landsbygden. I ett brev 1880 till H. F. Feilberg skrev Eva Wigström:²¹

Hade jag ej fått så godt stöd i Svend Grundtvig och hans bror Fredrik [sic!] och så ej haft Eder kärlek till våra nordiska minnen i varm hågkomst, är det föga troligt

²⁰ Eva Wigström till Martin Weibull 1879-08-12, LUB.

²¹ Eva Wigström till Feilberg 1880-02-20, original i Dansk folkemindesamling (DFS 1922/16), avskrift hos Folkklivsarkivet i Lund med acc:nr A 383:13.

att jag övervunnit de svårigheter som i ett dylikt arbete ställa sig i vägen för en kvinna. Jag kunde visserligen i godt mak skriva berättelser i novellstil och deri infläta allt hvad jag från min barndom och ungdom kände af folkseder och tro – mitt första och viktigaste arbete i den vägen sänder jag Eder härjemte – men att helt hängifva sig åt ett samlingsarbete dertill kräves mycket, äfven då man är så lyckligt ställdt att ens herre och husbonde sjelf puffar en i ryggen och underblåser en betänkelig lust till ett vagabondlif under den milda årstiden.

Samtidigt var det i det som idéhistorikern Staffan Bergwik kallar »fältvetenskaper», som botanik, zoologi och geologi som kunde bedrivas utanför laboratorier, bibliotek och andra fysiska rum, som kvinnor under det sena 1800- och tidiga 1900-talet hade möjlighet att ta plats (Bergwik 2016 s. 131). Sett i det vetenskapliga perspektivet var den vandrande Eva Wigström trots allt inte helt unik, utan en av flera kvinnor som bit för bit tog manligt dominerade fält i anspråk.

Återkommande i Eva Wigströms berättelser om sina fältarbeten i Skåne är att hon tar hjälp av olika bekanta till familjen som hon kunde kontakta ute i bygderna, både för att finna informanter och för att hitta lämpligt nattlogi (Wigström 1888 s. 29 f.). Insamlingsarbetet uppmärksammades också av pressen, vilket underlättade kontakterna med informanter. Till Svend Grundtvig skrev hon: »Flera svenska tidningar egna en välvillig uppmärksamhet åt mitt pågående arbete, detta hjälper en hel del till att bereda mig väg, då jag kommer ut i bygderna».²²

Sommaren 1879 när hon vandrade i Kullabygden fick hon bland annat husrum hos arrendatorerna på Kockenhus några kilometer från Mölle.²³ Här blev Eva Wigström gästfritt mottagen av husets unga invånare, och de lyssnade entusiastiskt på hennes berättelser och bad henne återge vad hon fått höra under dagen (Wigström 1888 s. 29). Detta var sannolikt en bra metod för nedtecknandet av berättelserna, att hon kort efter att hon fått höra dem återberättade dem.

Från Kockenhus var det inte långt till fiskeläget Arildsläge (numera Arild) invid Skälderviken. Där mötte hon fiskaren Bengt Helgesson, som kom att bli förebild för berättaren »Helge» i *Fiskarens berättelser* (Wigström 1888 s. 30). I Arildsläge fanns då ett pensionat, »Mor Cillas», och i gästboken där står antecknat den 5 augusti 1879: »Ave från Helsingborg med sagoskeppet 'Refunee', fördt af Bengt Helgesson till Arildsläge».²⁴ En krönika i Helsingborgs Dagblad skriven av signaturen »Dumrick» 1885 framhåller Helgesson som ett välkänt original: »Hvem af dem som någon gång besökt dessa trakter minnes t.ex. ej den gamle Bengt Helgesson, som går der böjd af åren med sitt väderbitna och fårade ansigte vittnande om bistra tider och utstånd-

²² Eva Wigström till Svend Grundtvig 1879-07-19, original i Dansk folkemindesamling (64A bl 7-8), avskrift hos Folkliivsarkivet i Lund med acc:nr A 383:6.

²³ Hon namnger inte sina värdar, men vid den aktuella tiden hette Kockenhus invånare Göran August Witting och Amalia Elisabet Eskilsson, båda i 25-årsåldern.

²⁴ Mor Cillas gästböcker vol. 1, Kulturmagasinet, Helsingborgs museum.

na mödor på sjön». Den anonyma skribenten menade också att »Vår författarinna Eva Wigström (Ave) har honom att tacka för mången godbit i sin 'folkdiktning'.»²⁵ Citationstecknen kring ordet »folkdiktning» är en antydning om misstro kring autenticiteten i Wigströms publicerade alster. Frågan om autenticitet i de meddelade sagorna, ramsorna och andra muntliga berättelser uppmärksammades av Wigström själv och många i hennes samtid. Det fanns en misstanke att skillingtryck och annan tryckt litteratur påverkat många av informanterna (Ehrenberg 2003 s. 116 f., Bringéus 1985 s. 251 f.). I förordet till *Sagor och äfventyr upptecknade i Skåne*, utgiven 1884, formulerar hon en form av försäkran om äktheten i det hon förmedlade från sina informanter (Ehrenberg 2003 s. 116).

Eva Wigströms make Claes uppmuntrade både hennes skönlitterära skrivande och hennes folkminnessamlande. Han renskrev många av hennes texter och fungerade som rådgivare när hon skulle förhandla om arvoden med olika utgivare (Ulvros 2016 s. 135). Då och då beklagade sig Eva Wigström över att hennes arbete inte gav »bröd».²⁶ Trots visst understöd från bland andra Artur Hazelius varvade hon därför folkminnesinsamlandet med olika skribentuppdrag (Ehrenberg 2003 s. 46). För försörjningens skull vidgade hon succesivt sitt kontaktnät. I december 1887 skrev hon till Edvard Lidforss, redaktionschef vid den nystartade tidningen *Morgonbladet*, och erbjöd sina tjänster. I sitt brev presenterar hon sig som »gammal tidningsskrifvare» – en benämning som i sammanhanget passade bättre än folkminnessamlare. Det hon syftade på var bland annat att hon varit återkommande medarbetare i *Öresunds-posten*, som gavs ut i Helsingborg. Hon skrev bland annat till Lidforss »då samlandet af folkdiktning i Skåne väl kan anses vara undanstökadt – – – så har jag tid att egna mera uppmärksamhet åt nutiden».²⁷ I citatet rymmer en portion pragmatism och det är en person som måste tänka på sina inkomster som döljer sig bakom texten. I augusti 1881, när Wigström ägnat sig åt folkminnessamling i några år, skrev hon till Svend Grundtvig: »Ännu finnes flera aflägsna vrår i Skåne, som torde gömma rika skatter, och lefver jag och har helsan, skola de blifva bergade, fast jag ej skördar guld på det arbetet.»²⁸ Ambitionen avseende insamling av folkminnen fick anpassas efter familjens ekonomiska situation.

I brevet till Grundtvig formulerade Eva Wigström sin strävan att uppsöka Skånes »aflägsna vrår». I skildringen av sitt insamlande använder hon aldrig ordet *systematiskt* för att beskriva sitt arbetssätt, men för en sentida granskare kan det framstå som att det fanns en ambition att så att säga arbeta av distrikt efter distrikt. Under ett fältarbete fungerade det visserligen enligt en metod som kan framstå som slumpmässig. Den ena kontakten gav den andra. Hon började hos prästen, skolläraren eller någon släkting eller bekant, och fick

²⁵ Signaturen »Dumrick» i *Helsingborgs Dagblad* 1885-08-08, s. 5.

²⁶ Brev från Eva Wigström till Edvard Lidforss 1889-09-19, LUB.

²⁷ Brev från Eva Wigström till Edvard Lidforss 1887-12-21, LUB.

²⁸ Brev från Eva Wigström till Svend Grundtvig, 1881-08-02 DFS 64A bl 21-23, avskrift hos Folklivsarkivet i Lund med acc nr A 383:11.

sedan tips på andra personer hon skulle kunna ta kontakt med, som i sin tur ledde vidare. En modern etnolog skulle kallat det för »snöbollsmetoden».

Signaturen »Dumrick» i Helsingborgs Dagblad 1885 antydde att fiskaren Bengt Helgesson var den som dolde sig bakom karaktären Helge i Wigströms författarskap. Samma år som Ingemar Ingers uppsökte Gisela Trapp för att få hennes bild av Eva Wigström och de bådas samarbete publicerade Anna Birgitta Rooth en studie av Wigströms meddelare, sådana de framträdde i hennes texter. Rooth visade övertygande hur Wigström bearbetade vidare och anpassade de berättelser hon tecknat ner under sina insamlingsresor så att en idealiserad meddelartyp presenterades. Eva Wigström lät sina informanter få utgöra förebilder till karaktärer som figurerar i hennes berättelser och flera informanternas utsagor kunde smältas samman till en karaktär (Rooth 1953). Rooths analys bekräftade därmed på sätt och vis vad den lätt ironiske krönikören »Dumrick» menat.

Det arkivmaterial som finns tillgängligt kan inte bekräfta ett direkt samband mellan Rooths artikel och den frågelista om Eva Wigström som Folkklivsarkivet skickade ut 1941, men artikeln och frågelistan tema hänger helt klart ihop. I frågelistan efterlystes upplysningar om de personer som Wigström i sina skrifter gett epitet som »Bondkvinnan», »Vedhuggaren», »Torparen» o.s.v. Vid det tillfälle som frågelistan sändes ut var Rooth anställd som amanuens vid Folkklivsarkivet, och även om hon kanske inte alls var involverad i utformandet av den, kan de frågeställningar som formulerades i den utgjort inspiration för hennes studie. I en beskrivning av Folkklivsarkivets frågelistverksamhet från 1957 framhåller Brita Egardt att ämnesvalen för frågelistorna » varit beroende av den vetenskapliga forskningens tillfälliga behov», en formulering som styrker att arkivet med 1941 års frågelista velat fördjupa den vetenskapliga kunskapen om Aves metoder (Egardt 1957 s. 9).

Eva Wigströms insamlingsarbete var ett uttryck för tidsandan, med en rådande uppfattning om allmogen som bärare av en uråldrig, nationell kultur. Det var en angelägen uppgift att dokumentera och samla in såväl berättelser som materiell kultur på landsbygden (Klein 2013 s. 121 ff.). Wigström drevs både av ett intresse eller kanske till och med passion för folkminnen och flydda tider, inspirerad av danska samtida insamlare, och av sitt behov av att försörja sig och sin familj. Vid sitt frånfälle 1901 hade hon inte på något sätt dragit sig tillbaka, utan hon var mitt uppe i en aktiv författargärning när hon blev sjuk och rycktes bort.

Gemensamma kontaktytor, gemensamma platser

Claes Wigström hade på 1850-talet varit föreståndare för Ramlösa brunn söder om Helsingborg, en kurort som under somrarna besöktes av adel och borgerlighet från hela Skåne. Eva Wigströms far, storbonden Nils Pålsson, hade gått in som delägare i brunnsanläggningen när den var på väg mot konkurs. Eva och Claes träffades på Ramlösa brunn och gifte sig där 1855. Efter se-

jourer till först Malmö och sedan Allerum var paret sedan 1871 bosatt i centrala Helsingborg med sina två döttrar. Där bodde också Gisela Trapp. Hon föddes 1873 som yngst av tre döttrar till Ida Rosenberg och Carl Henckel, båda helsingborgare sedan flera generationer tillbaka. Hon växte upp på Norra Strandgatan i den gamla stadskärnan. 1888 flyttade familjen till ett då nästan nybyggt hus i hörnet Järnvägsgatan–Trädgårdsgatan, ett paradläge invid stadens järnvägsstation och nyligen anlagda stadspark. Fadern drev Helsingborgs varv, detta under en tid då den industriella expansionen var stark och där kommunikationernas utveckling var avgörande både för stadens utbyggnad och förändring och för individers välstånd. Han kom att bli en mycket förmögen person – vid hans bortgång 1898 visade bouppteckningen tillgångar på 479 961 kr (Rooth 1979 s. 349).

Somrarna tillbringade familjen i den idylliska miljön på fiskeläget Arildsläge, tillsammans med många andra ur den helsingborgska borgarklassen. Platsen lockade genom kontrasten mot det allt mer industrialiserade Helsingborg, med dramatisk natur och pittoreska fiskarstugor och torp på Kulabergs sluttningar. Här utvecklades på 1880- och 90-talen också en liten konstnärskoloni som ägnade sig åt friluftsmåleri, och paralleller har dragits med den samtida miljön i Skagen (Ramsay 1987). Konstnären Elisabeth Keyser, som var bosatt i Stockholm där hon drev en målarskola tillsammans med Mina Carlsson-Bredberg, var en av de gästande konstnärerna. På Arildsläge gav hon också undervisning i måleri. Gisela Trapp, som tidigt hade visat konstnärliga anlag, var en av Keyserns elever (Gustavsson 1997 s. 44). *Helsingborgs Dagblad* skrev i augusti 1896, när sommarsäsongen började lida mot sitt slut:²⁹

Som vanligt har bland sommargästerna befunnit sig ett icke ringa antal konstnärer, och likaledes som vanligt tyckes en hel liten konstnärskoloni skola dröja kvar sedan de öfriga främlingarna lemnat läget. Bland sålunda qvardröjande konstnärer med penseln, på hvilka Arildsläge städse utöfvar stark dragningskraft, kunna nämnas fröknarna Elisabeth Warling, som målat borgmästare v. Stockenströms porträtt, Charlotte Wahlström, Elisabeth Keyser, Gisela Henckel och [Emilia] Lönnblad samt hrr Lundegård och Alb. Larsson.

Under 1890-talet hämtade Gisela Trapp många motiv från Arildsläge och trakten där omkring, av både landskap, människor och djur. Konstnärerna utforskade landskapet och människorna i sina målningar där fiskare och bönder utgjorde motiv, på samma sätt som de samtida författarna gjorde dem till karaktärer i sina alster. Folkminnesinsamlaren Ave hämtade och tolkade människors berättelser från trakten, där fokus låg på det förflutna i form av sägner, sagor, legender och visor. På samma sätt var Gisela Trapps motivval ett sätt att i bild tolka landskapets förflutna. Förflutenheten, och det som var

²⁹ *Helsingborgs Dagblad* 1896-08-26. Emilia Lönnblads efternamn är felstavat i artikeln.

»Mor Hanna», en representant för lokalbefolkningen på Arildsläge, sitter modell för de tillresta konstnärerna som monterat upp sina stafflier i det fria. Längst till höger sitter Gisela Trapp. Foto: S:t Clemens katolska församling, Helsingborg.

på väg att försvinna i den industrialiserade samtiden, laddades med estetiska värden och uppfattades som vackert.

Gisela Trapp fick alltså en viss konstnärlig utbildning på 1890-talet genom Elisabeth Keyser, och hon kom att vistas i Köpenhamn där hon fick lektioner av konstnären Niels Pedersen Mols, som blivit känd för sina målningar av djur i natur, en motivkrets som var återkommande också hos Trapp. I ett brev 1895 till sin folklivsforskarvän i Köpenhamn, Axel Olrik, skrev Eva Wigström: »Ni har träffat fröken Gisela Henckel kan jag förstå, hon gick ju för ett par år sedan och målade för Pedersen Molls eller hvad han heter, nu bor hon hos prof Saaby».³⁰ Det bör ha varit fråga om August Saabye, som undervisade på Tegne- och Kunstindustriskolen for Kvinder. Huruvida Gisela Trapp också var elev där har inte gått att utreda, men det är tydligt att hon hamnade i ett sammanhang med kvalificerade lärare och konstnärliga inspiratörer i Köpenhamn, och också hade träffat Axel Olrik.

I de skånska städerna fanns under denna tid ganska goda möjligheter för konstnärer att ställa ut sina verk. Konstföreningarna och konstmuseerna utgjorde viktiga infrastrukturer som kan jämföras med publiceringsmöjligheter för författare. I september 1899 arrangerade Konstföreningen för södra Sverige en utställning i rådhuset i Helsingborg, där Gisela medverkade med tre verk, bland annat en tavla med plöjande hästar.³¹ I november samma år ställde hon ut på Lunds universitets konstmuseum, med verk i olika genrer och tekniker. *Helsingborgs Dagblad* (1899-11-12) rapporterade: »Utställningen omfattar hufvudsakligen djur- och landskapsbilder, sagoillustrationer samt dekorationsmotiv». De sagoillustrationer som tidningen rapporterade var med stor sannolikhet ett uttryck för samarbetet med Eva Wigström, som då hade pågått i flera år.

³⁰ Brev från Eva Wigström till Axel Olrik 1895-03-06, DFS 1917/129. Avskrift i Folklivsarkivet i Lund, acc:nr A 383:20.

³¹ *Helsingborgs Dagblad* 1899-09-25.

Södergatan i Helsingborg vid 1900-talets början. Eva Wigström med familj var bosatt på andra våningen i huset med två balkonger och en takterass som syns i mitten av bilden. Foto: Helsingborgs museum.

Samarbetet 1895–1901

Helsingborg på 1890-talet var trots stadens starka expansion fortfarande en ganska liten värld för de ledande borgerliga kretsarna, där alla kände till varandra och människors vägar korsades inom den ganska begränsade areal som staden då utgjorde. Paret Wigström och familjen Henckel var bosatta nära varandra, efter att familjen Henckel hade flyttat till Trädgårdsgatan 1888. Wigströms bodde sedan 1886 på Södergatan 14, bara några hundra meter bort. Eva Wigström var en välkänd person, alltid omnämnd med respekt i de lokala tidningarna i olika sammanhang, och hon beskrevs sedermera av Trapp som en populär person i staden (Ingers 1983). Eva Wigström och Gisela Trapp rörde sig inom samma fysiska och sociala miljöer, där också sommarvistet på Arildsläge ingick. I mitten av 1890-talet hade Eva Wigström uppenbarligen imponerats av Giselas konstnärliga talang och beskrev henne i brev till Axel Olrik som en »ung lofvande talang och en präktig karakter».³² De båda kom att samarbeta i några projekt från mitten på 1890-talet fram till Wigströms död 1901. Eva Helen Ulvros har framhållit Eva Wigströms humoristiska ådra (Ulvros 2016 s. 133), och detta drag hade hon gemensamt med den betydligt yngre Gisela. I hennes teckningar från tiden ryms många humoristiska detaljer.

³² Brev från Eva Wigström till Axel Olrik 1895-03-06, DFS 1917/129, avskrift hos Folklivsarkivet i Lund med acc:nr A 383:20.

Gisela Trapps illustration till Eva Wigströms saga
»Drengen og Skovfruen».

Något som de också hade gemensamt var de upparbetade kontakterna i Danmark inom sina respektive verksamhetsområden. 1895 bidrog Gisela Trapp med illustrationer till två olika texter i en antologi med kvinnliga författare, som var en produkt av »Kvindernes udstilling fra fortid og nutid», en stor utställning i Köpenhamn som hade som syfte att framhålla konst, litteratur och musik med kvinnor som upphovspersoner (Blicher-Klausen, Kierler & Schørring 1895). Berättelsen »När sången föddes» av finlandssvenska Ina Lange (skrivna under pseudonymen »Daniel Sten») handlade om »Aino» som levde i den finländska skogsmarken, dikten »Vestervovvov» av Jenny Blicher-Clausen om det jylländska folktröväsen som föreställdes bo i västerhavet och där gav upphov till ett skällande ljud ute till havs. Liksom många av Wigströms berättelser byggde de båda bidrag som Gisela illustrerade på folksägner.

Samma år, 1895, publicerades resultatet av ett samarbete mellan Wigström och Trapp i en dansk publikation. Det var Wigströms saga »Drengen og Skovfruen» som ingick i *Børnenes Julehilsen*, en jultidning för barn utgiven av Sofie Horten, Danmarks första kvinnliga journalist. Här bidrog Gisela med fem illustrationer. Sagan byggde på en skånsk folksägen om en pojke som möte skogsfrun.³³ Ytterligare ett exempel på deras samarbete återfanns i tidskriften *Ord och Bild* 1896, novellen »I vår tid» som utspelade sig i trakten av Arildsläge 1880. Berättelsen om en klok gumma, »mor Ling», illustrerades med fyra teckningar av Gisela Trapp. Möjligen är berättelsen inspirerad av besöket hos boterskan »Ringstedtskan» i Kullabygden, som Wigström (1888 s. 24) redogör för i sin skildring av sina vandringar i Skåne.

I april 1897 skrev Eva Wigström till »Herrar Wahlström & Widstrand» och erbjöd för utgivning »en liten samling sagor med tillhörande illustrationer», utförda av »en ung konstnärinna, fröken Gisela Henckel i Helsingborg». Wigström framhöll att det var fråga om nyskrivna sagor, inte bearbetningar av folksagor.³⁴ Brevet till Wahlström & Widstrand resulterade dock inte i nå-

³³ Året efter publicerades den på svenska i *Folkskolans barntidning* under namnet »Gossen och skogsfrun».

³⁴ Brev från Eva Wigström till Wahlström & Widstrand, daterat 15 april 1897, Per Karl Wahlströms brevsamling, SSA.

gon utgiven sagosamling, och Eva Wigström kom aldrig att publicera något hos detta förlag. Men brevet visar den pågående, kreativa processen mellan å ena sidan den erfarna författaren Eva Wigström och den å andra sidan unga och oetablerade illustratören och konstnären Gisela Trapp.

Förfrågan hos Wahlström och Widstrand ledde alltså inte till något resultat, men i november 1898 fick Eva Wigström en förfrågan från Amanda Hammarlund. Hon var redaktör vid Svensk läraretidnings förlag och ansvarig för den nystartade bokserien »Barnbiblioteket Saga», och förfrågan gällde medverkan i Sagas produktion. Wigström svarade Hammarlund:³⁵

Skulle jag kunna tjena »Saga» med bidrag och något af dessa komme att illustreras, vore det mig kärt om Gisela Henckel gjorde detta, ty hon har fin förståelse – d.v.s. hon ser de framställda gestalterna med samma ögon som jag.

Wigströms omdöme om Gisela Trapps talanger beskriver en förmåga att fånga en författares intentioner som inte alla illustratörer besitter, men som kan vara av största vikt för den skrivna textens upphovsperson. Tidigare hade Wigström värt sig mot att de folksagor och sägner hon samlat in skulle publiceras med illustrationer (Bringéus 1985 s. 244, 255). I Gisela Trapp hade hon dock en illustratör på hemmaplan som hon lätt kunde resonera med om samspelet mellan text och bild, och trots att de tillhörde olika generationer hade de många gemensamma intressen och referensramar som förenade dem. Gisela var redan en bekant person för Amanda Hammarlund. Det första bevarade brevet från Gisela till Hammarlund är daterat i maj 1898, och då avhandlades en eventuell illustration till *Jultomten*, en årlig publikation riktad till barn med många likheter med den danska *Børnenes Julehilsen* där Gisela hade medverkat några år tidigare.

Barnbiblioteket Saga var ett fenomen i tiden. Makarna Amanda Hammarlund (1854–1935) och Emil Hammarlund (1854–1910), som båda var lärare, hade startat verksamheten med ambitionen att erbjuda barn kvalitativ litteratur, vilket också omfattade illustrationerna. Många välrenommerade författare och illustratörer kom att medverka i de olika publikationer som Hammarlund gav ut på sitt förlag. I Saga-serien förekom både nyskrivna berättelser och folksagor och Amanda Hammarlund var intresserad av ett bidrag från Eva Wigström från hennes »specialområde» allmogeskildringar.³⁶

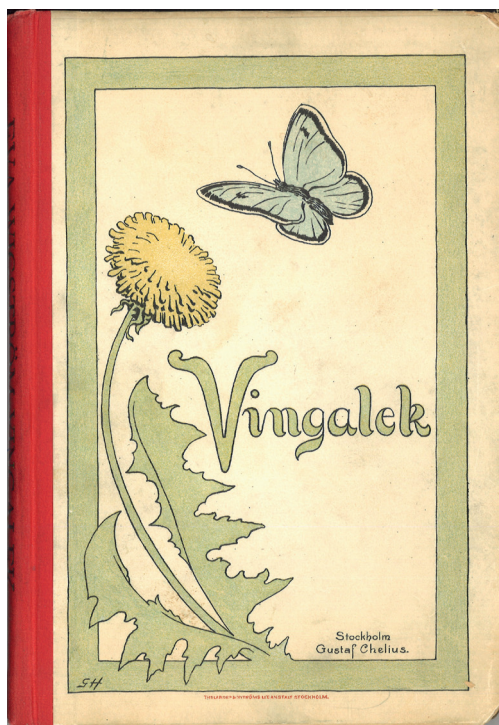
De brev som Gisela Trapp respektive Eva Wigström skrev till Amanda Hammarlund visar en ömsesidighet i deras samarbete. I augusti 1898 skrev Gisela att hon bett Ave »skrifva upp när hon hittar på någon rolig ramsa». Vid ett annat tillfälle hette det: »Vi ha tänkt på en del gamla dansvisor som Ave samlat och som nog vore tacksamma och roligt om de ej helt glömdes bort».³⁷

³⁵ Brev från Eva Wigström till Amanda Hammarlund 1898-11-22, SBI.

³⁶ Brev från Eva Wigström till Amanda Hammarlund 1898-12-13, SBI.

³⁷ Brev från Gisela Trapp till Amanda Hammarlund 1898-08-25 respektive 1900-11-30, SBI.

Omslag till *Vingalek*, som kom att bli ett av Eva Wigströms sista verk. Omslaget är tecknat av Gisela Trapp.

I februari 1899 skrev Wigström om en samling barnramsor som hon skrivit speciellt med tanke på Giselas förmåga som illustratör.³⁸

Fröken Gisela är lifligt upptagen af sina illu. till mina barnramsor, och som vi öfverenskommit, att hon, ur den samling jag skrivit för hennes ritstift, endast skall taga dem som tilltala hennes konstnärsfantasi, tror jag att det blir ett vackert häfte, på cirka 12 à 15 ramsor, alla af de glada slaget.

Det häfte Eva Wigström syftar på i citatet ovan kom att bli bilderboken *Rim och bilder för de små*, utgiven på Bonniers förlag 1899. Året efter, i november 1900, publicerades Wigströms bok *Vingalek* med illustrationer av Trapp. Recensenten i *Helsingborgs-Posten* (1900-11-22) var mycket positiv både till Wigströms text och till illustrationerna, och skrev: »Man må önska, att samarbetet mellan dessa två konstnärer, hvar på sitt område, länge måtte fort-fara». Denna önskan var dock förgäves. Eva Wigström avled av lunginflammation den 5 januari året efter.

Efter Eva Wigströms död kom ytterligare texter av henne att publiceras i olika sammanhang, några med Gisela Trapp som illustratör. I korrespondensen med Amanda Hammarlund återkommer Gisela flera gånger till Aves

³⁸ Brev från Eva Wigström till Amanda Hammarlund 1899-02-09, SBI.

opublicerade alster som var i familjens ägo. I augusti 1901 skrev Claes Wigström till Evert Wrangel om en samling opublicerade »poem», varav vissa skulle komma att ges ut. Där skriver han om »Fröken Gisela Henckel, 'Aves' mycket goda väninna, skulle komma att förse samlingen med illustrationer. Boken skulle således blifva en barnbok».³⁹

Några år in på 1900-talet var Gisela Trapp en etablerad barnboksillustratör, ofta anlitad av Amanda Hammarlund till förlagets olika publikationer, och också av andra förlag. När förlagets medarbetare Signe Wranér på 1960-talet sammanfattade sina minnen från förlagsarbetet beskrev hon Gisela Trapps teckningar som »graciösa». Wranér menade också att hon hade »ett verkligt smidigt ritstift och en strålande fantasi – särskilt illustrationerna till bröderna Grimms sagor uppskattades mycket. Hon ritade åt förlaget med sann sagoinlevelse» (Wranér 1966 s. 60).

En obemärkt folkminnesinsamlare

Året efter Eva Wigströms död, på hösten 1902, gifte sig den då 29-åriga Gisela med den 26 år äldre Oscar Trapp från Helsingborg. Han var en framträdande profil i staden, som verkade både för värnande av stadens historiska minnen och för dess expansion och utveckling. Hans verksamhet skulle kunna kallas nationalromantik i praktiken, då han personifierade det sena 1800- och tidiga 1900-talets intresse för det förflutna. Bland annat ses Oscar Trapp som den som räddade det medeltida tornet Kärnan från att raseras. Han drev under många år frågan om en restaurering av tornet, som under andra halvan av 1800-talet var svårt förfallet. Trapp uppbadade såväl de lokala styrande som riksantikvarien i fallet, och 1898 kunde helsingborgare och de allt mer ökande turistströmmarna besöka det nyrestaurerade tornet (Eriksson 1994). Liksom familjen Henckel hade Oscar Trapp med familj – han hade blivit änkling på våren 1900 då hans hustru Cecilia Tellbom avled – tillbringat somrarna på Arildsläge i många år. Gisela och Oscar hade trots den stora åldersskillnaden en lång rad intressen som förenade dem. Till det hörde den lokala kulturhistorien och medeltidens konst och historia.

Oscar Trapp hade vid 1900-talets början kontakt med flera akademiker och ämbetsmän som var verksamma inom vad vi idag benämner som kulturarvsfältet. En av dessa var Axel Kock, professor i nordiska språk vid Lunds universitet och aktiv i Skånska landsmålsföreningen. I bevarade brev dem emellan framgår att Oscar Trapp 1901 övertalat styrelsen för Bjuv-Billesholms aktiebolag (där han själv var ledamot) att lämna ett ekonomiskt bidrag om 250 kr till föreningens insamlingsverksamhet. Han hade också samlat in dialektord från Arildsläge som han tillställde Kock, liksom en förteckning över äldre förnamn bland lokalbefolkningen som han hämtat från Brunnby sockens kyrkoböcker.⁴⁰ Gisela Trapp kom att medverka med illustrationer till

³⁹ Brev från Claes Wigström till Evert Wrangel 1901-08-17, LUB.

⁴⁰ Brev från Oscar Trapp till Axel Kock 30/10 1901, i Axel Kocks samling, LUB. Svarebrev från

många av sin makes projekt. Bland annat gjorde hon den första affischen till Helsingborgs museum, där Oscar Trapp var en av grundarna.

Efter en längre tids sjuklighet avled Oscar Trapp i augusti 1916. För att hylla hans minne beslöt intendenten vid Helsingborgs museum Torsten Mårtensson att ge ut en publikation med bidrag som alla speglade olika aspekter av stadens historia. Hösten 1918 publicerades boken *Kulturhistoriska Helsingborgsstudier till minne av Oscar Trapp*. Gisela Trapp bidrog med vinjetter och illustrationer i boken. De ingående artiklarna speglade Oscar Trapps kulturhistoriska intresse. De behandlade bland annat kalkmålningarna i Brunby kyrka, Mariakyrkans byggnadshistoria och historien om Pålsjö fajansbruk. En av artiklarna hade titeln »Gamla tankar och talesätt upptecknade af Oscar och Gisela Trapp», och den innehöll folkminnen, ordspråk och traditioner, mestadels från trakten kring Arildsläge. Artikeln inleds med ett mycket kort förord, som förklarar att de uppteckningar som ligger till grund för artikeln »härröra där annat ej säges från S:t Arildstrakten, Luggude härad i Skåne». Vidare heter det: »De lämnas i hopp att de kunna vara till gagn i arbetet för våra folkminnens insamlande och tillika af något intresse för dem, som gärna lyssna till de fordom starka och lifskraftiga tankar, hvilka ännu likt gengångare från svunna tider lefva kvar i 'de gamlas' minne.» (Trapp 1918 s. 77). Paret Trapps syfte gick bortom redovisandet av det egna insamlandet. De ville också inspirera andra till fortsatt samlingsarbete. Den syn på folkminnen och de traditionsbärare som kunde förmedla dem som går att utläsa av den korta texten var den gängse i samtiden. Folkminnen var något som levde kvar hos en specifik grupp, av Trapp benämnd som »de gamla» (Gustavsson 2020).

Den 12-sidiga artikeln inleds med rubriken »Visor och ramsor», följd av »Ordstäf», sedan »Väderlekstecken och märkesdagar» följd av »Data för vissa handlingar» och avslutningsvis ett avsnitt om »Sjukdomar och botemedel» samt ett om »Gestalter och bruk ur folktron». De olika textavsnitten återges utan angivande om när de samlats in; inte heller anges om det är en enda person eller flera som är meddelare. Ett par anmärkningar finns införda i texten, som påpekar ett par ordstävs ursprung i den katolska tiden. Det är tydliga spår av Gisela Trapp, som på 1910-talet hade konverterat till katolicismen och då lämnat Svenska kyrkan. I övrigt märks inte insamlarna som aktiva agenter i texten, utom i inledningen där det heter »Uppteckningarna äro i regel nedskrifna i den form, som gifvits dem av meddelarna.» Även om formuleringen »i regel» kan väcka frågor om ifall texterna har redigerats och lagts tillrätta för att passa en läsande publik är återgivningen på dialekt konsekvent, vilket styrker att få förändringar gjorts.

I artikeln i *Kulturhistoriska Helsingborgsstudier* anges inget författarnamn, men dess titel »Gamla tankar och talesätt upptecknade av Oscar och Gisela Trapp» indikerar att de båda skulle vara upphovs personer till texten.

Kock till Trapp finns i Oscar Trapps personarkiv, Kulturmagasinet, Helsingborgs museum. Trapps insända dialektord har acc:nr 327 i DAL.

Men det är mycket som talar för att Gisela hade skrivit texten: Oscar hade ju avlidit två år innan publiceringen och ett manuskript till artikeln som finns i hans personarkiv är skrivet av Gisela Trapp med hennes lätt igenkännliga handstil. Anmärkningarna om spår från den katolska tiden i texten vittnar om Giselas inflytande, likaså att hon skrivit ner ytterligare folkminnen som inte fick plats i artikeln. Sammanlagt talar det mesta för att det var Gisela Trapp som hade huvudansvaret för urval och redigering av materialet som kom att ingå i boken.

I en skrivelse till museistyrelsen från Torsten Mårtensson upprättad i oktober 1917 framgår också hennes roll både för artikeln och för publikationen som helhet. Mårtensson ville gärna positionera det då fortfarande nya museet (verksamheten hade startat 1909, han hade blivit dess intendent 1913) med en publikation. I den preliminära innehållsförteckningen anges »Folkminnen från Arildstrakten» som en artikel i den blivande boken, och här förtydligas »Fru Gisela Trapp har lovat medverka med en samling uppteckningar av ordstäv, åldriga uttryckssätt, vidskepelse, folkmedicin och andra för folkminnesforskningen betydelsefulla rön och iakttagelser från Arildstrakten.» Emellertid var museets ekonomi begränsad och tillät inte utgivning av en bok av den kvalitet som Mårtensson tänkt sig. Men av hans skrivelse framgår också att Gisela Trapp trädde in som finansjär: »Emellertid har frågan kommit i ett annat läge sedan fru Gisela Trapp erbjudit sig att gälda de med utgivandet förenade kostnaderna. Genom detta storsinta erbjudande äro de svårigheter undanröjda, som tvivelsutan uppstått, därest arbetet skolat bekostas av allmänna medel.»⁴¹ Gisela Trapp agerade alltså som både skribent, illustratör och finansjär i sammanhanget.

Eva Wigström uttryckte i flera sammanhang en ambition att inspirera andra kvinnor till att samla folkminnen, något som litteraturvetaren Maria Ehrenberg framhåller i sin avhandling om Eva Wigström (Ehrenberg 2003 s. 30, se också Wigström 1888 s. 19). Wigström själv beskriver i sin tillbakablickande skildring av sitt insamlingsarbete 1888 hur hon under en vandring i Västra Göinge härad vid ett tillfälle fick sällskap av en ung hustru som blivit »lifligt intresserad af detta samlingsarbete» (Wigström 1888 s. 87). Här framställer Wigström det som att hon lyckats entusiasmera den unga kvinnan för att inte bara berätta utan också bistå henne i insamlingsarbetet. Vid ett annat tillfälle misslyckades hon i försöken att få en annan ung kvinna att bli upptecknare. I ett brev till Artur Hazelius skrivet 1889 berättar hon om hur hon försökt att få en »bondflicka» att fråga ut några åldringar i Göinge och uppteckna sagor, men flickans uppfattning var att det var Ave själv som var bäst lämpad för detta: »Jag försökte lifva en ung bondflicka för saken, ville att hon skulle förhöra de gamla och uppteckna godset, men tycker någon det! Nej, 'frun skulle komma sjelf'.»⁴²

⁴¹ Skrivelse från Torsten Mårtensson till museistyrelsen i Helsingborg 1917-10-24, Oscar Trapps personarkiv i Helsingborgs museums arkiv.

⁴² Brev från Eva Wigström till Artur Hazelius, 1889-02-12, NMA.

I de tillgängliga arkivdokumenten finns inte uttryckt explicit att Wigström uppmanade Gisela Trapp och/eller hennes make att samla folkminnen. Men i den artikel som Ingemar Ingers publicerade 1983 menade han att Ave varit ett »föredöme» för Gisela avseende insamling av folkminnen, likaså att det varit Ave som uppmuntrat henne att »fullfölja sina konstnärliga anlag» (Ingers 1983). En positiv och inspirerande atmosfär mellan Ave och Gisela kan utläsas av det tillgängliga källmaterialet rörande deras samarbete, så en direkt eller indirekt påverkan avseende folkminnesinsamling framstår som mycket rimlig. Samtidigt finns i kontexten kring makarna Trapps insamlade och publicerade material flera inspiratörer till insamlingsarbetet, främst Oscar Trapps kontakter med dialektforskaren Axel Kock och det välvilliga intresse han hade visat Landsmålsföreningen.

Nils-Arvid Bringéus har påpekat att 1800-talets insamlare av folkkultur i allmänhet hade en social distans till den allmoge som de beskrev. Han menar att Eva Wigström är den enda som själv härstammar från samma miljö som hon sedan kom att bedriva insamling i (Bringéus 1992 s. 107). Båda makarna Trapp representerade däremot tidens typiska urbana borgerlighet som anammat tidsandans fokus på förflutenhet och intresserade sig för den livsstil som förekommit hos allmogen på landsbygden. Formuleringen i inledningen till artikeln i *Kulturhistoriska Helsingborgsstudier* om »fordom starka och lifskraftiga tankar, hvilka ännu likt gengångare från svunna tider lefva kvar i 'de gamlas' minne» är symptomatisk – de som har formulerat detta står vid sidan av »de gamla» och har den sociala distans som Bringéus beskrivit. Eva Wigström behövde tänka på och anpassa sitt insamlings- och publiceringsarbete efter sina behov av inkomster, medan makarna Trapps incitament för att bedriva folkminnesinsamling var helt och hållet idéstyrt.

Efter Ave

I november år 1900 hade makarna Wigström bestämt sig för att tillsammans med sin dotter Hertha flytta till Vrigstad i Småland, där dottern Gerda bodde sedan några år tillbaka, och det var där Eva Wigström fick sin sista viloplats. Snart väcktes frågan om att en minnesvård borde resas på graven, och det kom att bli Gisela Trapp som tog det första initiativet för att detta skulle bli verklighet. I april 1904 skrev hon till Lauritz Weibull och bad honom ställa sig i spetsen för en insamling – »initiativ bör från autoritativt håll tagas», skrev hon.⁴³ Trots att hon varit Aves goda vän och kompanjon och tillhörde en förmögen och i alla avseenden privilegierad krets i samhället räckte hennes egen auktoritet i frågan inte till, utan det krävdes att en välkänd lundaakademiker tog vid. Under 1908 flyttade Claes Wigström och Hertha från Vrigstad till Ödåkra strax norr om Helsingborg, och 1909 bestämde sig även Gerda för att lämna Vrigstad och flytta tillbaka till Helsingborg. Då kom frågan

⁴³ Gisela Trapp till Lauritz Weibull 1904-04-24, LUB.

om minnesvård i ett nytt läge. Tanken väcktes på att flytta Eva Wigströms stoft till Helsingborg, eftersom ingen i familjen Wigström längre hade någon anknytning till Vrigstad. Tillstånd till flyttning gavs, och i november 1909 fördes Eva Wigströms kista till Helsingborg där den gravsattes på Nya kyrkogården. I oktober 1910 genomfördes en ceremoni där Oscar Trapp avtäckte minnesvården som var utformad av Gisela, och Ewert Wrangel, professor i konsthistoria i Lund, höll ett minnestal.⁴⁴

Eva Wigströms död hade inte inneburit att Gisela Trapps verksamhet som illustratör hade upphört. Hon fortsatte samarbetet med Amanda Hammarlund under åtskilliga decennier, och hon anlätades också av andra uppdragsgivare. I sin bildvärld var hon fortsatt genomgående inspirerad av det förflutna där sagor, sägner och traditioner spelade stor roll, och efter sin konversion kom helgonlegender och medeltida kyrkor och kloster att bli återkommande motiv i hennes konst.

Docent Ingers kommer på besök

Ingemar Ingers som vi mötte i artikelns inledning var på 1950-talet verksam vid Landsmålsarkivet i Lund. Några år innan han tog kontakt med Gisela Trapp hade han skrivit ett inledande förord till en nyutgåva av Eva Wigströms »Allmogeseder i Rönnebergs härad på 1840-talet» som hade getts ut första gången 1891 (Ingers 1949). Av korrespondensen framgår att han hade för avsikt att skriva ytterligare om Eva Wigström och hennes livsverk och att det var därför han sökte kontakt med Trapp. Den som hade förmedlat kontakten var Arildsbon Klara Wijkander, som forskat om traktens ortnamn (Ingers 1983).⁴⁵

I f.d. Dialekt- och ortnamnsarkivets (DAL) i Lund ämbetsarkiv finns Gisela Trapps svarsbrev, som citeras i artikelns inledning, bevarat. Där bad hon Ingers komma till Helsingborg, »så vi kunde tala muntligen om saken». Uppenbarligen har Ingers skrivit flera frågor, som Trapp föredrog att svara muntligt på istället för att svara i brev. Hon lovade också att bjuda på mat, och att visa Ingers var Eva Wigström hade bott. »Lite förtäring fås alltid här, så jag hoppas att Doktorn ej har får brått. Vi kunde kanske också se huset, der Ave bott».⁴⁶ Mötet dem emellan ägde sannolikt rum i det hus på katolska kyrkans område Munkavången där Trapp hade tillgång till en bostad. Men hon hade fortfarande tillhörigheter i sitt forna hem Fredriksdal, för i ett brev daterat senare i oktober heter det »I går fann jag bland mina papper på Fdahl en hel förteckning, uppsatt av hennes man, av alla hennes skrifter».⁴⁷

Besöket ledde, som nämndes inledningsvis, till att Gisela Trapp donerade en samling folkminnen till Landsmålsarkivet i Lund. Det framgår både av

⁴⁴ Svenska Dagbladet 1910-10-15 s. 9, 1910-10-19 s. 7.

⁴⁵ Klara Wijkander (1888–1977) var dotter till Axel Kock.

⁴⁶ Brev från Gisela Trapp till Ingemar Ingers 1953-10-17, LAL:s ämbetsarkiv, Isof.

⁴⁷ Brev från Gisela Trapp till Ingemar Ingers 1953-10-29, LAL:s ämbetsarkiv, Isof.

det häfte som finns i arkivets samlingar, och av korrespondens, att Gisela Trapp efter Ingers besök skrev av dokument hon hade på lösa blad och i olika anteckningsböcker.⁴⁸

De anteckningar min make och jag gjort under årens lopp vill nog ganska gerna Intendent Mårtensson ha till Museet i Hborg, men själv tycker jag att de uppgifter som särskilt rör Hborg, kunde komma dit men de andra från Kullabygden till Lund. Jag har tänkt skriva av dem i ett häfte, ty jag vill gerna de skulle vara samlade och inte spridda bland alla andra.

Våren 1955 skickade så Gisela Trapp sina samlade avskrifter till Ingers, som framförde sin tacksamhet: »Härmed vill jag framföra Landsmålsarkivets hjärtliga tack för det häfte med innehållsrika uppteckningar från skilda orter i nordvästra Skåne – företagna på en tid då källorna flödade rikligare än nu, och vittnande om en kärlek till ämnet hos en uppmärksam lyssnare – som blivit oss tillsänt.»⁴⁹ Trapp å sin sida tycks ha blivit entusiasmerad av Ingers intresse för materialet och antydde att hon skulle kunna bidra med mera.⁵⁰

Jag var mycket glad över att uppteckningarna gillades. Det är bra att de nu hamnat dit de hör. Det kan ju hända att jag i fortsättningen kan uppfånga ett och annat eller finna någon anteckning och sänder då detta.

I det material som Trapp lämnade 1955 finns fler berättelser om sådant som botemedel mot sjukdomar, oförklarliga händelser och fler ordstäv. På första sidan har Gisela Trapp skrivit: »De bästa uppskrifterna ha redan kommit i Kulturhistoriska Helsingborgsstudier till minne av Oscar Trapp.» Flera av uppteckningarna i skrivboken är daterade, flera av årtalen är före 1918 och dessa uppteckningar skulle alltså ha kunnat vara med i 1918 års artikel men valdes bort. Någon enstaka uppteckning är daterad till 1926, en indikation på att Gisela Trapp fortsatte att samla in folkminnen även efter sin makes död och efter färdigställande av publikationen 1918.

Av korrespondensen framgår att Ingers hade en intention att publicera en del av de upplysningar om Ave som han fick hjälp av Gisela Trapp med. Hon skrev i november 1953, att hon »inte [vill] förekomma i skriften om Ave varken öppet eller anonymt».⁵¹ Ingers svarade: »Jag lovar att respektera Eder önskan att icke bli omnämnd i detta sammanhang».⁵²

Men det kom att dröja nästan tre decennier innan Ingers berättelse om Ave, där han ändå inkluderade intryck och slutsatser av sina kontakter med Gisela Trapp, till sist kom i tryck. Med anledning av 150-årsminnet av Aves födelse i december 1982 publicerade *Helsingborgs Dagblad* i januari 1983

⁴⁸ Brev från Gisela Trapp till Ingemar Ingers 1953-11-30, LAL:s ämbetsarkiv, Isof.

⁴⁹ Brev från Ingemar Ingers till Gisela Trapp 1955-05-24, LAL:s ämbetsarkiv, Isof.

⁵⁰ Brev från Gisela Trapp till Ingemar Ingers 1955-05-27, LAL:s ämbetsarkiv, Isof.

⁵¹ Brev från Gisela Trapp till Ingemar Ingers 1953-11-23, LAL:s ämbetsarkiv, Isof.

⁵² Brev från Ingemar Ingers till Gisela Trapp 1953-11-26, LAL:s ämbetsarkiv, Isof.

två artiklar, där Ingers berättade om Eva Wigströms liv och verk, och om sitt möte med Gisela Trapp.

Minnen genom arkivet

Eva Wigström och Gisela Trapp befann sig både på en gemensam fysisk plats – staden Helsingborg – och i en gemensam kunskapskultur där det fanns ett fokus på det förflutna och på det som uppfattades vara på väg att försvinna. De hade olika ekonomiska förutsättningar och drivkrafter och tillhörde olika generationer, men arbetade tillsammans där deras respektive talanger kompletterade varandra. Eftervärldens kunskap om dem och deras olika verksamheter är beroende av vad som har bevarats från dem i olika arkivsamlingar.

Kunskap presenteras ofta som kopplad till enskilda individer, där ensamarbetande geniernas upptäckter för kunskapshorisonter framåt. Men som idéhistorikern Staffan Bergwik har framhållit är samarbetets roll i kunskapshistorien lika viktig som det ensamma geniets (Bergwik 2016 s. 97, 110). Utan samarbetet med Svend Grundtvig hade kanske inte Eva Wigströms författande och folkminnessamlade fått den inriktning som det fick och därmed hade kunskapen om sydsvenska folkminnen och föreställningsvärldar under förindustriell tid varit betydligt sämre. Och utan vänskapen och samarbetet mellan Eva Wigström och Gisela Trapp hade kanske inte Gisela i samarbete med sin make samlat folkminnen, och utan samarbetet mellan Eva och Claes Wigström hade kanske inte heller Eva haft möjlighet att vara författare och folkminnessamlare. Så här kan historieskrivningen om såväl Eva Wigström och Gisela Trapp som andra individer och epoker fortsätta. Poängen här är att också de bemärkta individerna, de vars livshistoria och livsverk är väl kända och beskrivna, ingår i sammanhang där samverkan med idag både kända och helt okända personer driver utvecklingen framåt.

När jag på 2020-talet försöker rekonstruera och förstå vad som utspelade sig människor emellan och mellan människor och material för mer än 100 år sedan ser jag ett antal irriterande luckor i det arkivmaterial som jag granskar. Det är luckor som gör det omöjligt att svara på frågor jag ställer, men som också väcker nya frågor. Vart tog alla brev som Wigström måste ha tagit emot vägen – det finns ju brev från henne i olika samlingar, men i princip inga bevarade brev till henne? Var det hon själv eller hennes efterlevande som inte såg värdet i dem? Varför gjorde Folklivsarkivet en frågelista om Eva Wigström 40 år efter hennes död? Varför resoneras det inte om denna i Carl Wilhelm von Sydows korrespondens med Pape och Rooth? von Sydows forskningsintressen låg ju så nära Wigströms insamlade material, och dessa båda som var hans elever intresserade sig också för Wigströms arbeten. Hur kom rådmannen Norrsell i Helsingborg över Wigströms efterlämnade papper och i vilka sammanhang hade materialet befunnit sig innan det lämnades till museet? Vad hade möjligen försvunnit ur lådan under de 40 år som gått sedan Eva Wigströms bortgång, och vad hade tillförts? Hade det en gång fun-

nits ytterligare en eller flera lådor, med brev, fältanteckningar, dagböcker och andra personliga papper, som medvetet eller omedvetet glömts någonstans? Det är som irriterande vita fläckar under ritandet av en karta som skulle kunna bli så snygg, om bara de vita fläckarna gick att ersätta med ett innehåll. Både kunskapen om Eva Wigströms produktion specifikt, och kunskapen om villkoren för kvinnliga pionjärer under 1800-talet skulle, som jag bedömer det, kunnat fördjupas om exempelvis hennes korrespondens hade bevarats intakt. Om hennes fältanteckningar funnits kvar hade kännedomen om vad hennes sagespersoner egentligen sagt kunnat bli tydligare, och kunskapen om Wigströms arbetsmetoder fördjupats. Bristen på korrespondensen mellan Wigström och Trapp är i sammanhanget ett mindre problem. Här finns ju ett material i form av text och bild som kan sägas tala för sig självt om det samarbete som försiggick mellan de två upphovspersonerna. Och samtidigt som luckorna i arkiven är störande, är det material som trots allt finns fascinerande och innehållsrikt med stor potential för kunskapsproduktion om fokus läggs på vad som finns, istället för på det som inte finns.

För trots luckorna i arkivserierna och den tystnad som dessa medför är det tydligt att det material som ändå finns representerar kunskap om individer och processer i det förflutna. Dagens vetande är avhängigt av aktörer, som exempelvis John Pape och Nils Ludvig Olsson, som gjorde registreringen 1941, liksom de museipersoner som tog emot materialet från Norrsell. Vad vi anser oss veta idag är också ett resultat av dagens tolkning av kontexten i de olika sammanhang som personerna och materialet har rört sig i. En lång rad personer har bidragit till den kunskap som idag finns om Eva Wigström och Gisela Trapp och deras samarbete. Utöver de själva och deras närstående är det namngivna aktörer som rådmannen Norrsell, advokaten Pape, docent Ingers, beställare av text och bild som Amanda Hammarlund, liksom idag anonym personal vid arkiv och museer. Dessa idag helt obemärkta personer har alla bidragit till att det är möjligt att skapa ny kunskap både om dem som är betraktade som bemärkta och om de obemärkta.

Källor och litteratur

Arkivmaterial

Folkklivsarkivet i Lund (LUF):

Frågelista LUF 39, Frågelista om Eva Wigström (Ave).

M 8116, svar från meddelaren Håkan Ek på frågelista LUF 39.

LUF A 383, Brev från Eva Wigström till Svend Grundtvig, avskrift av original i Dansk Folkemindesamling 64A bl 7-8, bl 21-23, Brev från Eva Wigström till Henning Feilberg, avskrift av original i Dansk Folkemindesamling DFS 1922/16, Brev från Eva Wigström till Axel Olrik, original i Dansk folkemindesamling DFS 1917/129.

Helsingborgs museum, Kulturmagasinet:

Eva Wigströms efterlämnade papper.

Accessionskatalog för åren 1941–1943.

Brev från Axel Kock till Oscar Trapp, Oscar Trapps personarkiv.
Skrivelse från Torsten Mårtensson till Museistyrelsen 1917, Oscar Trapps personarkiv.

Mor Cillas gästböcker.

Lunds universitetsbibliotek (LUB):

Brev från John Pape till Carl Wilhelm von Sydow, saml. von Sydow.

Brev från John Pape till Nils Ludvig Olsson, saml. Olsson Nils Ludvig.

Brev från Anna Birgitta Rooth till Carl Wilhelm von Sydow, saml. von Sydow.

Brev från Eva Wigström till Martin Weibull, saml. Weibull M.

Brev från Eva Wigström till Edvard Lidforss, Lidforsska pappren 1.

Brev från Claes Wigström till Ewert Wrangel, saml. Wrangel E.

Brev från Oscar Trapp till Axel Kock, saml. Kock.

Uppsala universitetsbibliotek (UUB):

Brev från Carl Wilhelm von Sydow till Anna Birgitta Rooth, Anna Birgitta Rooths personarkiv.

Institutet för språk och folkminnen (Isuf):

Brev från Ingemar Ingers till Gisela Trapp, LAL:s ämbetsarkiv.

Brev från Gisela Trapp till Ingemar Ingers, LAL:s ämbetsarkiv.

DAL 327.

DAL 6213.

Svenska barnboksinstitutet, Stockholm (SBI):

Brev från Eva Wigström till Amanda Hammarlund.

Brev från Gisela Trapp till Amanda Hammarlund.

Stockholms stadsarkiv (SSA):

Per Karl Wahlströms brevsamling.

Nordiska museets arkiv (NMA):

Artur Hazelius brevsamling.

Internetkällor

Carlotta. Databasen för museisamlingar. [Webbadress: <https://museum.helsingborg.se>. Hämtad 2022-06-28.]

Tryckta källor och litteratur

Bergwik, Staffan, 2016: *Kunskapens osynliga scener. Vetenskapshistorier 1900-1950*. Göteborg.

Blacker, Carmen & Hilda Roderick Ellis Davidson (red.), 2001: *Women and tradition: a neglected group of folklorists*. Durham, NC.

Blicher-Clausen, Jenny, Laura Kieler & Johanne Schjørring, (red.), 1895: *Festschrift udgiven i anledning af Kvindernes Udstilling fra Fortid og Nutid i København 1895*. Odense.

Bringéus, Nils-Arvid, 1985: *Efterskrift. I: Fågeln med guldskrinet. Folksagor samlade och upptecknade i Skåne av Eva Wigström, utgivna av Nils-Arvid Bringéus*. Höganäs. S. 239–264.

- 1988: Folkkulturen och Folkklivsarkivet. I: N.-A. Bringéus (red.), *Folkklivsarkivet i Lund 1913–1988. En festskrift till 75-årsjubileet*. Lund.
- 1992: Eva Wigström som etnograf. I: S.-O. Lindquist, T. Gislestam & U. Palmfelt (red.), *Per Arvid Säve och hans samtida. Rapport från Visbysymposiet 1987*. [Visby.]
- Egardt, Brita, 1957: *Folkklivsarkivet i Lund. Historik och vägledning*. Lund.
- Ehrenberg, Maria, 2003: *Sagens förvandlingar. Eva Wigström som sagosamlare och sagoförfattare*. Lund.
- 2018: Eva Wigström. I: *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*. [Webbaddress: www.skbl.se/sv/artikel/EvaWigstrom. Hämtad 2020-12-29.]
- Eriksson, Torkel, 1994: *En ruin försvinner. Kärnan i Helsingborg 1880–1894*. Helsingborg.
- Gillberg [sedermera Jensen], Åsa, 2001: *En plats i historien. Nils Niklassons liv och arbete*. Göteborg.
- Gustavsson, Karin, 1997: Gisela Trapp. Glimtar ur en konsulinnas liv. I: *Kring Kärnan. Helsingborgs museums publikation* 26, s. 43–63.
- 2016: Runda hörn och en obemärkt forskare: I: H. Rahm (red.), *Vetenskapsso-cieteten i Lund: Årsbok 2016*. Lund. S. 21–39.
- 2018: Emy Gisela Charlotta Trapp. I: *Svenskt kvinnobiografiskt lexikon*. [Webbaddress: www.skbl.se/sv/artikel/GiselaTrapp. Hämtad 2020-12-29.]
- 2020: Upptecknarna och uppteckningarna. I: *Upptecknaren. Nytt från Folkklivsarkivet* 13, s. 5–11.
- Gustavsson, Per & Ulf Palmfelt, 2017: *Insamlarna*. Stockholm.
- Helsingborgs Dagblad* 1885-08-08, s. 5, »Bref från Arilds läge» av sign. »Dumrick».
- 1896-08-26, s. 2, »Arildsläge».
- 1899-09-25, s. 2, »Konstföreningens utställning».
- 1899-11-12, s. 2, »Lunds universitets konstmuseum».
- 1901-01-06, s. 2 »Eva Wigström †».
- 1901-01-12, s. 2 »Till gravens ro».
- Helsingborgs-Posten* 1900-11-22, s. 2: »Litteratur».
- Ingers, Ingemar, 1949: Eva Wigström. Författarinnan från Rönnebergs härad. I: Eva Wigström, *Allmogeseder i Rönnebergs härad på 1840-talet*. Landskrona.
- 1983: Eva Wigström (Ave) 150 år. Startade kvinnlig folkhögskola och stödde konstnären Gisela Trapp. *Helsingborgs Dagblad* 1983-01-12, s. 6.
- Johnsson, Per, 1922: Eva Wigström, en föregångerska för svensk folkminnesforskning. *Föreläsningbiblioteket* 17, s. 105–115.
- Jönsson, Birgitta, 2016: *Gisela Trapp. ... om mig är ingenting att säga ...* Helsingborg.
- Klein, Barbro, 2013: Women and the Formation of Swedish Folklife Research. I: *Journal of American Folklore*, 126: 500, s. 120–151.
- Lengertz, William, 1934: Eva Wigström. En berömd svensk folklivsskildrarinna. I: *Brage. Tidskrift för folkbildningsarbete och hembygdssträvanden* 9: 4, s. 221–225.
- Lång, Helmer, 1996: Kvinnlig uppstickare i folkloren. I: H. Lång (red.), *Särlingar i Skåne*. Malmö.
- Nicklasson, Påvel, 2014: Kvinnliga pionjärer i eller utanför arkeologin. Eva Brag och Ida Nilsson. I: *Fornvännen* 2014: 2, s. 127–138.

- Nilsson, Göran B., 1997: Biografi som spjutspetsforskning. I: R. Ambjörnsson, P. Ringby och S. Åkerman (red.), *Att skriva människan. Essäer om biografin som livshistoria och vetenskaplig genre*. Stockholm. S. 19–29.
- Olsson, Nils Ludvig, 1950: *Mitt Skåne*. Stockholm.
- Pape, John, 1949: *Kloka flickan från Vallåkra*. Lund.
- Ramsay, Margareta (red.), 1987: *Konstnärerna hos Mor Cilla. Nordiska målare i Arildsläge, 1856–1913*. Nyhamnsläge.
- Rooth, Anna Birgitta, 1953: Eva Wigström och traditionsbärarna. En granskning med anledning av Folkdiktning III. I: *ARV. Tidskrift för Nordisk Folkminnesforskning* 9, s. 155–165.
- Rooth, Margit, 1979: *Helsingborgs historia* 6: 1. *Personhistoriska anteckningar*. Helsingborg.
- Roosval, Johnny & Gösta Lilja (red.), 1967: *Svenskt konstnärslexikon. Tiotusen svenska konstnärers liv och verk*. 5. Malmö.
- Steinrud, Marie, 2020: Follow Lundh! Between Text and Context in a Photographer's Archive. I: *Culture Unbound. Journal of Current Cultural Research* 12: 1. *Archive and Method(s)*, s. 16–35.
- Skånes ortnamn. Serie A. Bebyggelsenamn. Del 12. Luggude härad med Höganäs stad. Helsingborgs stad*. Av Bertil Ejder under medverkan av Göran Hallberg och Claes Ringdahl. Lund 2003.
- Trapp, Gisela & Oscar Trapp, 1918: Gamla tankar och talesätt upptecknade af Oscar och Gisela Trapp. I: T. Mårtensson (red), *Kulturhistoriska Helsingborgsstudier till minne av Oscar Trapp*. Helsingborg. S. 77–90.
- Ulvros, Eva Helen, 2016: *Kvinnors röster. Livsöden från det moderna Sveriges framväxt*. Lund.
- Walde, Otto, 1914: Förteckning över Eva Wigströms skrifter. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 8: 4, s. 13–44.
- Wigström, Eva, 1888: *Vandringar i Skåne ock Bleking för samlande af svensk folkdiktning*. (*Svenska landsmål och svenskt folkliv* 8: 1.) Stockholm.
- [Wigström, Eva, sign.] Ave, 1895: Drengen og Skovfruen. Skaansk Folkesagn fortalt af Ave. I: Horten, Sofie (red.), *Børnenes Julehilsen*, s. 10–11.
- Wigström, Eva, 1896: I vår tid. I: *Ord & Bild* 1896: 12, s. 551–559.
- 1899: *Rim och bilder för de små*. Stockholm.
- 1900: *Vingalek. Sagor och berättelser, med 5 bilder och omslag i färgtryck efter akvareller af Gisela Henckel*. Stockholm.
- 1909: *Byhistorier och skämtsägner*. Stockholm.
- Wranér, Henrik, 1901: Eva Wigström. I: *Ord & Bild* 1901: 5, s. 300–303.
- Wranér, Signe H, 1966: *I Sagas tjänst*. Stockholm.
- Wrangel, Ewert, 1914: Eva Wigströms minne. *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 8: 4, s. 9–12.

Ingen vanlig människa

Skogsråets erotiska möten med människan i folklig tradition

Av Catarina Harjunen

Abstract

This article explores the erotic encounters which men have with the *skogsrå*, a female forest spirit, in Finland-Swedish folk legends. The aim is to examine the interspecies relationship between human and spirit, and what it tells us about sexuality and discourses of nature and culture. I approach these issues from the vantage point of posthumanist and queer theories, and with the idea of the forest spirit as a cyborg in Haraway's sense of the word: a perfect hybrid of human and animal, fact and fiction, fear and desire. As such, it represents the incongruity of society's norms on gender and sexuality. The material is exemplified under three different headings: man's fear of the forest maiden, body and agency of the forest maiden, and the forest as an arena for these encounters. My suggested reading of these legends is as an expression of a desire for a life or love which at the time the traditions were recorded (the late 19th and early 20th centuries) was impossible.

Keywords: folklore, folk legends, forest spirit, sexuality, gender, queer, posthumanism.

1. Syfte och utgångspunkter

I denna artikel undersöks finlandssvenska folksägnen som handlar om mäns erotiska möten med skogsrådet i syfte att utforska den berättade mellanartsliga relationen mellan människa och naturväsen och vad den kan säga om sexualitet och diskurser av natur och kultur.¹

I min doktorsavhandling *Att dansa med de(t) skeva. Erotiska möten mellan människa och väsen i finlandssvenska folksägnen* (2020) undersöktes med queerteoretiska och posthumanistiska perspektiv hur uppfattningar om normalt och onormalt konstrueras i erotiska möten mellan människor och naturväsen. Redan då framträdde skogsrådet som väsendet framom andra i den erotiska sägentraditionen, och detta märktes såväl i det akademiska som i det allmänna intresset för väsen. Skogsrådet ses lätt som »folktrons pinuppa» för att tala med Jan-Öjvind Swahns (1964 s. 95) omtvistade ord. Det går snabbt att falla in i talet om skogsrådet som ett sexuellt omättligt väsen, men det kändes inte rätt för mig. Jag försökte i avhandlingen att framställa skogsrådet som den komplexa varelse hon är. I denna artikel fortsätter jag min analys av skogsrådet i en mer fördjupad användning av posthumanistiska tankegångar.

¹ Jag vill tacka professorn i etnologi Alf Arvidsson vid Umeå universitet för läsning av och feedback på en tidig version av texten.

2. Ett omfattningsrikt forskningsfält i korthet

Skogsrådet har väldigt länge varit föremål för såväl forskning som allmänt intresse. Föreställningarnas spridning, beskrivningar av skogsrådets utseende och handlingar samt tolkningar av dessa, och skogsråsägnernas funktion är de vanligaste fokusområdena för studier (Granberg 1935, Kuusela 2018, Tillhagen 1995). Skogsrådets roll i föreställningar om jakt har också kartlagts (Tillhagen 1985) liksom skogstagning eller vilsegång i skogen orsakad av skogsrådet (Kuusela 2020). Den erotiska sidan av skogsrådet har populariserats av Ebbe Schön (2010) och just denna del av skogsråtraditionen brukar ofta fånga allmänhetens intresse, vilket jag själv erfarit. Jag ger härmed mer utrymme åt två verk, ett grundläggande för hela forskningsfältet och ett som mer specifikt fokuserat på naturväsen och sexualitet.

Redan 1935 publicerades en avhandling av den svenske folkloristen Gunnar Granberg om skogsrådet i yngre nordisk folktradition, med material insamlat från senare delen av 1800-talet och början av 1900-talet. Trenden inom folklivsforskning var på den tiden att studera traditioners spridning och jämförelse av varianter, och Granbergs avhandling är inget undantag. Avhandlingen innehåller därmed en imponerande beskrivning av de olika motiven i sägentraditionen om skogsrådet. Dessa sägenmotiv varierar mellan olika landsdelars näringar och geografiska realiteter (Granberg 1935 s. 34). De delar av landet där försörjningen främst bestod av arbeten som utfördes i skogen uppvisar fler motiv som behandlar skogsrådets interaktioner med jägare, kolare och tjärframställare. Det är även i dessa sägner som erotiska möten förekommer oftare (a.a. s. 39). Trots den erotiska traditionen om skogsrådet tillskriver Granberg henne den primära rollen som skogens rådgivare, då sägenmotivet som behandlar samband mellan skogsrådet och skogens djur hör till de bärande motiven i traditionen (a.a. s. 117).

Trots det tidigare nämnda allmänna intresset för skogsrådet och sexualitet har relativt lite akademisk uppmärksamhet ägnats den del av sägentraditionen som beskriver människans erotiska möten med väsen. Historikern Mikael Hälls doktorsavhandling *Skogsrådet, näcken och Djävulen. Erotiska naturväsen och demonisk sexualitet i 1600- och 1700-talens Sverige* (2013) är ett välkommet undantag. Folkligt och officiellt material från 1600- och 1700-talens Sverige används i avhandlingen för att analysera folkliga föreställningar om kopplingen mellan naturväsen och demonisk sexualitet. Häll visar bland annat hur domstolsprotokollen från rättegångar där människor åtalats för sexuellt samröre med väsen ger uttryck för de olika världsuppfattningar som kolliderade i domstolen. Den folkliga uppfattningen om väsen och deras roll och samexistens med dem var en helt annan än den officiella åsikten, som påverkades av såväl religion som naturvetenskap och såg väsens potentiella existens som demonisk och även djurisk, vilket gjorde samröre med väsen till en fråga om gudsbrott och tidelag (Häll 2013 s. 260 ff.). De senare protokollen visar däremot på en ändring i domstolens attityd mot denna sortens fall: mer fokus läggs på de anklagades sociala status och mentala

hälsa (a.a. s. 508). Samlag med skogsrådet beskrivs inte som en njutning utan snarare som ett slags handslag på ingången pakt mellan mannen och rået (a.a. s. 362).

3. Materialurval och metodologi

Det traditionsmaterial som ligger till grund för denna studie insamlades i de svenska delarna av Finland (främst väst- och sydkusten) mellan 1850 och 1950. Insamlingen var en del av ett nationsbygge, sprungen ur en identitets-kris förorsakad av 1809 års fred, då Finland övergick från svenskt till ryskt styre (Honko 1980 s. 47). Materialet samlades in och förvaras av Svenska Litteratursällskapet i Finland i deras traditionssamling. Från detta omfattande sägenmaterial gjorde jag för min doktorsavhandling ett urval som kan sägas baseras på tre nyckelbegrepp: *sägner* om människans *erotiska* möten med *naturväsen*. Sägner som genre valdes eftersom jag uppfattar den som en lokalt förankrad berättelse för förmedling av gemensamma värderingar (jfr Dégh & Vázsonyi 1973). Det erotiska definierade jag som ett slags spektrum av stämningar, hörsel- och synintryck, känsel och sexuella handlingar. Det vill säga: människor berättas se, höra, känna och interagera med väsen på sexuella sätt. Naturväsen, vilka jag begränsat till skogsrå, sjörå och näcken, valdes för deras habitat naturen: det fanns hos mig en på förhand utformad tanke om en sammanstötning mellan människa och väsen länkade till olika föreställningar och normer kring sexualitet och natur. Traditionerna kring dessa väsen är dessutom ofta överlappande och gör det oklart vilket väsen som avses. Detta har antagligen inte spelat någon större roll för traditionsförmedlarna men har varit frustrerande för en forskare som väldigt gärna skulle se sitt material prydligt uppställt i väl avgränsade kategorier. Att väsendena ibland är svåra att identifiera betyder dock att det fungerar bra att använda skogsrå, sjörå, näcken och troll i en och samma analys eftersom det visar att traditionerna om dem liknar varandra till form och funktion.

Urvalet kom att bestå av 116 sägner där naturväsen och människor möts på olika sätt som kan beskrivas som erotiska. Av dessa 116 sägner handlar omkring 45 om skogsrådet – skogsrådet går inte alltid att »artbestämna» eftersom traditionerna kring olika skogsväsen ofta sammanflyter, i synnerhet när en sägen berättats på en ort och en liknande variant, där väsendet bytts ut, på en annan. Av dessa 45 har jag för denna artikel valt ut en handfull för materialet representativa sägner att fokusera på.

4. Teoretiska förankringar

Det teoretiska ramverket för denna artikel består i första hand av posthumanistiska perspektiv, med en queerteoretisk grundprincip. Queerteori är, som jag förstår den i dess enklaste form, såväl ett ifrågasättande av det sexuellt normativa som en konflikt med det normala (Ambjörnsson 2016 s. 21, Hal-

perin 1995 s. 62). Ett av queerteorins nyckelbegrepp är *heteronormativitet*, vilket avser »de institutioner, lagar, strukturer, relationer och handlingar som upprätthåller heterosexualiteten som något enhetligt, naturligt och allomfattande – alltså det som bidrar till att en viss sorts heterosexuellt liv framstår som det mest åtråvärda och naturliga sättet att leva» (Ambjörnsson 2016 s. 35). Heterosexualiteten är därtill begränsande eftersom den är begriplig endast då det finns en överensstämmelse mellan kroppsligt kön, socialt genus och sexuell identitet: av Judith Butler (2007 s. 54, 235 f.) kallad den heterosexuella matrisen. Det som inte ryms innanför ramarna av detta regelverk blir obegripligt och skevt. Min användning av ordet *skev* istället för *queer* är ett medvetet val för att ringa in inte bara identitet och sexuell normbrytande, vilket paraplytermen *queer* innefattar, utan även den dissonans som uppstår då individer inte kan eller vill följa de regler som förordnats det biologiska kön de har (Ahmed 2006 s. 92, 161, Franck 2009 s. 25 f.). Att *skeva* eller *skava* fungerar dessutom som verb för de handlingar som gör en skev, det vill säga skevhet är någonting som måste utföras.

Posthumanistiska teorier är sätt att närma sig människan och omvärlden genom en dekonstruktion av antropocentriska antaganden. Donna Haraway har i bland annat sin berömda essä »A Cyborg Manifesto» (2008a, först publicerad 1985) argumenterat för att medan teknologins framsteg kan sägas omvandla människan till en cyborg så innebär detta inte en förbättring i form av Människa 2.0 utan snarare potential att upplösa föråldrade gränser och fungera med omvärlden på ett mer etiskt sätt. Cyborgens, den cybernetiska organismen, är för många bekant från science fiction-filmer som en robot som ser ut som en människa, men som Haraway förstår den är cyborgens en kropp som fungerar som mötesplatsen för olika diskursers sammansmältning (Haraway 2008a s. 186 f.). Haraway förespråkar även i senare verk ett vidare begrepp, *naturkultur*, för talet om omvärlden istället för den dualistiska och dikotoma uppdelningen mellan natur och kultur. Eftersom människans idé om naturen inte är något beständigt och evigt koncept är det inte möjligt att tala om naturen som någonting motsatt till kulturen: allting påverkas av mänskliga strukturer.

Ett koncept myntat av Haraway är *sällskapsarter*, vilket avser det komplexa förhållandet som uppstår mellan arter som delar ett förflutet, en nutid och en framtid (Haraway 2003). Sällskapsarter till människan är alla de arter som påverkat människans utveckling, allt ifrån växter till djur och bakterier (Haraway 2003, 15). Begreppet är, i mina ögon, fulländat för tillämpning på relationen mellan folkliga föreställningsväsen och människor på grund av komplexiteten i gränlandet mellan sanning och saga.

Såväl posthumanistiska som queerteoretiska perspektiv innebär ifrågasättanden av på förhand bestämda dikotoma kategoriseringar och utforskanden av vad som sker vid skevande. Det posthumanistiska är ett queert begär i sig, ett begär »not to have or know but collapse the self with other(s)» (MacCormack 2009 s. 113). Här används dessa teorier delvis som verktyg för att

kritiskt syna heteronormativa ideal, men främst för att uttrycka den grundprincip som jag menar genomsyrar materialet: där finns en disharmoni som bäst beskrivs med posthumanistiska och queera formuleringar om normer kring natur, kultur och sexualitet. Jag kommer också att i en del av analysen stödja mig på Sara Ahmeds (2014) resonemang om rädsla och vad den gör med kroppar.

Att arbeta posthumanistiskt är att tillskriva materia agens (Barad 2008 s. 801). Detta utgör en svår balansgång i akademiskt skrivande om ett folkligt föreställningsväsen som inte »existerat». Traditionen om skogsrået har ju bevisligen funnits och är relativt väldokumenterad, och i denna tradition är skogsrået mer än ett viljelöst objekt. Jag skriver därmed denna artikel som om skogsrået var en levande varelse av kött och blod, delvis därför att det är en fascinerande tankelek, delvis därför att traditionen om henne fungerar så väl som metafor för en kritisk syn på normer.

Jag menar att berättandet om möten med naturväsen är människans sätt att forma sig en bild av såväl sig själv som omvärlden, och därtill att försöka begripliggöra relationen mellan den egna kroppen och omvärlden. I den folkliga föreställningsvärlden sågs naturväsen som förlängningar av naturen och som sådana representerade de icke-mänskliga (Häll 2013 s. 519, Stattin 2008). Jag väljer själv att frånga ordet *icke-mänsklig* och istället använda *utöver-mänsklig*, eftersom *icke-mänsklig* och *omänsklig* antyder någonting halvt, saknat och ofärdigt som dessutom står i motsättning till *mänsklig* som normbildande (Kirksey & Helmreich 2010 s. 555). *Utöver-mänsklig* pekar dessutom på en expansion bortom det mänskliga, men inte nödvändigtvis någonting bättre eller mer avancerat. Jag använder även cyborgens som ett sätt att teoretiskt närma sig skogsrået som idé och som en *utöver-mänsklig* kropp.

5. Några kommentarer om sexualitetsnormer på landsbygden i förindustriell tid

Normer kring sexualitet och genus är inte statiska utan förändras i såväl tid som rum. De sägner som utgör denna artikels material är inte insamlade på samma plats eller i samma tid och därmed är det svårt att ge en detaljerad överblick av samhällets syn på sexualitet vid tiden för insamlingen. Ofta reflekterar sägnerna också en förgången tid eftersom de åldriga informanterna ombads att berätta sådant de hört i sin ungdom (Andersson 1967 s. 195). En generaliserande sammanfattning av folkliga föreställningar och lagar kring sexualitet går dock att presentera, vilket jag kommer att göra här.

I korta drag kan sexualiteten sägas ha varit förbehållen äktenskapet, vilket i sin tur rekommenderas för såväl män som kvinnor eftersom det ansågs ligga i människans natur att bilda par som arbetade tillsammans och ägnade sig åt sexuella aktiviteter i lagom mängd (Laskar 2005 s. 134; Stark-Arola 1998 s. 131). En av äktenskapets uppgifter var att producera legitima arvingar. Den utomäktenskapliga sexualiteten, utövad ensam, i par eller i grupp,

ansågs icke önskvärd, men det fanns ändå en omfattande folklig erotisk tradition om mäns och kvinnors utomäktenskapliga sexualitet (Lövkrona 1991, 1996). Kyrkan och den lagstiftande makten påverkade den sexuella diskursen såtillvida att bägge hade reglerande och övervakande auktoritet (Bäckman 2003 s. 51). Denna officiella diskurs påverkade visserligen folklig tradition men kunde inte utrota de stundom ganska ohämmade och dråpliga berättelser som friskt traderades. Sociala relationer påverkades av folkliga, juridiska och religiösa attityder gentemot sexualitet. Lokal övervakning av det sociala samspelet försiggick då exempelvis varje gårds husmor var ansvarig för den moraliska vandeln i hemmanet (Pohjola-Vilkuna 1995 s. 20). Den som bröt mot det sociala samspelets regler utgjorde ett potentiellt hot mot samhällssystemet (Frykman 1977 s. 17). I synnerhet kvinnors utomäktenskapliga sexualitet omgärdades av normer och var lätt att bevisa i och med graviditet. Utomäktenskapliga barn var en skam som drabbade endast kvinnor (a.a. s. 173), och därtill även ett brott mot lagen. En kvinnas arbetsinsats i hemmet kunde anses tillräckligt viktig för att exempelvis ogifta döttrar med utomäktenskapliga barn fick bo kvar i föräldrahemmet, detta trots ett starkt socialt fördömande av utomäktenskaplig sexualitet, visar Pasi Saarimäkis (2010 s. 108 f.) avhandling om utomäktenskaplig sexualitet i en socken i mellersta Finland under slutet av 1800-talet. I praktiken fanns alltså möjlighet att se mellan fingrarna även beträffande kvinnors skam.

Det fanns alltså en heterosexuell tvåsamhetsnorm i det förindustriella samhället men precis som begreppet *heterosexualitet* inte existerade i den mening det idag är etablerat, existerade människor som inte passade in i den norm för sexualitet och genusuttryck som rådde. Det finns ett litet antal finska traditionsuppteckningar där samkönade sexuella handlingar mellan kvinnor skildras (Löfström 1995). Majoriteten av dessa är humoristiska till sitt upplägg. Ett desto större material finns att tillgå om »kvinnliga män» och »manliga kvinnor», det vill säga individer vars genusuttryck tolkas som inverterat.

6. Mannens rädsla i mötet med skogsrået

I en stor del av folksägnsens mellanartsliga möten uttrycks rädsla. Såväl kvinnor som män blir rädda när de möter det utöver-mänskliga. Rädsla, skriver Sara Ahmed (2014 s. 63, 67) i *The Cultural Politics of Emotion*, är det emotionella uttrycket för vad en kropp förnimmer när den möter en kropp som är »det jag inte är» och som har potential att skada den egna kroppen. Människan skräms av det som inte går att kategorisera i samma grupp (Statton 1990 s. 95). Mot bakgrund av rädsla för väsen blir de erotiska mötena mer mångbottnade.

Denna rädsla för väsen framstår som en inlärd och önskad reaktion på det annorlunda. En sägen berättar om en man som tidigt på morgonen gick till ängen och blev tillfrågad om han inte var rädd, vilket han menade att han inte hade anledning att vara, men när han väl gick ut »kom en fröken och

gick sidesmed honom, tills han vek av, och då vart han nog rädd» (SLS 280 s. 639). I sägnen finns en förväntan om att mannen ska vara rädd för det som finns ute i skogen och trots sin sturskhet känner han rädsla när en »fröken» utan förvarning dyker upp och därefter försvinner lika snabbt. En »frökens» snabba uppdykande är oroväckande på flera sätt: dels sågs möten med kvinnor som potentiellt olycksbådande (Frykman 1977 s. 188), dels skulle inte unga fröknar gå runt i skogen helt ensamma, vilket innebär att det inte är någon vanlig fröken som mannen träffar, utan någonting utöver-mänskligt som han varnats för och som kunde orsaka honom skada (jfr Ahmed 2014 s. 69). Sjägnens uppgift är här att förmana genom rädsla. Ett exempel med mer erotisk framtoning lyder (SLS 198 s. 54):

När Mickels »Jobi» kom från stan, såg han emellan brännvinsberget och Kokkobacken en fin kvinna, som satt bredvid vägen. Hon bad om att få åka med honom, och han beviljade henne detta. Men väl kommen upp i kärran började hon halsa honom, och han gjorde lika tillbaka. Men för var gång han omfamnade henne, stack han sig. Hon var full med vassa taggar som en häckla. När han några gånger stuckit sig, blev han rädd och började välsigna sig. Då försvann kvinnan med ens, utan att han visste vart. Den vackra kvinnan var en skogsjumfru. Den omnämnde Mickels Jobi hade felet att fria till alla flickor han såg, men härefter förlorade han lusten.

Här ger en man, Mickels Jobi (i den nedtecknade sägnen kringgärdas Jobi av citationstecken men för läsbarhetens skull skriver jag inte ut dem i analys-texten), en »fin kvinna» skjuts i kärran men blir förskräckt när hon börjar kyssa honom. Dessutom sticks hon som en häckla, ett taggigt redskap som användes i beredningen av lin. Han beskrivs i sägnen som en framfusig och flirtig man, men efter hans möte med skogsrådet tappar han lusten. I svensk erotisk folktradition framställs kvinnlig och manlig sexualitet som motpolar: kvinnor förväntas vara passiva och mottagande, män aktiva och erövrande (Lövkrone 1996 s. 125). Att uppvisa sexuella egenskaper som föreställdes höra till det motsatta könet upplevs i traditionen som hotfullt och blir till ett varnande exempel. I synnerhet manligheten hotas lätt av en gränsöverskridande, aktiv kvinnlig sexualitet (a.a. s. 163, 153). Mickaels Jobi upplever här en avmaskulinisering och fortsätter inte med sin gamla vana att fria runt, vilket i sägnen även beskrivs som ett »fel». Hans handlingar har varit för aggressiva, och det sätter skogsrådet stopp för på ett för honom obehagligt sätt: genom att vara närgången och ta för sig, vilket kan utgöra en sexuell fantasi för män men samtidigt blir motbjudande eftersom det delvis avmaskuliniserar mannen och delvis fungerar som en påminnelse om människans litenhet inför makterna. När skogsrådet till slut försvinner utan ett spår befasts hon som någonting skrämmande och annorlunda. Att låta sig förföras av ett väsen ansågs detsamma som att lockas av djävulen, eftersom väsenden och demoner ansågs tillhöra samma grupp övernaturliga varelser (Häll 2013 s. 159). En kristen människa förväntades bli rädd och avlägsna sig från situationen.

Sägner om Mickels Jobi kan läsas som ett varnande exempel riktat till till bägge könen: kvinnor varnas för att vara sexuellt aktiva, män att vara för aggressiva mot kvinnor. En man förväntades visserligen vara aktiv men om han var alldeles för påträngande kunde han ses som obehaglig av unga kvinnor och opassande av den äldre generationen (Pohjola-Vilkuna 1995 s. 112). Även om sexuellt framfusiga män ofta skildras som virila och underhållande i den erotiska folkloren var virilitet ett tveeggat svärd eftersom den å ena sidan sågs som ett tecken på manlighet men även kunde resultera i oönskade graviditeter och utomäktenskapliga barn (Lövkrone 2004, Saarimäki 2010).

Skogsrådet innehar makt över skogen och dess djur, och är därmed inte något passivt subjekt, vare sig erotiskt i sägner om Mickels Jobi, eller i sägen-traditionen överlag. Eftersom skogsrådet kan tolkas som en förlängning av naturen blir mötet mellan henne och Mickels Jobi inte bara ett möte mellan en kvinna och en man eller ett väsen och en människa, utan även ett möte mellan natur och kultur. Skogsrådets framfusighet och mannens rädsla kan ses som en påminnelse om att inför naturens makter står människan sig slätt – men samtidigt är det människans diskurser och konstruktioner som skapat distinktionen mellan natur och kultur och därmed skillnaden mellan det trygga och det oroväckande.

»Seduction is a sexual technique of queer becomings», skriver filosofen Patricia MacCormack (2009 s. 115). Med det avses ett tillblivande med det andra, det-jag-inte-är, för att skapa en hybrid utöver det sexuella. Tillblivande, becoming, är en kollaps in i den andra. Jag tolkar det som en förening som inte nödvändigtvis behöver vara fysisk. Rädsla kräver närhet och skapar ett avstånd, skriver Ahmed (2014 s. 63). En rädd kropp vill ha ett fysiskt avstånd mellan sig och kroppen som framkallar rädslan. Det här är i sig redan en sammanslagning i harawaysk anda: relationen sällskapsarter emellan är sällan problemfri (Haraway 2003 s. 12). I det oroväckande mötet som öppnar möjligheten för mannen att ha sex med det utöver-mänskliga sker en skev tillblivelse, en händelse som läggs till hans erfarenhet och skapar en länk mellan honom och skogsrådet.

7. Kroppslighet i blickfånget

»Cyborgens framträder i myten just där gränsen mellan människa och djur överskrids», skriver Haraway (2008a s. 189). Skogsrådet uppträder på samma ställe, i en knutpunkt av människa, djur, demon, natur, kultur, sanning och dikt. Även om skogsrådet helt klart föreställdes vara utöver-mänsklig, beskrivs hon i sägnerna ofta som människolik: »en fröken» (SLS 280 s. 639), »en fin kvinna» (SLS 198 s. 54), »en fin fru» (SLS 280 s. 138), »en mamsell», (SLS 892 s. 299), »en vacker fint klädd fröken» (SLS 280 s. 508). Hon förkroppsligar ändå mer än så: ett väsen är »ingen vanlig människa» (SLS 260 s. 29). Här kan ett klassperspektiv anas i och med användningen av ordet »fru», som under medeltiden användes enbart om drottningar, senare om adelsmannens

hustru, och därefter kom att beteckna en hustru inom medelklassen (Ejdestam 1980 s. 83). En fru, men även mamsell och »fint klädda» fröknar förväntades inte påträffas i en skog. *Fru* innebar dessutom giftermål och därmed fanns en förväntan om ärbarhet, och inte heller då passade det sig att röra sig i skogen utan manlig eskort.

Trots sin skönhet beskrevs ändå skogsråets baksida mindre smickrande: »så grann framifrån, men baktill skulle hon ha varit som en dynggrep» (SLS 166 s. 788–790), »framtill välskapad som en kvinna, men baktill som en grep» (SLS 1550 s. 479), »[f]ramtill liknar hon en ung vacker flicka. Baktill liknar hon ett baktråg, somliga ha sett, att hon har svans» (SLS 217 s. 510), »[b]akom svart och ful, såg hon ut som en grep eller som en gryta. Hon saknade axlar, berättas det» (SLS 72 s. 37). Beskrivningarna kretsar kring det kroppsliga, kvinnliga, sköna så länge som det endast är skogsråets framsida som syns. När hon vänder ryggen till bryts förtrollningen. Skönheten är en lögn och en chimär som inte kan infrias. Skogsråets ontologi är i sig en haraway-sk chimär: hon är ett konkret exempel på »teoretiserade och uppdikade hybrider» av människa och maskin (Haraway 2008a s. 187) eller, i det här fallet, människa och väsen.

Även kläderna beskrivs som vackra: »granna guldkimrande kläder och med en vacker hufvudbonad» (SLS 72 s. 37) och »långa släpande kläder» (SLS 892 III s. 638). Motivet med väsendenas vackra kläder syns redan i det förmoderna svenska materialet Häll undersökt, där kvinnors möten med manliga väsen i fina kläder kan tolkas som en dröm om rikedom, en förhoppning om att rentav kunna gifta sig med väsendet och bli rik (Häll 2013 s. 449). De fina kläderna framstår som anomalier i den kontext de bärs: i skog och mark användes inte söndagskläder, inte heller förväntades vackra fruar och ståtliga herrar spatsera runt (Schön 2008 s. 36 f.). Kläder utgör en viktig del av det sociala samspelet eftersom de döljer, framhäver och antyder det kroppsliga, och kan tolkas utifrån detta (Qvarsell 2012 s. 11 ff.).

Skogsråets kläder bidrar till iscensättandet av kvinnlighet, när det kroppsliga inte räcker till. Men det fungerar inte optimalt eftersom kläderna upplevs av omvärlden som för iögonfallande. Det ansågs opassande för kvinnor att eftertrakta alldeles för praktfulla kläder, det vill säga moderiktiga, färggranna kläder och olika utsmyckningar, vilket kvinnliga väsen har föreställts bära i långa tider (jfr Wall 1994 s. 2). I synnerhet gifta, respektabla kvinnor hade krav på sig att till exempel täcka sitt hår (Bengs 1910 s. 20 f.). Skogsrået, med sina vackra kläder och med »håret i ansigtet» (SLS 892 III s. 638) och inte minst med sin besynnerliga baksida, faller utanför normernas ramar och skevar därmed i omvärldens ögon. I sin egenskap av råddare tillerkänns hon en viss makt och därför kan det också tänkas att hon förväntas skeva eftersom hon är kvinnlig men utöver-mänsklig, har krafter män inte kan rå på trots sin överordnade ställning i samhället, men samtidigt går att jaga på flykten. Hennes komplexitet gör henne till en katalogiserares mardröm eftersom hon

inte går att beskriva enligt ett på förhand bestämt, normativt sätt (jfr Cohen 1996 s. 6).

Skogsrådet använder också sin kropp aktivt i förförandet, vilket påtalas i följande exempel (SLS 208 s. 492):

En karl hade gjort upp eld i skogen. Till honom kom då en skogsjumfru, och hon kråmade sig värrigare för mannen och frågade, vad han hette. Karlen svarade då, att han hette »Sköld». Då skogsjumfrun ej upphörde att kråma, blev mannen förargad och tog het aska och kastade i bakdelen på henne. Skogsjumfrun tog nu till flykten och skrek åt sin man i skogen: »Sköld bränd me, Sköld bränd me.» Mannen började då föra ett hiskeligt ljud i skogen, så att karlen blev rädd och tog till flykten.

Skogsrådets överdrivna kråmande faller inte i god jord hos mannen vid elden: han jagar henne på flykten genom att kasta het aska mot hennes bak. Hennes kroppsliga koketteri leder till en likaledes kroppslig bestraffning. Jag tolkar denna sägen som en varning riktad till såväl män som kvinnor. Skogsrådets överdrivna kråmande sammanfaller inte med normen om kvinnlig blygsamhet och ödmjukhet. Kvinnor som i erotisk folklöre uttrycker sin sexualitet skildras som baksluga, fåfänga och handlingskraftiga (Lövkrona 1996 s. 140). En handlingskraftig man framställs som manlig, men en handlingskraftig kvinna utgör ett hot mot manligheten (a.a. s. 142). Därmed kan sägnen fungera som en varning om att det kan gå dåligt för den som betar sig på ett så oönskat sätt. Som varning till en manlig åhörare är sägnen mer komplicerad. Eftersom skogsrådet hade makt över skogens djur och därmed kunde skänka – eller ta bort – jaktlycka, var det viktigt att hålla sig på god fot med henne. Att bestraffa henne för hennes hotfulla förförelse är riskfyllt eftersom det kan leda till följder som i värsta fall påverkar försörjningsförmågan. I en variant av ovanstående exempel blir mannens häst tagen av en varg efter att mannen bränt skogsrådet (SLS 354 s. 53–54). Hästen var ett dyrbart djur och en statussymbol. Den sköttes noga och drog eller bar husbonden ut i samhället där den kunde beundras (Ahlbäck 1983 s. 388–389). Respekt för skogens råddare – och i förlängningen naturens krafter – får här ge vika för behovet att återställa ordningen mellan könen och påminna skogsrådet om att ett kvinnligt sexuellt utåtagerande är oönskat.

Andra varianter av kroppslig bestraffning mot skogsrådet som förekommer i sägenmaterialet är att slå en yxa mellan skogsrådets ben (SLS 10 s. 537), att knivhugga henne i en viss punkt under vänster arm (SLS 333 s. 213) och att skjuta henne med silverkula (SLS 137 s. 163). Att bruka våld var en rättighet män hade i hotfulla situationer men till manlighetens ideal hörde att kunna besinna sig och inte bli våldsam (Frykman 1991 s. 33, Liliequist 2001 s. 95). Det bör nämnas att det i dessa sägner inte förekommer några fall där män dör för skogsrådets hand, medan det finns några exempel på det omvända, som den kolardräng som höll sig med skogsrådet, som beskrivs som vänligt mot honom, och slutligen skjuter henne med silverkula för att bli av med henne:

»så bad hon i sin dödsvända att han skulle räcka handen åt henne, då de hade varit så goda vänner» (SLS 137 s. 163). Drängen räcker henne gevärskolven istället, som hon kramar sönder, men besvikelsen i hennes sista ord går knappast någon förbi: trots den relation de haft, valde han att ta hennes liv. Att återställa den patriarkala ordningen och beskydda sig själv från skogsrådets utöver-mänskliga styrka framstår som tillräckligt viktigt för att riskera eventuella bestraffningar.

8. Skogen som arena för den fria sexualiteten

Skogen var, av förklarliga skäl, den främsta platsen för möten med skogsrådet. Att befinna sig i skogen var att befinna sig i ett samhälle som speglades i det mänskliga samhället men ändå var annorlunda (Tarkka 1998 s. 96). Således kan skogen ses som en arena eller plats där annorlundaskap frodas bortom det mänskliga samhällets övervakande blick. Den svenske folkloristen Jochum Stattin beskriver skogen som gränslandet mellan den mänskliga världen och andevärlden, befolkad av väsen (Stattin 2008 s. 49). Skogen som idé var en kognitiv konstruktion av någonting okänt som människan var tvungen att förhålla sig till. Naturen upplevdes som nyckfull och okontrollerbar, egenskaper som förkroppsligas i skogsrådet.

Skogen förknippades också med onormal sexualitet som utomäktenskaplig och incestuös sexualitet (Tarkka 1998 s. 131). I mäns erotiska möten med skogsrådet framträder skogen som en arena skapad specifikt för icke-normativ sexualitet. I skogens famn kan män leva tillsammans med skogsrådet utan att blanda in giftermål (SLS 1550 s. 479, SLS 333 s. 213):

Det var en bonde som var i skogen och kolade och började hålla till med skogsjungfrun. Hon blev med barn. Men bonden hade flyttat upp till byn och hon visste inte vem han var.

En man, som vistades i en skogsbastu, fick besök av ett skogsrå. De levde samman en tid.

Skogen associeras med en frihet och laglöshet. I svenska rättegångar mot män som påstods ha haft sexuella relationer med naturväsen var många av de anklagade männen utslagna ur samhället redan på förhand eftersom de var desertörer eller stråtrövare och levde i skogen (Häll 2013 s. 353 f.). Det framkommer alltså ett dubbelt utanförskap, delvis i männens status, men även i deras sexuella begär, som kan associeras till skogen.

Samtidigt som skogen utgjorde en farlig och skrämmande plats var det även nödvändigt för människor att gå ut i skogen för att hämta ved och föda (Tillhagen 1995 s. 62). Som synes är skogen en komplex plats som genomsyras av olika diskurser, en naturkultur där det var lätt att gå vilse på fler sätt än det spatiala. Om skogen föreställdes som ett gränsland var det av största vikt

att män förblev män när de steg in i skogen. I karelsk folktro conceptualiserades skogen ofta som ett kvinnligt väsen, som mannen virilt steg in i och blev en del av (Tarkka 1998 s. 99, 107 f.). Detta kan tolkas som ett slags manlig erövring av den vilda naturen, en erövring som kunde fortsätta i den sexuella relationen med skogsrådet om inte hon i sin tur innehade agens. I egenskap av naturen personifierad vänder skogsrådet på brädet och ger skogen agens. Det är skogen som lockar och skrämmer, är okontrollerbar och omhändertagande och förförisk. Det går att bruka våld mot skogen men det görs med risk för att bli straffad. I en sägen bränner en man skogsrådets bakdel med het ärtsoppa och tror han kan komma undan med det genom att uppge ett falskt namn, men vargen tar ändå hans häst under natten (SLS 354 s. 53 f.).

Kopplingen mellan skogsrådet och skogen skapar en ambivalent hybrid mellan natur och kultur. Ett erotiskt möte med skogsrådet, oavsett det inbegriper en förförelsesituation eller ett fullbordat samlag, kan ses som ett tillblivande. »To be one is always to *become with many*» (Haraway 2008 s. 4, kursiv i original) skriver Haraway om de bakterier och mikroskopiska varelser som existerar i hennes kropp och gör henne (och hennes matsmältningssystem) till den människa hon är. Ett fiktivt möte med skogsrådet påverkar och förändrar människan, såväl i berättelsen som i berättarsituationen. Skogsrådet kan läsas som ett förkroppsligande figur att förhålla sig till när en förhåller sig till skogen och dess komplexitet i det dagliga livet.

9. Vad är vanligt?

Artikelns titel, »Ingen vanlig människa», kommer från en sägen där en kvinna berättas ha sett en »okänd gumma i grann kjol och gulrandigt förkläde [...] Det var ingen vanlig människa.» (SLS 260, 29). Det vanliga är, såsom jag visat, svårdefinierbart i en posthumanistisk läsning där gränsdragningen mellan natur och kultur blir suddig och sned.

Det erotiska mötet mellan det mänskliga och det utöver-mänskliga är en smältdegel för det tvetydiga (jfr Haraway 2008a s. 189). Genom att vara utöver-mänsklig framhäver skogsrådet människans mänsklighet (jfr Franck 2012 s. 227). I egenskap av utöver-människa blottlägger skogsrådet människornas tillkortakommanden och det befängda i normer, i synnerhet de binära sexualitetsnormerna för män och kvinnor. På sätt och vis kan skogsrådet sägas vara subversivt i att hon vägrar – eller kanske inte förmår – förkroppsliga den perfekta kvinnan och hustrun – vilket knappast någon kan. Den makt och det inflytande skogsrådet har över män kunde tolkas som ett tillintetgörande av patriarkala normers förväntningar på förhållandet mellan man och kvinna (Häll 2013 s. 535). I en patriarkal kontext är skogsrådet oroväckande eftersom hon inte underordnar sig. I en naturkultur står hon för sammansmältningen av föreställningsvärldar, av det mänskliga och det djuriska, av sexualitet(er) och praktiker, och är därmed skrämmande för mannen. Samtidigt finns det, som jag visat, sägner där män lever tillsammans med skogsrådet. Detta sägenmotiv

menar jag kan vara ett uttryck för önskade sexualiteter i en tid då det inte fanns ord eller utrymme för sådana. Berättande om sex mellan man och väsen med kvinnligt könsuttryck kan ha varit lättare att smälta än samkönat sex.

Mötena kan också tolkas som ett uttryck för den makt det utöver-mänskliga menades ha över människan. I ett förindustriellt agrarsamhälle var människan beroende av det som gick att odla och fånga, och då gällde det att visa respekt gentemot, men också försöka påverka, de högre makter som föreställdes rå över försörjningsmöjligheterna. Skogsrådet förkroppsligade dessa makter, och i egenskap av rådgivare bemöttes hon vanligtvis med respekt. När mötena är erotiska uteblev däremot respekten från människans sida.

I det erotiska sägenmaterial som här undersökts finns inga tecken på samkönat begär över artgränserna. Jag menar ändå att dessa sägner skulle kunna tolkas som uttryck för begär som på olika sätt framstår som skeva: känslor och handlingar som det saknades ord för eller som det inte talades högt om (jfr Löfström 1995). Majoriteten av sägnernas möten utspelas i skogen, föga överraskande eftersom dessa platser betraktades som skogsrådets hemvist. Som mötesarena bär platsen ändå mer signifikans än så: i skogen gäller andra regler än i människosamhället. Det är ändå inte en laglös plats. Rådets roll som väktare över människans förhållanden speglar en medvetenhet om insikt i vikten av vad vi idag skulle kalla ekologisk balans. Att skogsrådet föreställdes ha inflytande över människans försörjning är förmodligen en viktig orsak till den betydande mängd sägner som nedtecknats om henne.

Att mötas ansikte mot ansikte, i betydelsen att bemöta och bekräfta någon annan, är ett fulländat möte (Haraway 2008). Endast genom att bejaka likheter och olikheter kan betydelsefulla relationer skapas och genom att möta det utöver-mänskliga utan rädsla för det Andra och för samhällets repressalier finns det hopp om att kunna leva ett liv utanför det vanligas ramar. Berättande om relationer med skogsrådet kan tolkas som en önskan om frihet från normer som inte tillåter avvikelser; en inbjudan till att vara »who I become with companion species, who and which make a mess out of categories in the making of kin and kind» (Haraway 2008 s. 19).

10. Avslutningsvis

I denna artikel har jag utforskat erotiska möten med skogsrådet i finlandssvenska folksägner ur ett queert och posthumanistiskt perspektiv. Jag har diskuterat sägnernas möten mot en bakgrund av sexualitetsnormer och genusordning och menar att sägentraditionen om erotiska möten mellan människa och väsen är en reva i den heteronormativa idealvärldens väv. Skogsrådet är ett väsen som skrämmer och lockar, äcklar och förför, och i sin snårighet speglar hon samhällets tillkortakommanden samtidigt som hon själv inte är utan brister. Mötet med skogsrådet kan tolkas som ett möte med möjligheterna att vara (med) någon(ting) större än det en själv är. Skogsrådet som skogen per-

sonifierad ger också möjlighet att förhålla sig till den skrämmande omvärld som en var beroende av för sin försörjning.

Människan som art har inte uppstått i ett vakuum utan har utvecklats i samröre med andra arter, enligt Haraway (2008 s. 25). I sägner och annat folkligt berättande är väsendena ofta fysiska varelser som människan kan se, höra och känna. De påverkar och ändrar människors liv. Berättandet om väsen har haft en så stor inverkan på människans kultur att det fortfarande berättas om troll, vampyrer, varulvar och andra väsen i skönlitterär form och i olika rörliga medier. Sexuella inslag i detta moderna berättande är inte sällsynta och visar på en fortsatt fascination för inte bara intimitet med det utöver-mänskliga, utan även för gränser mellan natur och kultur och hur människan passar in i denna mosaik.

Källor

Arkivmaterial

Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland, Traditions- och språksamlingen SLS 10, 72, 137, 166, 198, 208, 217, 260, 280, 333, 354, 892, 1550.

Litteratur

Ahlbäck, Ragna, 1983: *Bonden i svenska Finland. Teori och praktik inom åkerbruk och boskapsskötsel*. Helsingfors.

Ahmed, Sara, 2006: *Queer Phenomenology. Orientations, Objects, Others*. Durham, N.C.

— 2014: *The Cultural Politics of Emotion*. 2. uppl. Edinburgh.

Ambjörnsson, Fanny, 2016: *Vad är queer?* 2 uppl. Stockholm.

Andersson, Otto, 1967: *Finländsk folklore. Tidig kalevalaforskning. Tidig finlands-svensk insamlingsverksamhet*. Åbo.

Barad, Karen, 2008: Posthumanist Performativity. Toward an Understanding of How Matter Comes to Matter. I: *Signs* 28: 3, s. 801–831.

Bengs, Josefina, 1910: Skillnaden i klädedräkt mellan gifta och ogifta kvinnor. I: *Hembygden. Tidskrift för svensk folkkunskap och hembygdsforskning i Finland* 1–2, s. 20–22.

Butler, Judith, 2007: *Genustrubbel. Feminism och identitetens subversion*. Göteborg.

Bäckman, Maria, 2003: *Kön och känsla. Samlevnadsundervisning och ungdomars tankar om sexualitet*. Stockholm.

Cohen, Jeffrey Jerome, 1996: *Monster Theory. Reading Culture*. Minneapolis.

Dégh, Linda & Andrew Vázsonyi, 1973: Sägen och tro. I: *Tro, sanning, sägen. Tre bidrag till en folkloristisk metodik*. Stockholm. S. 83–113.

Ejdestam, Julius, 1980: *Mannen och kvinnan i svensk folktradition*. Stockholm.

Franck, Mia, 2009: *Frigjord oskuld. Heterosexuellt mögnadsimperativ i svensk ungdomsroman*. Åbo.

— 2012: Vampyrens makeover. Tystnad som normbrott i vampyrfiktion. I: K. Kivilaakso, A. Lönngren & R. Paqvalén (red.), *Queera läsningar*. [Litteraturvetenskap möter queerteori.] Hägersten. S. 226–251.

- Frykman, Jonas, 1977: *Horan i bondesamhället*. Lund.
- 1991: Bröstmjölknig i byahemmet. Kvinnovärld och fruktan för förgörning. I: J. Stattin (red.), *Det farliga livet. Om avund, rädsla, rykten och fördomar*. Stockholm. S. 20–39.
- Granberg, Gunnar, 1935: *Skogsrået i yngre nordisk folktradition*. Uppsala.
- Halperin, David M., 1995: *Saint Foucault. Towards a Gay Hagiography*. New York
- Haraway, Donna, 2003: *The Companion Species Manifesto. Dogs, People, and Significant Otherness*. Chicago.
- 2008: *When Species Meet*. Minneapolis.
- 2008a, *Apor, cyborger och kvinnor. Att återuppfinna naturen*. Eslöv.
- Harjunen, Catarina, 2020: *Att dansa med de(t) skeva. Erotiska möten mellan människa och väsen i finlandssvenska folksägnen*. Åbo.
- Honko, Lauri, 1980: Upptäckten av folkdiktning och nationell identitet i Finland. I: L. Honko (red.), *Folklore och nationsbyggande i Norden*. Åbo. S. 33–51.
- Häll, Mikael, 2013: *Skogsrået, näcken och djävulen. Erotiska naturväsen och demonisk sexualitet i 1600- och 1700-talens Sverige*. Stockholm.
- Kirksey, S. Eben & Stefan Helmreich, 2010: The Emergence of Multispecies Ethnography. I: *Cultural Anthropology* 25: 4, s. 545–576.
- Kuusela, Tommy, 2018. »Då gick ett rå genom skogen». Föreställningar om skogsrå i Gästrikland. I: *Från Gästrikland 2018*. Gävle. S. 40–65. [Webbaddress: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:sprakochfolkminnen:diva-1594>. Hämtad 2022-04-09.]
- 2020: Spirited Away by the Female Forest Spirit in Swedish Folk Belief. I: *Folklore* 131: 2, s. 159–179. [Webbaddress: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/0015587X.2019.1701280>. Hämtad 2022-04-09.]
- Laskar, Pia, 2005. *Ett bidrag till heterosexualitetens historia. Kön, sexualitet och njutningsnormer i sexhandböcker 1800-1920*. Stockholm.
- Lilieqvist, Jonas, 2001: Mannens våld och välde inom äktenskapet. En studie av kulturella stereotyper från reformationstiden till 1800-talets början. I: I. Lövkrona, (red.), *Mord, misshandel och sexuella övergrepp. Historiska och kulturella perspektiv på kön och våld*. Lund. S. 88–123.
- Löfström, Jan, 1995. Homoseksuaalisuus suomalaisessa suullisessa perinteessä ja muistitiedossa. I: *Elektroloristi* 2: 2. [Webbaddress: <https://journal.fi/elore/article/view/78191>. Hämtad 2022-04-22].
- Lövkrona, Inger, 1991: »Dä river å ravlar unner kvinnornas navlar...» Gåtor och erotik i bondesamhället. I: J. Frykman & O. Löfgren, (red.), *Svenska vanor och ovanor*. Stockholm. S. 266–295.
- 1996. Suktande pigor och finurliga drängar. Erotisk folklore och konstruktionen av kön i det förindustriella Sverige. I: B. Lundgren, I. Lövkrona & L. Martinsson (red.), *Åtskilja och förena. Etnologisk forskning om betydelse av kön*. Stockholm. S. 87–182.
- 2004: *Annika Larsdotter, barnamörderska. Kön, makt och sexualitet i 1700-talets Sverige*. Lund.
- MacCormack, Patricia, 2009. Queer Posthumanism. Cyborgs, Animals, Monsters, Perverts. I: N. Giffney & M. O'Rourke (red.), *The Ashgate Research Companion to Queer Theory*. New York. S. 109–126.
- Pohjola-Vilkuna, Kirsti, 1995: *Eros kylässä. Maaseudun luvaton seksuaalisuus vuosisadan vaihteessa*. Helsingfors.

- Qvarsell, Roger, 2012: Kläder, kropp och kulturhistoria. En inledning. I: R. Qvarsell & B. Svensson (red.), *Markeringar och maskeringar. Att visa eller dölja sin kropp*. Stockholm. S. 7–33.
- Saarimäki, Pasi, 2010: *Naimisen normit, käytännöt ja konfliktit. Esiaviollinen ja aviollinen seksuaalisuus 1800-luvun lopun keskisuomalaisella maaseudulla*. Jyväskylä.
- Schön, Ebbe, 2008: *Troll och människa. Gammal svensk folktro*. Stockholm.
- 2010: *Erotiska väsen*. Stockholm.
- Stark-Arola, Laura, 1998: *Magic, Body and Social Order. The Construction of Gender Through Women's Private Rituals in Traditional Finland*. Helsinki.
- Stattin, Jochum, 1990: *Från gastkrämning till gatuvåld. En etnologisk studie av svenska rädslor*. Stockholm.
- 2008: *Näcken*. Stockholm.
- Swahn, Jan-Öjvind, 1964: *Häxor, tomtar, jättar och huldror. Återberättade svenska folksägner*. Stockholm.
- Tarkka, Lotte, 1998: Sense of the Forest. Nature and Gender in Karelian Oral Poetry. I: S. Apo, A. Nenola & L. Stark-Arola, (red.) *Gender and Folklore. Perspectives on Finnish and Karelian Culture*. Helsinki. S. 92–142.
- Tillhagen, Carl-Herman, 1985: *Jaktskrock*. Stockholm.
- 1995: *Skogarna och träden*. Stockholm.
- Wall, Jan-Inge, 1994: Den ogudaktige prästen och de predikande kvinnorna. Om folkligt reformationsmotstånd under Vasatiden. I: *Rig. Kulturhistorisk tidskrift* 77: 1, s. 1–20.

Överkölis och Ivikölis

Endonymer, hyperkorrektion och försvenskning i dagens överkalixmål

Av Adam Horn af Åminne

Abstract

In the traditional dialect of Överkalix, there are currently two synonymous endonyms in use for the local area and its linguistic variety: *Överkölis* and *Ivikölis*. This article investigates the two names, with a focus on speakers' attitudes towards them. This is done by means of a survey of 100 speakers of the dialect – a considerable number, given that there are only about 1,600 speakers in all, with varying degrees of fluency. In all likelihood, *Ivikölis* is a hypercorrect form whose development has been triggered by the superficial similarity between the first element of the traditional form *Överkölis* and the Swedish name *Överkalix*. The results of the survey show that speakers still overwhelmingly prefer the older form *Överkölis*, and also regard it as more common and more correct. However, a majority of the respondents suppose that *Ivikölis* is the older form when asked to choose between them. There is also a striking difference in reasoning depending on the preferred form. Those who prefer *Överkölis* are more likely to refer to linguistic intuition, whereas those who prefer *Ivikölis* are more likely to refer to perceived linguistic correctness. This supports the notion of the latter form being a hypercorrection, and also reflects the endangered nature of the Överkalix dialect, as speakers seek to differentiate forms perceived as influenced by the dominant Swedish standard language.

Keywords: sociolinguistics, minority languages, dialectology, onomastics, hypercorrection, Nordic languages, Scandinavian.

Överkalixmål¹ är den nordligast belägna av alla traditionella nordiska dialekter som talas i Sverige.² Enligt Parkvall (2015 s. 47–49) har varieteten i dag ca 1 600 talare, huvudsakligen i Överkalix kommun i Norrbottens län.³ Överkalixmålet räknas i traditionella dialektklassificeringar till de norrländska målen (jfr Wessén 1970 s. 39 f.) och är närmast besläktat med andra

¹ I artikeln förkortat som *ök*.

² Med »traditionell dialekt» avser jag det som i äldre litteratur benämns som *folkmål* eller *bygdemål* (jfr t.ex. Dahlstedt & Ågren 1980) eller mer värderande som *genuina dialekter* (jfr Enger 2007). Mitt bruk av termen *dialekt* ska därmed inte ses som ett inlägg i den moderna debatten om huruvida vissa varieteter ska klassas som dialekter av svenska eller som egna språk (jfr t.ex. Helgander 2017), och för överkalixmålet del tar jag heller inte ställning till frågan i den här artikeln.

³ Parkvall definierar här *talare* som 'person som har kunskaper i överkalixmål', snarare än 'modersmålstalare' eller 'förstaspråkstalare', men tar heller inte med utflyttade talare i sin beräkning. I ÖKM 2004 uppskattar författarna att knappt en tredjedel av invånarna i Överkalix använder överkalixmålet som samtalspråk, vilket år 1999 (då första upplagan gavs ut) skulle ha motsvarat knappt 1 400 personer (SCB 2021).

nordiska varieteter som talas i Norrbotten, framför allt nederkalixmålet och lulemålen (jfr Hansson 1995 och Dahlstedt & Ågren 1980). Överkalixmålets talare är i regel tvåspråkiga och håller de två varieteterna överkalixmål och (standard)svenska⁴ tydligt åtskilda (Källskog 1992 s. 45 f.). Parkvall (2015 s. 46) beskriver det som en av två traditionella dialekter (jämte älvdalska) som brukar anses så exceptionellt särpräglade att man kan betrakta dem som egna språk.

På överkalixmål är det traditionella namnet på den egna hemkommunen och den språkliga varieteteten *Överkölis /øver'kø̃ris/*.⁵ På senare tid har emellertid en ny variant av namnet uppstått: *Ivikölis /ivi'kø̃ris/*. På grund av den ytliga likheten mellan namnformen *Överkölis* och den svenska formen *Överkalix* antar jag att den förra formen har tolkats som en försvenskning, varför man har bildat den nya formen *Ivikölis* genom hyperkorrektion. I den här artikeln avser jag att belysa de två namnformerna och språkbrukarnas inställning till dem. Med hjälp av en mindre enkätstudie har jag undersökt bruk och värdering av namnen hos medlemmar i överkalixmålets språkgemenskap. Resultatet visar att namnformen *Överkölis* fortfarande dominerar stort och av de flesta också uppfattas som riktigast. Många talare tycks dock uppfatta formen *Ivikölis* som mer språkligt genuin, vilket ger stöd för tanken om att den har uppstått som en hyperkorrektion. Den här tendensen tillskriver jag svenskans dominerande ställning i samhället i Överkalix i stort.

Jag inleder i avsnitt 1 nedan med att redogöra för de två namnformernas ursprung och språkliga sammanhang. I avsnitt 2 behandlar jag sedan överkalixmålets sociala situation i egenskap av trängd språklig varietet och lyfter språkliga förändringstendenser som ofta uppkommer hos språk i motsvarande lägen. Därefter presenterar jag i avsnitt 3 min enkätstudie och redogör för dess resultat. I avsnitt 4 diskuterar jag resultaten med utgångspunkt i de aspekter som jag behandlar i avsnitt 1 och 2, för att slutligen avrunda med en utblick i avsnitt 5.

1. Namnformernas ursprung och användning

Av allt att döma är *Överkölis* den namnform som överkalixborna själva har använt under de gångna århundradena för att tala om sin hembygd och sitt språk.⁶ Formen nämns i äldre uppteckningar av Carin Pihl från åren 1919–27 (DOR Id 1728867) och av Edvin Brännström från 1936 och 1937 (DOR Id 1728868 resp. 1728880). I de tre avhandlingar som behandlar varieteteten – Pihl 1924, Kettunen 1990 och Källskog 1992 – är *Överkölis* den enda inhemska

⁴ Fortsättningsvis hänvisar jag i artikeln till standardsvenska endast som *svenska*, vilket också är i enlighet med bruket bland talare av överkalixmål, som kallar varieteteten för *svensk* (Källskog 1992 s. 36 f.).

⁵ Jag använder här tecknet [ʅ] för att markera /tʃ/ (s.k. tjockt *l*), som i överkalixmålet är fonematiskt (jfr Kettunen 1983).

⁶ Dock inte tätorten Överkalix, som i stället går under det äldre namnet *Brenn* (sv. *Bränna*), jfr Pellijeff (1982 s. 31) och Kettunen (1990 s. 124).

formen som omnämns. Också Pellijeff (1982) nämner endast *Överkölis* som inhemska form och det är vidare den enda formen som förekommer i ÖKM 2004.

Nuvarande Överkalix kommun går tillbaka på den tidigare Överkalix socken, som avskildes ur Kalix storsocken 1644 (Pellijeff 1982 s. 11–17). Från den här tiden kommer också de äldsta nedtecknade beläggen på namnet Överkalix, bl.a. »Öfwer Calix» från 1649 (HSkH 1854 s. 229) och »Öfwer Calix Sochn» från 1667 (Pellijeff 1982 s. 15). Enligt Pellijeff är förleden *Över-* tillagd från officiellt håll och därför mindre intressant vid namntolkningen. Det borde dock vara av både onomastiskt och dialektologiskt intresse att notera att den svenska förleden *Över-* etymologiskt inte kan motsvara det lokala ök. *Över-* som förekommer i ett antal bebyggelsenamn i Överkalix (såsom *Överaän*, se mer nedan). Det innebär att även om den lokala formen *Överkölis* har uppstått med det svenska *Överkalix* som förebild så är förleden inhemska och inte etymologiskt identisk med den som föreligger i den svenska formen, fastän betydelsen av de två förlederna är densamma.

Förleden *Över-* utgår i överkalixmålet från adjektivet *över(e)* 'övre' och går etymologiskt tillbaka på ett fornsvenskt *yfri* (jfr Pihl 1924 s. 100 och Kettunen 1990 s. 125 f.). Namnformen *Överkölis* motsvarar alltså ordagrant ett svenskt *Övre Kalix* – en teoretiskt sett fullt möjlig namnbildning. Den sammansatta bildningen är förmodligen parallell med konstruktioner av typen *störhåsten* 'den stora hästen' (ök. *ståorhestn*), som är karaktäristiska för både överkalixmålet (Kettunen 1990 s. 5) och för traditionella dialekter i Dalarna och Norrland i allmänhet (se Delsing 2003 s. 48–50). Den svenska förleden *Över-* går å andra sidan tillbaka på ett fornsvenskt *yvir*, som motsvarar dagens preposition och adverb *över*. På överkalixmål heter motsvarande ord *ivi*, vars form utgår från en äldre variant utan */t/*, fsv. *yvi* (jfr Pihl 1924 s. 98), och finns belagt från 1700-talets andra hälft som »yfwī» (se Reinhammar 2007).

Namnformen *Överkölis* har rimligen alltså uppstått genom att man har översatt den svenska förleden *Över-* till överkalixmål på grundval av den motsvarande prepositionen (sv. *över* = ök. *ivi*). Till skillnad från formen *Överkölis* tycks *Ivikölis* inte ha någon längre tradition i varieteten, och jag har inte stött på den i någon tryckt källa över huvud taget, utan endast noterat dess förekomst på internet. Där har jag framför allt observerat den i en diskussionsgrupp för överkalixmål på Facebook (se avsnitt 3 nedan), där den vid åtminstone fyra tillfällen också har lyfts till diskussion. Funderingarna kring namnformen *Ivikölis* handlar då i huvudsak om huruvida det är en regional och/eller äldre form, men frågan om språkriktighet dyker också upp då några medlemmar vid ett tillfälle tar avstånd från den. Samma fråga aktualiseras också av en redigering av artikeln om tätorten Överkalix på svenskspråkiga Wikipedia (Wikipedia 2020), där en icke-registrerad användare definierar den lokala namnformen som »IviköLis, eller försvenskat ÖverköLis».⁷

⁷ Redigeringen gjordes dock ogjord redan efter två minuter på grund av bristande källhänvisning.

Uppenbarligen finns en motsättning mellan talare som håller fast vid den traditionella formen *Överkölis* och talare som upplever den som försvenskad och därför föredrar den differentierade formen *Ivikölis*.

Utöver äldre uppteckningar vittnar också namnbildningarna i sig om att *Överkölis* är den äldre formen och *Ivikölis* av betydligt yngre datum. Utifrån belägg i DOR, Pellijeff 1980 och Pellijeff 1982 kan man utträna ett mönster för bruket av *över(e)* och *ivi* som förled i lokala namn i de båda kalixmålen (på nederkalixmål *övre* resp. *yvi*). Den förra tycks användas i både bebyggelse- och naturnamn och anger lokalitetens position, vanligtvis i förhållande till efterleden – således ungefär 'den övre delen av en lokalitet'. Exempel på sådana namn är *Överaän* 'Överån' (dvs. 'övre sidan av ån'; slätterängar i Överkalix sn),⁸ *Övreböin* 'Övrebbyn' (dvs. 'övre delen av byn'; bydel i Påläng i Nederkalix sn) och *Övermorajärv* 'Övermorjärv' (dvs. 'det övre Morjärv'; gård i Töre sn). Den senare tycks endast användas i bebyggelsenamn tillsammans med naturbeteckningar eller personnamn och anger snarare lokalitetens riktning – således ungefär 'lokalitet på andra sidan av [över] något'. Exempel på sådana namn är *Ivi-Jotta* 'Över-Jotta' (gård i Överkalix sn; ägaren Johan (Jotta) bodde på andra sidan älven, dvs. 'Jotta över [älven]'), *Yviväika* 'Överviken' (bydel i Kosjärv i Töre sn; syftar på gårdarna på södra sidan om viken) och *Yvitreske* 'Överträsket' (annat namn på Lappviken i Töre sn, som ligger väster över sjön från byn Bjumisträsk, som det ansågs höra till). Förledernas användning som namnleder verkar spegla de motsvarande formordens bruk i överkalixmålet tämligen väl, vilket kan ses i exempel som *Skuldn jer övere rämme i heberen* 'Skullen är **övre rummet** i härbret' och *Nillo-seendn jer ivi aano oba åistersera* 'Nillo-sanden är **på andra sidan älven**, på östra sidan' (från Pihl 1970 s. 77 resp. 1970 s. 339, transkriberade av mig från landsmålsalfabetet med mina fetmarkeringar). På grundval av de ovan beskrivna mönstren bedömer jag det som ytterst osannolikt, för att inte säga orimligt, att formen *Ivikölis* med syftning på Överkalix socken skulle ha uppstått i överkalixmålet genom en traditionell namnbildning.

2. Språkförlust och hyperkorrektion

Överkalixmålet var på 1950-talet det dominerande samtalsspråket i Överkalix kommun (ÖKM 2004 s. 5), men det dominerande språket i dag är svenska. Enligt Källskog (1992 s. 42) var 36 % av högstadieeleverna i centralorten Överkalix dialekttalande år 1988, och 70 % av deras föräldrar. Alla talade också svenska. Inte en enda av de unga i Källskogs (1992 s. 51) undersökning tilltalar »alltid» sina föräldrar på överkalixmål, och endast 6 % gör det »ofta». Likaså var det enligt Källskog (1992 s. 52) för knappt tretti år sedan helt normalt att dialekttalande föräldrar talade svenska med sina barn, vilket blev vanligare från och med 1930-talet. Något paradoxalt gav flera av Källskogs

⁸ Förkortningen »sn» används här och nedan i betydelsen 'socken'.

yngre informanter också uttryck för att det fanns en allmän förväntan på unga som valde att stanna kvar och bo i Överkalix att börja tala överkalixmål – något som också gjorde att de blev betraktade som vuxna (Källskog 1992 s. 60). Att språk får en sådan nyckelroll för sociokulturellt identitetsskapande är mycket vanligt i minoritetssammanhang (se t.ex. Crystal 2014 s. 47–53). På svensk mark ger t.ex. Eliaso Magnusson (2015) ett liknande exempel på hur språket suryoyo spelar en nyckelroll för identitetsskapandet bland assyrier/syrianer i förskingringen. Parkvall (2015 s. 49) förmodar en fortsatt linjär minskning av antalet talare och antar att de sista modersmålstalarna av överkalixmål föddes i början av 00-talet. Han beskriver – liksom Källskog (1992 s. 73) – överkalixmålet som ett i dag döende språk.

Att överkalixmålet inte längre tycks överföras till nästa generation i hemmen vittnar om att språkbytesprocessen är tämligen långt gången och att det finns en högst reell risk att varieteten snart inte längre används som ett levande talat språk (jfr Grenoble & Whaley 2006 s. 18 och Thomason 2015 s. 4–8). Campbell & Muntzel (1989 s. 184–186) klassificerar den här typen av språkförlust som »gradvis», eftersom den sker genom ett språkbyte till följd av språkkontakt med tvåspråkighet hos mellangenerationerna, vilket Grenoble & Whaley (2006 s. 18) påpekar åtföljs av en successiv inskränkning av de domäner där man använder språket. Enligt Campbell & Muntzel (ibid.) och Haynes (2010 s. 93) tenderar varieteter som på det här viset håller på att falla ur bruk ofta att genomgå snabbare och genomgripande språklig förändring på alla tänkbara nivåer. Thomason (2015 s. 42–68) och Campbell & Muntzel (1989 s. 187–195) ger flera exempel på fenomen som går att förknippa med språkförlust, däribland ett ökat antal infödda talare som endast behärskar språket i fråga på andraspråksnivå (jfr Montrul 2012), förlust av fonem och grammatiska strukturer som inte förekommer i kontaktspråket, förlust av specifika lexikala domäner (särskilt sådana som förknippas med den traditionella livsstilen i området) och en begränsning av tillgängliga stilregister (t.ex. sagoberättande eller högtidligt språk). Campbell & Muntzel (1989 s. 187 f., 191–194) ger också exempel på hur talare av marginaliserade språk tenderar att reducera morfosyntaxen och överge mer komplext kodade former och strukturer.

Men utöver strukturell förenkling och anpassning mot kontaktspråket finns ofta också en motsatt tendens: den att (aktivt eller passivt) differentiera den egna varieteten från kontaktspråket genom att introducera komplexa eller avvikande former och strukturer. Palosaari & Campbell (2011 s. 113) menar att drag som för talare av kontaktspråket framstår som exotiska kan komma att överanvändas i oväntade kontexter i ett tynande språk, ett fenomen som vanligen kallas för *hyperkorrektion* (jfr även Trudgill 1986 s. 78 och Haynes 2010 s. 101 f.). I kontexten språkkontakt definierar Trudgill (1986 s. 66) hyperkorrektioner som när man försöker anamma språkdrag från en varietet med högre prestigevärde men genom överapplicering av dem skapar former som inte förekommer i målvarieteten. Ett exempel på en sådan kontaktba-

serad hyperkorrektion är när man i varieteten navajoengelska (en engelsk varietet som talas av navajofolket i sydvästra USA) producerar pluralformer som *spaghettis* eller *womens* genom vad som från början är överapplicering av den allmänna pluraländelsen *-s* (Schaengold 2004 s. 34). När hyperkorrektionerna i stället uppstår på grundval av den egna varieteten och skapar former som avviker från kontaktspråket kan man förmoda att det talarna vill åt inte är kontaktspråkets prestige utan hellre det sociala värde som finns i att visa tillhörighet med det trängda språkets gemenskap.⁹ Att signalera social tillhörighet genom språkliga variabler är en grundläggande del av mänsklig språkanvändning, och t.ex. visar Svahn & Nilsson (2014 s. 151–154, 259–261) i sin undersökning av ungas dialektanvändning i Västergötland på ett samband mellan önskan om att flytta från hemorten och minskat bruk av lokala dialektdrag.

I Överkalix återkommer temat social gemenskap hos vissa av Källskogs (1992 s. 73) informanter, som ger uttryck för att kunskaper i överkalixmål får dem att känna samhörighet och gemenskap med hembygden, och att känna sig som äkta »överkalixare». Källskog kopplar också samman framväxten av en ny positivare attityd till den egna varieteten med en tilltagande insikt om att den håller på att försvinna. Trudgill (1986 s. 66) ser fenomenet med differentierande hyperkorrektioner som att talare av den trängda varieteten försöker »slå tillbaka» och markera avstånd mot kontaktspråket. Exempel på sådana hyperkorrektioner inom morfosyntaxen finns bl.a. hos Barret (2008 s. 296), som visar hur talare av mayaspråket sipakapense överanvänder SOV-ordföljd, som är den enda ordföljden i språket som inte också finns i kontaktspråket spanska. En liknande tendens påvisas av Jouitteau (2020 s. 22–24), som visar hur talare av standardbretonska försöker undvika den i språket naturliga ordföljden SVO eftersom den associeras med kontaktspråket franska. Rogers (2010 s. 96–98) ger exempel på fonologiska hyperkorrektioner, då han visar att semitalare¹⁰ av de nu utdöda xinkanspråken använder glottaliserade konsonanter i många ord där de från början inte hör hemma, eftersom de inte behärskar den fullständiga kontexten för ljudens förekomst men är medvetna om att de är typiska för det egna språket (glottaliserade ljud saknas i kontaktspråket spanska). Slutligen finns exempel på

⁹ I den här »omvända» betydelsen använder Trudgill (1986, se även Trudgill 2003 s. 59 f.) i stället termen *hyperdialektism* (för icke-standardiserade dialekter) och i Norden finns sedan tidigare den närbesläktade termen *nabooopposition* (jfr Larsen 1917). Barret (2008) använder i stället *hyperdifferentiering* i en snarlik betydelse. Jag väljer själv att här använda *hyperkorrektion* i vid bemärkelse för dylika övergeneraliseringar oavsett varietet. Trudgill föredrar i stället *hyperanpassning* (eng. *hyperadaptation*) som överordnat begrepp.

¹⁰ En semitalare är en språkbrukare av ett hotat språk med god passiv språkförmåga, men vars aktiva kompetens varierar (Grinevald & Bert 2011 s. 50). Sådana talare har det dominerande språket som sitt främsta språk och har ofta haft få tillfällen att använda det hotade språket, varför de kan producera former som av modersmålstalare bedöms som ogrammatiska. Konceptet ska inte förväxlas med den förlegade tanken om *halvspråkighet* (eng. *semilingualism*), där tvåspråkiga språkbrukare inte antas behärska något språk ordentligt (jfr Salö & Karlander 2018), men termen undviks av vissa forskare just för att undvika associationen i fråga (jfr Sallabank 2013 s. 14 f.). Jag behåller här termen i enlighet med mina respektive källor.

lexikal nivå från Larsen (1917 s. 40 f.) i form av norska språkbrukare som vid förra sekelskiftet ifrågasatte riktigheten i att använda ord som *å* och *aften*, eftersom de – felaktigt – förmodades vara lånade från danska. Barrett (2008 s. 298 f.) påpekar att differentierande hyperkorrektioner inte nödvändigtvis behöver vara ett symptom på att språket är trängt eller hotat, utan att det i kontaktsituationer snarare är en allmän effekt av att tvåspråkiga talare försöker hålla isär språken till följd av språkpuristiska ideologier.

Härmed är det alltså högst sannolikt att det i frågan om formen *Ivikölis* rör sig om just en sådan hyperkorrekt bildning i differentierande syfte. Eftersom man i den här processen associerar förleden *Över-* med det svenska ordet *över* signalerar man genom sitt bruk av *Ivikölis* att man behärskar »oförvanskat» överkalixmål – där svenskans *över* ska översättas med *ivi*. Samtidigt signalerar man också ett avståndstagande från svenskan och dess språkliga inflytande, vilket torde syfta till att markera dels en positiv attityd gentemot överkalixmålet och dess överlevnad, dels en identitet som »riktig» överkalixbo. Språkligt sett är det intressant att notera att formen *Ivikölis* trots sin differentierande funktion faktiskt inte bara särskiljer sig från utan också närmar sig svenskan. Fastän formen till ytan innebär ett fonologiskt fjärmande när man ersätter *Över-* med *Ivi-* innebär samma byte också ett morfosemantiskt närmande i och med att den underliggande konstruktionen då bygger på prepositionen *över* och ortnamnet *Kalix*, vilket är identiskt med den svenska bildningen. Förleden i den traditionella formen *Överkölis* motsvarar som tidigare nämnt det svenska adjektivet *övre*, vilket innebär att den namnformen har en annan morfosemantisk form än den svenska. Det här underliggande närmandet till svenskan illustrerar jag nedan i figur 1, där de övre raderna visar förlederna i fråga. Mellanraderna visar sedan de lexikala ord som associeras med respektive förled, och de undre raderna betydelsen av dem. Ett »= \Rightarrow » anger att formerna överensstämmer på respektive plan, och ett » \neq » anger att de inte gör det.

Sådana här hyperkorrektioner är på traditionellt svenskt språkområde inte begränsade till överkalixmålet utan förekommer också i andra varieteter. I Kvevlax i mellersta Österbotten håller det traditionella tregenussystemet på att ersättas av ett tvågenussystem, där feminina ord som regel omkodas som maskulina. Rabb (2007 s. 196 f.) visar att många unga dialektalare i oväntat stor utsträckning ändå använder traditionell femininkongruens, men att de

ök. Över-	=	sv. Över-
<i>över(e)</i> (adj.)		<i>över</i> (prep.)
'övre'	\neq	'över'
↓		
ök. Ivi-	\neq	sv. Över-
<i>ivi</i> (prep.)		<i>över</i> (prep.)
'över'	=	'över'

Fig. 1. Morfosemantiskt närmande genom differentiering av förleden *Över-*.

också gör det med maskulina ord. Rabb konstaterar att det hyperkorrekta bruket sannolikt speglar en vilja hos de yngre talarna att använda mer distinkt lokala former, för att fjärma dialekten från standardspråket. Också i älvdalskan, vars språkliga situation påminner mycket om överkalixmålets, finns anekdotiska belägg på snarlika fenomen. T.ex. är det vanligaste ordet för 'barnbarn' det inlånade *barnbarn*, men Steensland (2021 s. 29) noterar i sin ordbok också formen *krippkripp* (jfr *kripp* 'barn'), som Gunnar Nyström (medd. till förf. dec. 2020) menar är en senare översättning av det svenska lånordet (något traditionellt älvdalskt ord finns inte). Ordet tycks visserligen ofta användas i skämtsam bemärkelse och sannolikt finns därför en viss medvetenhet bakom den hyperkorrigerade bildningen. Ur en social aspekt torde det dock vara ovidkommande, eftersom man genom bruket av ett ord som *krippkripp* ändå kan signalera solidaritet med den älvdalska talargemenskapen och en vilja att hålla älvdalskan språkligt distinkt från svenskan. Likaså berättar Steensland (medd. till förf. feb. 2021) om en språkmedveten äldre älvdaling som insisterade på att kalla sädeslaget ris för *rais* i stället för det gängse *ris*, sannolikt på grundval av ord som *byörkrais* 'björkris'. Den fonologiska likheten på svenska mellan (*mat*)*ris* och (*björk*)*ris* fick således den här personen att anse att de borde vara lika också på älvdalska, varför hen generaliserade formen *rais* i egenskap av mer distinkt älvdalsk.

3. Enkätundersökningen

För att undersöka hur man i överkalixmålets talargemenskap ser på de två namnformerna *Överkölis* och *Ivikölis* har jag genomfört en enkätstudie. Enkäten har jag gjort och låtit genomföra online med hjälp av mjukvaran Google Formulär.¹¹ Informanterna har jag kontaktat genom ett offentligt inlägg den 4 december 2020 i Facebookgruppen »Ve so förstär Överkölisma:Le oba Änsiktsbåoka», varifrån budskapet om min enkät fick vidare spridning. Frågorna i enkäten handlar huvudsakligen om informanternas relation till överkalixmålet och deras inställning till de två ovannämnda namnformerna. Enkäten bestod av elva frågor (varav åtta obligatoriska) och var öppen mellan den 4 och den 18 december 2020. Sammanlagt har jag fått in 100 svar – en inte oansenlig mängd med tanke på överkalixmålets storlek. I det här avsnittet presenterar jag enkätundersökningen och redogör för dess resultat.

Facebookgruppen »Ve so förstär Överkölisma:Le oba Änsiktsbåoka»¹² ('Vi som förstär Överkalixmålet på Ansiktsboken [= Facebook]') grundades 2009 och hade i december 2020 ca 1 600 medlemmar. Gruppen var vid tillfället för undersökningen tämligen aktiv, med flera nya diskussionsinlägg i veckan. Språket i gruppen är för det mesta överkalixmål, men svenskspråkiga inlägg och kommentarer förekommer regelbundet. När så händer tenderar ofta medlemmar som annars skriver på överkalixmål att också svara på

¹¹ Webbadress: <https://www.google.se/intl/sv/forms/about/>. Hämtad 2021-01-02.

¹² Webbadress: <https://www.facebook.com/groups/overkolisma/>. Hämtad 2020-12-27.

svenska. Enligt Källskog (1992 s. 50, 67) är det en vanlig inställning att man byter till svenska när någon som är närvarande inte förstår eller antas förstå överkalixmål.

Min utgångspunkt inför undersökningen var att namnformen *Överkölis* är den ursprungliga och att formen *Ivikölis* har uppstått på 1900-talet genom hyperkorrektion. Eftersom överkalixmålet under den här tiden har överförs i allt lägre grad till yngre generationer och kommit att användas allt mindre i samhället var min hypotes att det borde finnas ett samband mellan språkets tilltagande utsatthet och bruk av den hyperkorrigerade formen. Därför förmodade jag att formen *Ivikölis* skulle användas i högre grad av yngre talare, samt av talare som behärskar överkalixmålet i mindre utsträckning. Som jag nämnde i avsnitt 2 ovan finns ofta ett sådant samband mellan differentierande hyperkorrektioner och talargrupper som har haft sämre möjlighet att utveckla en modersmålslik språkkänsla i det trängda språket i fråga. Grinevald & Bert (2011 s. 50) påpekar också att det är bland semitalare som man ofta finner de individer som är mest engagerade i eventuell språkrevitalisering. Då formen *Ivikölis* bygger på ett antagande att *Överkölis* är en försvenskad form förmodade jag också att det skulle finnas en tendens bland talarna att betrakta formen *Ivikölis* som mer ursprunglig. I efterhand kan jag konstatera att det inte tycks finnas något sådant samband mellan ålder eller språkbehärskning och preferens för en viss namnform. Däremot är det tydligt att en betydande andel av informanterna betraktar formen *Överkölis* som nyare.

Enkäten inleddes av en kort inledning, där jag förklarade att jag ville undersöka »hur man använder och ser på de två namnformerna 'Överkölis' och 'Ivikölis' när man talar överkalixmål». Därefter poängterade jag att det inte finns några rätta svar och uppmanade de svarande att svara så som de »spontant känner och tänker». I inledningen gjorde jag också tydligt att man genom att svara på enkäten godkände att jag använder svaren i forskningssyfte, och underströk att svaren är anonyma. Enkäten innehöll därefter elva frågor, varav åtta var obligatoriska. De obligatoriska frågorna efterfrågade antingen personlig information eller var flervalsfrågor. Två av de frivilliga frågorna efterfrågade ytterligare kommentarer till tidigare frågor men var separata av tekniska skäl. Den sista frivilliga frågan efterfrågade övriga kommentarer. Jag citerar de elva enkätfrågorna nedan tillsammans med eventuella svarsalternativ.

1. Vilket år är du född?
2. Var kommer du ifrån? Ange gärna ort.
3. Vad är din relation till överkalixmålet?
 - Jag talade överkalixmål hemma när jag växte upp.
 - Överkalixmål talades hemma när jag växte upp men jag började tala det som vuxen.
 - Jag är inte uppvuxen med överkalixmål utan jag har lärt mig som vuxen.
 - Jag talar inte överkalixmål själv men jag förstår det.

4. Hur ofta använder du överkalixmål?
 - Varje vecka
 - Några gånger i månaden
 - Några gånger om året
 - Mer sällan
5. Vad kallar du vanligen kommunen?
 - Överkölis
 - Ivikölis
6. Vilket namn, upplever du, är vanligast?
 - Överkölis
 - Ivikölis
 - Båda används lika ofta
7. Tycker du att något av de två namnen är mer rätt? (Motivera gärna i nästa frågeruta)
 - Överkölis
 - Ivikölis
 - Båda är lika riktiga
8. (Frivilligt) Motivera gärna varför du tycker att just det namnet är rätt
9. Vilket namn, tror du, är det äldre? (Motivera gärna i nästa frågeruta)
 - Överkölis
 - Ivikölis
10. (Frivilligt) Motivera gärna varför du tror att just det namnet är äldre
11. (Frivilligt) Har du några övriga kommentarer?

För transparensens skull bör nämnas att det sammanlagt publicerades sex kommentarer på mitt inlägg i Facebookgruppen som uttryckte sådana teman som jag har funnit i kommentarerna i enkätsvaren (se 3.3 nedan). Fyra av dem publicerades när jag hade fått in mellan 67 och 72 svar, en av dem när jag hade fått in 81 svar och den sista när jag hade fått in 97 svar. Det är visserligen olyckligt att sådana tankar lyftes offentligt i direkt anslutning till enkätlänken, men med tanke på att kommentarerna inte nödvändigtvis var särskilt visuellt framträdande och på hur många som redan hade svarat på enkäten är min bedömning är att det är osannolikt att de har påverkat enkätsvaren i någon skönjbar utsträckning.

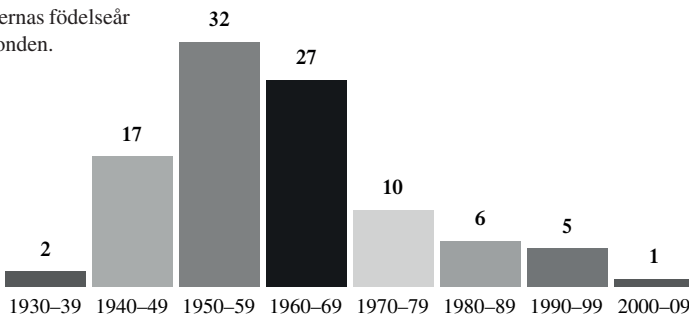
3.1. Frågor om informanterna och deras bruk av överkalixmål

Åldersmässigt är informanterna fördelade över en 80-årsperiod, och både tonåringar och ålderspensionärer finns representerade. Det finns dock en tydlig koncentration till övre medelåldern, då dryga tre fjärdedelar av informanterna är födda under 40-, 50- och 60-talen. Den genomsnittliga informanten är född 1961 (medianfödelseåret är 1959). Fördelningen motsvarar inte åldersfördelningen för svenskar på Facebook i övrigt, där endast 40 % är 45 år eller äldre (NapoleonCat 2020). Jag har inte funnit något samband mellan informanternas ålder och deras bruk av namnform, men däremot en stark

Tabell 1. Informanternas relation till överkalixmålet

Vad är din relation till överkalixmålet?	Antal
Jag talade överkalixmål hemma när jag växte upp.	19
Överkalixmål talades hemma när jag växte upp men jag började tala det som vuxen.	46
Jag är inte uppvuxen med överkalixmål utan jag har lärt mig det som vuxen.	1
Jag talar inte överkalixmål själv men jag förstår det.	34

Fig. 2. Informanternas födelseår fördelade på årtionden.

korrelation mellan ålder och relationen till överkalixmålet, varom mer nedan. Informanternas födelseår visar jag i figur 2, fördelade på årtionden.

Vad angår informanternas geografiska härkomst svarar 83 personer att de kommer från någonstans i Överkalix kommun, och 15 personer anger att de kommer från utanför kommunen – företrädesvis från en annan ort i Norrbotten. Två personer har svarat »fel» på frågan, och har inte angett någon plats. Informanterna har angett orter över hela Överkalix och jag har inte kunnat hitta något samband mellan geografisk härkomst och bruk av eller inställning till de två namnformerna.

Informanternas relation till överkalixmålet varierar kraftigt. 19 personer har talat det hemma när de växte upp, vilket skulle göra dem till förstaspråkstalare i en snävare bemärkelse. Därtill har 46 personer haft det som hemspråk,¹³ men har inte börjat tala det själva förrän i vuxen ålder. Endast en informant har lärt sig överkalixmål i vuxen ålder utan att ha haft det som hemspråk. Slutligen har 34 informanter passiva kunskaper i överkalixmålet, och anser sig förstå men inte tala det. Huruvida informanterna i den sistnämnda gruppen också har haft överkalixmål som hemspråk framgår inte. Som jag

¹³ Med *hemspråk* avses här och i fortsättningen 'kommunikationsspråk i hemmet'.

Tabell 2. Informanternas ålder och relation till överkalixmålet

	Förstaspråk	Andraspråk		Passiv kompetens
	Hemspråk	Hemspråk	Ej hemspråk	
1939–39	2 (100 %)	0 (0 %)	0 (0 %)	0 (0 %)
1940–49	4 (24 %)	12 (71 %)	0 (0 %)	1 (6 %)
1950–59	5 (16 %)	18 (56 %)	0 (0 %)	9 (28 %)
1960–69	6 (22 %)	11 (41 %)	1 (4 %)	9 (33 %)
1970–79	1 (10 %)	3 (30 %)	0 (0 %)	6 (60 %)
1980–89	1 (17%)	0 (0 %)	0 (0 %)	5 (83 %)
1990–99	0 (0 %)	1 (20 %)	0 (0 %)	4 (80 %)
2000–2009	0 (0 %)	1 (100 %)	0 (0 %)	0 (0 %)

Tabell 3. Informanternas bruk av överkalixmål

Hur ofta använder du överkalixmål?	Antal
Varje vecka	35
Några gånger i månaden	21
Några gånger om året	14
Mer sällan	30

Tabell 4. Informanternas bruk och värdering av de två namnformerna

	Överkölis	Båda lika	Ivikölis
Vad kallar du vanligen kommunen?	92	–	8
Vilket namn, upplever du, är vanligast?	91	7	2
Tycker du att något av de två namnen är mer rätt?	68	23	9
Vilket namn, tror du, är det äldre?	39	–	61

Tabell 5. Värdering av de två namnformerna hos talare som vanligen använder formen Överkölis

	Överkölis	Båda lika	Ivikölis
Vilket namn, upplever du, är vanligast?	89	2	1
Tycker du att något av de två namnen är mer rätt?	68	22	2
Vilket namn, tror du, är det äldre?	39	–	53

Tabell 6. Värdering av de två namnformerna hos talare som vanligen använder formen Ivikölis

	Överkölis	Båda lika	Ivikölis
Vilket namn, upplever du, är vanligast?	2	5	1
Tycker du att något av de två namnen är mer rätt?	0	1	7
Vilket namn, tror du, är det äldre?	0	–	8

nämnde ovan har jag inte tyckt mig se något samband mellan relationen till varieteten och bruk av någon specifik namnform. I tabell 1 sammanfattar jag informanternas svar på frågan *Vad är din relation till överkalixmålet?*

Det finns dock en stark korrelation mellan relationen till överkalixmålet och informanternas ålder. I de äldre generationerna talar majoriteten av informanterna överkalixmål och en minoritet har endast passiv kompetens. I de yngre generationerna är situationen den omvända, och aktiva kunskaper i överkalixmålet är i stället sällsynt. Jag illustrerar sambandet mellan ålder och relation till varieteten i tabell 2, där jag ställer upp informanterna fördelade på födelseårtionde (jfr figur 2 ovan). Procentandelen avser andel informanter per årtionde med en viss relation till varieteten.

Hur ofta informanterna använder sig av överkalixmål varierar kraftigt. En dryg tredjedel använder det varje vecka, och en knapp tredjedel mer sällan än några gånger per år. Det finns inget samband mellan hur ofta informanterna använder överkalixmål och resultatet av andra frågor i enkäten, men det är värt att notera att även många talare som endast anger passiva kunskaper anger mer eller mindre frekvent bruk av överkalixmål, vilket väcker frågan om vad det egentligen innebär att tala eller att använda ett språk. Informanternas svar på frågan *Hur ofta använder du överkalixmål?* visar jag i tabell 3. I följande avsnitt går jag över till att behandla de frågor på enkäten som handlar om hur informanterna förhåller sig till de två namnformerna.

3.2. Frågor om bruk och värdering av de två namnformerna

Av enkäten framgår att en överväldigande majoritet av informanterna – 92 % – vanligtvis använder formen *Överkölis*. Nästan lika många (91 %) upplever också att det är den vanligast använda formen i allmänhet, och endast 2 % upplever *Ivikölis* vara vanligare. När det gäller vilken av de två formerna som är mer rätt anser 68 % att *Överkölis* är den mest korrekta formen och 9 % att *Ivikölis* är det. 23 % anser att båda formerna är lika riktiga. Däremot förmodar 61 % av informanterna att *Ivikölis* är den äldre formen, och endast 39 % att *Överkölis* är det. Informanternas svar på de fyra frågorna som behandlar bruk och värdering av de två namnformerna illustrerar jag i tabell 4. Märk att två av frågorna inte hade svarsalternativet *båda lika*.

Om man delar upp svaren i tabell 4 på de informanter som själva använder *Överkölis* respektive *Ivikölis* framkommer flera noterbara tendenser. Över

lag är man benägen att tycka att den form man själv använder också är den mest riktiga, men osäkerheten är större hos *Överkölis*-gruppen, där en knapp fjärdedel menar att båda formerna är lika riktiga. Vad gäller namnformernas ålder tror 58 % av *Överkölis*-gruppen att *Ivikölis* är den äldre formen och samtliga informanter i *Ivikölis*-gruppen. De två gruppernas värdering av de två namnformerna illustrerar jag i tabell 5 och 6.

De värderande frågorna om formernas riktighet och ålder åtföljdes av frågor där informanterna uppmanades att motivera sitt val med en ytterligare fritextkommentar. De inkomna kommentarerna redogör jag för i nästa avsnitt.

3.3. Informanternas egna kommentarer

Informanterna har i hög grad lämnat kommentarer vid de tre tillfällen då de ombads att göra det, och sammanlagt har jag fått in 139 stycken. Kommentarererna har varit ytterst värdefulla för undersökningen eftersom de visar hur informanterna resonerar kring sin värdering av de två namnformerna eller speglar andra reflektioner kring överkalixmålet som informanterna kan tänkas ha. Jag har gått igenom samtliga kommentarer och sorterat dem utifrån deras huvudsakliga tema. I det här avsnittet presenterar jag resultaten av den här sorteringen, men jag lyfter också fram specifika kommentarer som jag anser värda att notera eller som på annat sätt exemplifierar ett tema eller liknande.

Den första frågan där jag bad informanterna om fritextkommentarer löd *Motivera gärna varför du tycker att just det namnet är rätt* och följde på frågan om vilken namnform som informanten ansåg vara riktigast. Sammanlagt fick jag här 59 kommentarer, varav 7 svar innehöll mer än ett tema. Jag presenterar kommentarernas teman i tabell 7, tillsammans med den form som informanterna i fråga har angett som mer rätt, och går därefter igenom de olika temana. Om olika informanter har angett olika former som mer rätt står vanligare svar till vänster.

Det klart vanligaste temat, med 19 förekomster, är *Jag har bara hört 'Överkölis'*, vilket innebär att (åtminstone) mer än dubbelt så många aldrig har hört formen *Ivikölis* jämfört med de som huvudsakligen använder samma namnform. Föga förvånande tycker informanterna i den här gruppen också att formen *Överkölis* är riktigast. I (1) nedan citerar jag ett urval av kommentarerna som ger uttryck för temat:

- (1)
 - a. Under mina [N] år på denna jord har jag aldrig hört någon nämna »Ivikölis»
 - b. Det är det enda jag hört
 - c. Har aldrig hört uttalet iviköLis.
 - d. Ivi är ju en preposition. Har dock aldrig hört Ivikölis.
 - e. Har aldrig hört nån som säger ivikkölis

Tabell 7. Teman hos informanternas kommentarer om vilken form som är mer rätt

Antal	Tema	Tycker är mer rätt
19	Jag har bara hört <i>Överkölis</i>	<i>Överkölis</i>
9	Jag har vuxit upp med <i>Överkölis</i>	<i>Överkölis</i> > båda
8	<i>Överkölis</i> är en försvenskad form	<i>Ivikölis</i> > båda > <i>Överkölis</i>
7	Påpekar geografisk variation	Båda > <i>Överkölis</i>
6	Flest använder <i>Överkölis</i>	<i>Överkölis</i>
5	sv. <i>över</i> = ök. <i>ivi</i>	<i>Ivikölis</i> > båda > <i>Överkölis</i>
5	Hänvisning till språkkänsla	<i>Överkölis</i> > båda
3	<i>Överkölis</i> = <i>Övre Kalix</i>	<i>Överkölis</i>
2	<i>Ivikölis</i> = <i>ibi Kölis</i> 'i (Över)Kalix'	<i>Överkölis</i>
1	Hänvisning till äldre generationer	<i>Ivikölis</i>
4	(Övriga svar)	

Det näst vanligaste temat, med nio förekomster, är *Jag har vuxit upp med 'Överkölis'*. Också den här gruppen anser i huvudsak att *Överkölis* är den riktigaste formen. I (2) nedan citerar jag ett urval av kommentarerna som ger uttryck för temat:

- (2)
- a. Det är det jag är uppvuxen med!
 - b. För att det är så jag har lärt mig att det heter.
 - c. Har alltid sagt överkölis

Därefter, med åtta förekomster, kommer temat '*Överkölis* är en försvenskad form'. I den här gruppen är det i stället ett tydligt flertal som anser att *Ivikölis* är den riktigare namnformen. I (3) nedan citerar jag ett urval av kommentarerna som ger uttryck för temat:

- (3)
- a. *Ivikölis* borde ju vara det ursprungliga. *Överkölis* är väl en förvanskning som kommit till på senare år. Språket utsätts successivt för sådana förändringar av yngre personer som inte känner till hur språket talades tidigare.
 - b. *Överkölis* är blandat svenska och överkalixmål.
 - c. Rätt och rätt men [*Överkölis*] är en försvanskning av *Ivikölis*.

I sju kommentarer påpekar informanter att namnformen kan variera geografiskt. De flesta i den här gruppen anser att båda formerna är lika riktiga, men

knappt hälften anser att *Överkölis* är riktigare. I (4) nedan citerar jag ett urval av kommentarerna som ger uttryck för temat:

- (4) a. Säkert är båda rätt. Tror att de varierar från olika byar hur man säger det.
- b. Båda är rätt - det skilde de sig en del geografiskt i socknen - även generationsmässigt
- c. Jag tänker att det kan bero på att det är ju lite olika mål (bondska) i varje by i överkalix och därför kan det användas olika av personer.

Bland övriga teman hänvisar informanterna i sex kommentarer till att *Överkölis* skulle användas av en majoritet, och att det därför är riktigast. Fem kommentarer lyfter att svenskans *över* motsvaras av överkalixmålets *ivi*, och att *Ivikölis* därför är riktigare eller ursprungligare. Ytterligare fem informanter hänvisar till den egna språkkänslan, som oftast säger dem att formen *Överkölis* låter riktigare. Tre kommentarer tar upp skillnaden i betydelse mellan orden *ivi* och *över(e)* (jfr avsnitt 1), och resonerar därför att *Överkölis* måste vara mer rätt eftersom det beskriver lokalitetens läge. Två andra kommentarer vittnar också om en språkkänsla som inte accepterar formen *Ivikölis*, då de i stället vill tolka det som *ibi (Över)Kölis*, vilket skulle betyda 'i (Över)Kalix'. En ensam kommentar hänvisar till att äldre i högre grad använder *Ivikölis*, och att det därför är riktigare (jfr Karlander 2015 s. 22, som har exempel på hur talare av älvdalska åberopar språklig autenticitet genom att hänvisa till äldre generationer). Fyra kommentarer har jag slutligen sorterat in under rubriken »Övriga svar». De ger uttryck för varierande tankar, som att båda formerna är lika riktiga eller en upplevelse att *Ivikölis* används mer av folk som kommer utifrån än av faktiska överkalixbor. Det bör för övrigt påpekas att många informanter påtalar en osäkerhet kring vilken form som är riktigast eller mest ursprunglig, antingen uttryckligen eller genom modalitetsmarkörer (jfr kommentarerna i (3a), (4a) och (4c) ovan).

Den andra frågan där jag bad informanterna om fritextkommentarer löd *Motivera gärna varför du tror att just det namnet är äldre* och följde på frågan om vilken av de två namnformerna som informanten trodde var äldre. Sammanlagt fick jag här in 50 kommentarer, varav 3 svar innehöll mer än ett tema. Jag har inte räknat svar som hänvisar till informantens tidigare kommentar eller som explicit anger att informanten inte vet. Jag presenterar kommentarernas teman i tabell 8 nedan, tillsammans med den form som informanterna i fråga har angett som äldre, och går därefter igenom de olika temana. Om olika informanter har angett olika svar som äldre står vanligare svar till vänster. Snedstreck anger att lika många har angett båda formerna.

Tabell 8. Teman hos informanternas kommentarer om vilken form som är äldst

Antal	Tema	Tror är äldre
13	<i>Överkölis</i> är en försvenskad form	<i>Ivikölis</i>
9	<i>Ivikölis</i> är sannolikt äldre eftersom det inte används nu	<i>Ivikölis</i> > <i>Överkölis</i>
5	sv. <i>över</i> = ök. <i>ivi</i>	<i>Ivikölis</i>
5	Hänvisning till äldre generationer	<i>Ivikölis</i> > <i>Överkölis</i>
4	Hänvisning till språkkänsla	<i>Ivikölis</i> > <i>Överkölis</i>
3	Jag har bara hört <i>Överkölis</i>	<i>Överkölis</i>
2	Påpekar geografisk variation	<i>Ivikölis</i> / <i>Överkölis</i>
2	Namnformerna betyder inte samma sak	<i>Överkölis</i>
2	Överensstämmer bättre med fornspråket	<i>Ivikölis</i>
1	<i>Överkölis</i> = <i>Övre Kalix</i>	<i>Överkölis</i>
6	(Övriga svar)	

Det vanligaste temat, med 13 förekomster, ger uttryck för en förmodan att formen *Överkölis* har blivit försvenskad och att *Ivikölis* därför är äldre. Ett drygt flertal av kommentarerna uttrycker dock osäkerhet kring antagandet, framför allt genom bruk av modalitetsmarkörer. I (5) nedan citerar jag ett urval av kommentarerna som ger uttryck för temat:

- (5)
- a. Dialekten blir lite mer »försvenskad» med tiden.
 - b. *Överkölis* är nog en försvenskad version
 - c. Vet inte riktigt, tänker att det är äldre och att »över» blivit mera försvenskat med tiden?
 - d. *Överkölis* ser försvenskat ut
 - e. *Ivi* är ju över på svenska, så det borde ju vara äldre, över är ju rikssvenska.

Det näst vanligaste temat, med nio förekomster, utgår från ett antagande att eftersom formen *Ivikölis* inte används i dag, så måste den ha använts tidigare och är därför äldre. Samtliga informanter i den här gruppen använder själva namnformen *Överkölis* och anser också den vara mest rätt. Också här uttrycker många osäkerhet inför sitt antagande. I (6) nedan citerar jag ett urval av kommentarerna som ger uttryck för temat:

- (6) a. Eftersom jag har endast hört Överkölis, därför tror jag Ivikölis användes tidigare.
 b. Måste ha varit före min tid
 c. Uttalet kan mycket väl ha använts långt tillbaka i tiden.
 d. Jag tillhör den yngre generationen, och »vi» använder överkölis.

Därefter följer två teman som båda har fem förekomster bland kommentarerna. Det första återkommer från tidigare kommentarer om namnformernas riktighet, där man påpekar att svenskans *över* på överkalixmål heter *ivi*. Således måste formen *Ivikölis* vara äldre, då det innehåller det inhemska ordet. Det andra är också återkommande från tidigare kommentarer, och bygger på en hänvisning till äldre generationers språkbruk. Vad de äldre ska ha använt för form varierar – vissa kommentarer lyfter att äldre använde *Överkölis* och andra att de använde *Ivikölis*. I alla fall utom ett är budskapet att det som de äldre sa också är det riktiga. I undantagsfallet torde budskapet snarare vara det från det vanligaste temat, nämligen att *Ivikölis* måste vara en (mycket) äldre form eftersom inte ens de egna äldre släktingarna använde det.

Bland mindre vanliga teman finns åter en hänvisning till den egna språkkänslan, dvs. att den valda formen helt enkelt låter eller känns äldre (fyra förekomster), samt att man endast har hört formen *Överkölis* (tre förekomster). Två kommentarer lyfter åter att formerna kan variera geografiskt och att båda därför kan vara lika gamla och ytterligare två kommentarer anmärker att namnformerna inte betyder samma sak. En av dem speglar det tidigare temat att *Ivikölis* tolkas som *ibi Kölis*, medan den andra inte anger närmare vad hen menar. En kommentar återkommer till att namnformen *Överkölis* bygger på ordet *över(e)* 'övre' – vilket enligt informanten är den enda språkligt rimliga – och att det därför bör ha hetat så hela tiden. Sex kommentarer ger uttryck för övriga tankar, däribland att man inte har sett *Ivikölis* skrivet, att många gårdsnamn innehåller prepositionen *ivi* och att det förr var vanligare att använda specifika bynamn än att hänvisa till hela socknen.

Den tredje och sista frågan som bad informanterna om fritextkommentarer löd *Har du några övriga kommentarer?* och tjänade till att avsluta enkäten. Här fick jag sammanlagt 30 kommentarer, varav 7 svar innehöll mer än ett tema. Jag har inte räknat med kommentarer där informanten svarar att hen inte har något övrigt att tillägga. Jag presenterar kommentarernas teman i tabell 9 nedan, och redogör därefter kort för dem.

Merparten av de övriga kommentarerna handlar om undersökningen på ett metaplan och är riktade till mig. Elva stycken visar uppskattning för att någon (i det här fallet jag) intresserar sig för överkalixmålet eller för dialektforskning, och fem stycken önskar få ta del av undersökningens resultat. Därtill kommenterar vissa informanter själva undersökningen. Fem informanter understryker att överkalixmålet skiljer sig mellan de olika byarna, varav en specificerar att båda namnformerna därför kan vara riktiga och en annan att

Tabell 9. Teman hos informanternas övriga kommentarer

Tema	Antal
Kul att du är intresserad	11
Påpekar geografisk variation	5
Önskar få ta del av resultaten	5
Överkalixmålet kommer att försvinna	2
Jag har bara hört <i>Överkölis</i>	2
Hänvisning till äldre generationer	1
<i>Ivikölis</i> är sannolikt äldre eftersom det inte används nu	1
(Övriga svar)	11

språket i de mer perifera byarna sannolikt är mer genuint. Två informanter anmärker att överkalixmålet sannolikt kommer att försvinna med tiden och ytterligare två lyfter det tidigare temat att de aldrig har hört något annat namn än *Överkölis*. En informant kommenterar att formen *Överkölis* – som hen själv har angett som både riktigare och äldre – också användes av en släkting född på 1800-talet. En annan informant återkommer till temat att formen *Ivikölis* antagligen är äldre eftersom hen aldrig har hört den användas. Slutligen uttrycker 11 kommentarer övriga tankar. Här finns bland annat en hjälpsam upplysning om att det finns en doktorsavhandling om överkalixmålet på Dialektarkivet i Uppsala, en åsikt om att överkalixmålet borde vara ett minoritetsspråk, en motivering till att man själv inte pratar så mycket överkalixmål, konstateranden om att de som förstår överkalixmål kan kommunicera med äldvialskalande och om att nya dialekter av överkalixmål har tillkommit på grund av den yngre generationen, samt en presentation av det egna engagemanget för överkalixmålets överlevnad.

4. Diskussion

Undersökningen har lett till flera insikter om såväl överkalixmålets sociolingvistiska situation som hur dess talare använder och värderar de två namnformerna *Överkölis* och *Ivikölis*.

Till att börja med är det uppenbart att det i överkalixmålets språkgemenskap finns en positiv attityd till den egna varieteten, vilket speglar den förändring som Källskog (1992) har påvisat i och med att svenskan har tagit allt större plats i samhället. Att överkalixmålet är viktigt för informanterna styrks av det stora antal svar (100 stycken) som jag har fått på enkäten, av de många kommentarer som uttrycker uppskattning för att överkalixmålet uppmärksammas samt av de enstaka kommentarer som bl.a. uttrycker pessimism inför varietetens framtid eller önskar minoritetsspråksstatus för den. Huru-

vida informanternas inställning är representativ för talare av överkalixmål i allmänhet är dock omöjligt att veta, eftersom urvalet ju är snedvridet av att jag har sökt upp individer som aktivt har valt att delta i en diskussionsgrupp där överkalixmålet står i centrum. Det ska emellertid nämnas att gruppen inte är någon plats för aktivism eller aktiv språkrevitalisering, utan ett rum för de som vill kunna samtala på överkalixmål eller genom sin närvaro vill känna sig delaktiga i den språkliga gemenskapen. Med det i beaktande och med tanke på Källskogs ovannämnda undersökning håller jag det för troligt att informanternas positiva inställning till den egna varieteten ändå är representativ i åtminstone viss utsträckning.

Ytterligare en faktor där informanturvalet skevar är ålder, då informanter i åldersspannet 50–80 år utgör 76 % av de svarande, men vad åldersfördelningen i sig kan tänkas spegla är inte självklart. Å ena sidan vittnar det sannolikt om en hög medelålder hos den prototypiska talaren av överkalixmål, vilket stämmer väl överens med den uppskattning som Parkvall (2015 s. 47–49) har gjort. Å andra sidan är det mycket möjligt att medlemskap eller aktivitet i en Facebookgrupp tillägnad överkalixmålet tilltalar äldre åldersgrupper i högre grad än yngre. Att undersökningen i så stor utsträckning bygger på bekantskap med internet riskerar också att ha exkluderat de allra äldsta potentiella informanterna.

Utöver informanternas åldersfördelning talar även deras förhållande till överkalixmålet för antagandet om att varieteten används i allt mindre utsträckning. Andelen informanter som har överkalixmål som förstaspråk eller som hemspråk sjunker kraftigt mellan de äldre och de yngre generationerna, och ersätts av passiv kompetens – ett tydligt tecken på att föräldrar inte längre överför varieteten till sina barn i samma utsträckning som tidigare (jfr avsnitt 2 ovan). Vad som dock också framkommer bland de här korrelationerna är hur även de äldre generationerna i stor utsträckning inte har fått med sig överkalixmålet som förstaspråk. Som jag nämnde tidigare noterar Källskog (1992 s. 52) att det från och med 1930-talet blev allt vanligare för föräldrar att uppfostra sina barn på svenska, vilket är lätt att se hos den stora grupp äldre informanter som har haft överkalixmål som hemspråk men inte har det som förstaspråk. Att så många av de här informanterna ändå har återtagit hemspråket i vuxen ålder vittnar om att det i samhället har funnits ett starkt behov av att kunna tala överkalixmål som vuxen. Sannolikt hänger det samman med Källskogs (1992 s. 60) anmärkning om att det finns en förväntan på de som stannar kvar och bosätter sig i hembygden att också börja tala överkalixmål, och att de blir betraktade som vuxna när de gör det. För många överkalixbor tycks således den egna språkliga varieteten ha blivit en markör för vuxendomen och i förlängningen för identiteten som överkalixbo. Det är dock anmärkningsvärt att så gott som alla informanter som har tillägnat sig det i vuxen ålder också har haft det som hemspråk, vilket väcker frågan om vilka förutsättningar som finns att lära sig varieteten för de som inte har föräldrar eller andra nära anhöriga som talar den.

Vad beträffar informanterna och deras bruk av överkalixmål är det slutligen relevant att ställa frågan vad det egentligen innebär att använda ett språk. 34 % av informanterna har angett att de inte själva talar överkalixmål utan endast förstår det, men många av dem anger ändå att de använder överkalixmål mer eller mindre ofta. Huruvida det innebär att de talar svenska med en överkalixmålstalande motpart, talar någon sorts blandspråk, endast har tillgång till en begränsad språklig repertoar på överkalixmål, eller något annat framgår inte här utan tarvar närmare undersökning. Den skenbara motsäjjelsen tjänar emellertid för språkvetaren som en sund påminnelse om att det inte alltid är givet vad det innebär att kunna tala eller att använda ett språk.

Den föreliggande undersökningens huvudsyfte var att studera bruket och värderingen av de två namnformerna *Överkölis* och *Ivikölis*. Resultatet visar otvetydigt att formen *Överkölis* både är den form som används av flest och den form som uppfattas som vanligast av språkbrukarna. De flesta informanter verkar ha en bias till förmån för den formen de själva använder – vilket inte är särskilt underligt. Sålunda upplever de som vanligen använder formen *Ivikölis* att båda namnformerna är lika vanliga (fastän 92 % använder *Överkölis*). På värderingsplanet anser i princip samtliga informanter också att den namnform de själva använder är den riktigare, vilket inte heller det är särskilt förvånande. Däremot är *Överkölis*-brukare mer benägna att anse båda formerna som lika riktiga, medan sådana känslor inte finns hos de som föredrar *Ivikölis*. Även om en majoritet ändå upplever formen *Överkölis* som riktigare totalt sett tar jag det här till intäkt för min hypotes att det finns en allmän tendens att betrakta formen *Ivikölis* som mer språkligt genuin. Det styrks också av att en klar majoritet av informanterna förmodar att *Ivikölis* är den äldre formen. Föreställningen om formen *Ivikölis* som mer språkligt genuin är ju en grundläggande förutsättning för att hyperkorrektionen av *Överkölis* till *Ivikölis* ska uppstå till att börja med.

Informanternas egna kommentarer visar likaså att det finns en tydlig skillnad mellan grupperna som föredrar *Överkölis* respektive *Ivikölis* vad angår värderingen av de två formerna. Gruppen som antar *Överkölis* vara riktigare och äldre lyfter framför allt etablerat bruk och den egna språkkänslan. Man betonar här å ena sidan att man endast har hört formen *Överkölis*, att man har vuxit upp med den eller att det är den form de flesta använder, och å andra sidan att det är den form som låter rätt för en själv eller att ens språkkänsla över huvud taget inte tillåter formen *Ivikölis*, ofta med hänvisning till betydelsen av *ivi* som rörelse över något. Gruppen som antar *Ivikölis* vara riktigare och äldre lyfter i stället språkriktighet, och hänvisar till att *Överkölis* skulle vara en försvenskad form och till att svenskans *över* motsvaras av överkalixmålets *ivi*. Informanterna som föredrar formen *Ivikölis* framstår rent allmänt som mer säkra på sitt ställningstagande än de som föredrar *Överkölis*, och kommentarerna ger över lag intrycket att bruk av formen *Ivikölis* är ett mer medvetet – och kontrastivt – val än bruk av *Överkölis*, som används mer oreflektat. Också det här styrker hypotesen om att formen *Ivikölis* associeras

med språklig genuinitet, och att det är något eftersträvansvärt för åtminstone många av de som föredrar namnformen. Äldre generationer åberopas av både *Överkölis*- och *Ivikölis*-brukare, vilket sannolikt vittnar om en föreställning att äldre generationer talar mer »oförvanskat» överkalixmål – något som rimmar väl med varietetens alltmer trängda tillvaro i Överkalix och de attityder som växer fram som följd på det.

Till frågan om när formen *Ivikölis* mer specifikt kan antas ha uppkommit lämnar undersökningen dessvärre inga tillfredsställande svar. Inget tydligt samband föreligger mellan bruk av formen *Ivikölis* och en viss ålder, vilket antyder att den kan ha varit i bruk åtminstone under hela 1900-talets andra hälft. Å andra sidan saknas formen i äldre arkivmaterial (jfr avsnitt 1 ovan), vilket antyder att den inte bör ha förekommit i början av 1900-talet (dock finns i sådana uppteckningar en klar preferens för äldre individers tal, jfr Horn af Åminne 2022 s. 136–139, varför det inte är omöjligt att formens bruk hos yngre talare kan ha förbisetts). En högst tentativ datering kunde då vara att formen *Ivikölis* har börjat framträda någon gång omkring 1930-talet, vilket ju som ovan nämnt är brytpunkten för när överkalixmålet slutade att vara det självklara språket för den yngre generationen. Med tanke på att namnet *Överkölis* har varit så pass centralt för såväl språkbruk som identitet kan man också tänka sig att formen *Ivikölis* skulle ha uppstått parallellt hos flera individer under 1900-talet.

En påtaglig osäkerhetsfaktor i undersökningen är den tvekan som många informanter ger uttryck för, då många av dem sannolikt aldrig har reflekterat över eventuella namnformer och deras riktighet eller ålder. Det innebär att man måste iaktta svaren med försiktighet, eftersom de i många fall inte uttrycker någon egentlig övertygelse utan snarare en spontan förmodan. I ljuset av att formen *Ivikölis* är så pass mycket ovanligare än *Överkölis*, och att åtminstone en knapp femtedel menar sig aldrig ha stött på den, finns också en påtaglig risk att enkätens grundpremiss kan ha blivit en falsk dikotomi för deltagarna. I enkäten presenterade jag formerna *Överkölis* och *Ivikölis* som två jämbördiga alternativ, och det är inte svårt att tänka sig hur man som deltagare lätt tolkar det här som att båda formerna därför ska ha använts i något skede, vilket också nio kommentarer vittnar om (se 3.3 ovan). Att en majoritet av informanterna förmodar att *Ivikölis* är den äldre formen behöver återigen alltså inte spegla någon särskild övertygelse, utan kan lika gärna bero på att man har svarat utifrån en upplevd premiss i enkäten. Den här situationen är förstås något olycklig i efterhand, men det är svårt att se hur den hade kunnat undvikas i och med att alla andra lösningar hade inneburit att namnformerna inte presenterades som jämbördiga alternativ, vilket knappast hade varit till gagn för undersökningen som helhet. Min avsikt med frågan om namnformernas ålder var ju dock i första hand att se hur informanterna förhåller sig till formernas upplevda »genuinitet», snarare än att få exakta åsikter om deras faktiska ålder. Sett till det här målet måste man konstatera att enkäten ändå har uppfyllt sitt syfte, i och med att både resultat och kom-

mentarer till den här frågan ger en tydlig fingervisning om hur informanterna upplever de två formerna. Att så många förmodar *Ivikölis* vara äldre visar nämligen – oavsett orsak – att deras språkkänsla accepterar formen, och att den därför kan uppfattas som mer genuin. Även det är en relevant pusselbit för frågan om hur den hyperkorrigerade formen har uppkommit och spridits.

5. Slutord

Jag har i den här undersökningen visat att namnformen *Överkölis* är den traditionella endonymen på överkalixmål, och att den konkurrerande formen *Ivikölis* med all sannolikhet har uppstått på 1900-talet genom hyperkorrektion. Ursprunget till hyperkorrektionen är en association mellan förleden i den inhemska formen *Överkölis* och den svenska formen *Överkalix*, vilket leder till en önskan om att korrigera den inhemska formen så att den inte längre uppfattas som försvenskad. Namnformen *Ivikölis* används dock bara av en liten andel av språkbrukarna, och desto fler är inte bekanta med den alls. Föreställningen om att formen *Överkölis* är – eller skulle kunna vara – försvenskad är emellertid mer utbredd bland informanterna, och ställda inför båda formerna är det många som uppfattar *Ivikölis* som mer språkligt ursprungligt fastän de annars inte använder det. Jag har visat hur den här föreställningen och reaktionen passar in i en allmän tendens för talare av svårt trängda språk att undvika språkdrag och konstruktioner som kan uppfattas som påverkade av det dominerande kontaktspråket, för att på så vis markera avstånd mot det och i stället signalera lojalitet med och tillhörighet till den egna varietetens gemenskap.

Undersökningen har belyst ett spännande språkligt fenomen i skärningspunkten mellan minoritetsspråksforskning och sociolingvistik i en av Sveriges mest särpräglade nordiska varieteter, och därmed också frågan om hur man uppfattar och behandlar språkriktighet i en icke-normerad språklig varietet. Överkalixmålet är i dag kraftigt marginaliserat och den intergenerationsella överföringen av det har i princip upphört, vilket än mer understryker vikten av att beforska talargemenskaperna till de icke-standardiserade traditionella nordiska varieteter som ännu talas i Sverige. Vad beträffar överkalixmålet är nya frågeställningar inte svåra att finna, och i den här artikeln har jag lyft fram flera företeelser som är värda närmare granskning. Sådana är bland annat kopplingen mellan överkalixmålet och vuxendom, förhållandet till överkalixmålet hos dagens unga som inte har vuxit upp med det som en lika självklar del av livet som tidigare generationer, samt frågan om vad det egentligen innebär att »kunna» en varietet som överkalixmål för de som tillhör dess språkliga gemenskap.

Överkalixmålet befinner sig just nu i ett prekärt läge. Det har tappat språkliga domäner och stora delar av sin talarbas, varför de samhälleliga förutsättningarna har förändrats snabbt. Å andra sidan har det under de senaste årtiondena skett en påtaglig attitydförändring till varieteteten i Överkalix, och

i och med internet har nya möjligheter uppstått för de som är intresserade av att vårda den. Framtiden får utvisa i vad mån den hittills linjära utvecklingen kommer att fortsätta eller inte, men oavsett vilket borde både överkalixmålet och dess språkliga gemenskap förbli intressanta för vidare forskning.

Litteratur

- Barrett, Rusty, 2008: Linguistic differentiation and Mayan language revitalization in Guatemala. I: *Journal of Sociolinguistics* 12: 3, s. 275–305.
- Campbell, Lyle & Martha C. Muntzel, 1989: The structural consequences of language death. I: N. C. Dorian (red.), *Investigating Obsolescence. Studies in Language Contraction and Death*. Cambridge. S. 181–196.
- Crystal, David, 2014: *Language Death*. Cambridge.
- Dahlstedt, Karl-Hampus & Per-Uno Ågren, 1980, *Övre Norrlands bygdemål. Berättelser på bygdemål med förklaringar och en dialektöversikt*. 2 uppl. (Skrifter utgivna av Johan Nordlander-sällskapet 2.) Umeå.
- Delsing, Lars-Olof, 2003: Syntaktisk variation i nordiska nominalfraser. I: Ø. A. Vangsnæs, A. Holmberg & L.-O. Delsing (red.), *Dialektsyntaktiska studier av den nordiska nominalfrasen*. (Tromsø-studier i språkvitenskap 22.) Oslo. S. 11–64.
- DOR = Digitala ortnamnsregistret. Institutet för språk och folkminnen. [Webb-adress: <https://ortnamnsregistret.isof.se/place-names>. Hämtad 2022-06-15.]
- Eliaso Magnusson, Josefine, 2015: »Självklart känns det mer tryggt att vara där inne i huset» – om den sociokulturella kontextens betydelse för språkliga reper-toarer och identiteter. I: *Nordand* 10: 1, s. 7–28.
- Enger, Hans-Olav, 2007: Begrepet »genuin dialekt» er problematisk. I: K. Milles & A. Vogel (red.), *Språkets roll och räckvidd. Festskrift till Staffan Hellberg den 18 februari 2007*. (Acta universitatis stockholmiensis: Stockholm Studies in Scandinavian Philology. New Series 42.) Stockholm. S. 107–113.
- Grenoble, Lenore A & Lindsay J. Whaley: 2006. *Saving Languages. An introduction to language revitalization*. Cambridge.
- Grinevald, Colette & Michel Bert, 2011: Speakers and communities. I: P. Austin & J. Sallabank, *The Cambridge Handbook of Endangered Languages*. (Cambridge Handbooks in Linguistics.) Cambridge. S. 45–65.
- Hansson, Åke, 1995: *Nordnorrländsk dialektatlas*. 1–2. (Skrifter utgivna av Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå A: 11.) Umeå.
- Haynes, Erin Flynn, 2010: *Phonetic and Phonological Acquisition in Endangered Languages Learned by Adults: A Case Study of Numu* (Oregon Northern Paiute). University of California, Berkeley.
- Helgander, John, 2017: Älvdalska – språk eller dialekt? Perspektiv på debatterad fråga. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2016, s. 9–47.
- HSkH 1854 = *Handlingar rörande Skandinaviens historia*. 35. *Nya handlingar rörande Skandinaviens historia*. 25. Stockholm 1854.
- Horn af Åminne, Adam, 2022: *Från person till person. Avvecklingen av nordisk personkongruens ur ett diakront typologiskt perspektiv*. (Studia philologiae Scandinavicae Upsaliensia 21.) Uppsala.
- Jouitteau, Mélanie, 2020: Standard Breton, traditional dialects, and how they differ syntactically. I: *Journal of Celtic Linguistics* 21: 1, s. 29–74.

- Karlander, David, 2015: Register and artefact: Enregistering authenticity in an engagement with Övdalsk descriptivist texts. I: *Language & Communication* 45, s. 12–26.
- Kettunen, Paavo, 1983: *Om Överkalixmålets fonologi*. (Kielten osaston julkaisuja 8.) Joensuu.
- 1990. *De appellativa substantivens böjning i Överkalixmålet*. (Skrifter utgivna av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 25.) Uppsala.
- Källskog, Margareta, 1992: *Attityd, interferens, genitivsyntax. Studier i nutida överkalixmål*. (Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala A: 18.) Uppsala.
- Larsen, Amund B, 1917: Nabooopposition – knot. I: *Maal og Minne* 1917, s. 34–46.
- Lotrul, Silvina, 2012: Is the heritage language like a second language? I: L. Roberts, C. Lindqvist, C. Bardel & N. Abrahamsson (red.), *EUROSLA Yearbook* 12. Amsterdam–Philadelphia. S. 1–29.
- NapoleonCat, 2020: Facebook users in Sweden: November 2020. NapoleonCat. [Webbadress: <https://napoleoncat.com/stats/facebook-users-in-sweden/2020/11>. Hämtad 2020-12-22.]
- Palosaari, Naomi & Lyle Campbell, 2011: Structural aspects of language endangerment. I: P. K. Austin & J. Sallabank, *The Cambridge Handbook of Endangered Languages*. (Cambridge Handbooks in Linguistics.) Cambridge. S. 100–119.
- Parkvall, Mikael, 2015: *Sveriges språk i siffror. Vilka språk talas och av hur många?* (Språkrådets skrifter 20.) Stockholm.
- Pellijeff, Gunnar, 1980: *Ortnamnen i Norrbottens län. 7. Kalix kommun. A. Bebyggelsenamn*. (Övre Norrlands Ortnamn.) Umeå.
- 1982. *Ortnamnen i Norrbottens län. 13. Överkalix kommun. A. Bebyggelsenamn*. (Övre Norrlands Ortnamn.) Umeå.
- Pihl, Carin, 1924: *Överkalixmålet*. 1. (Uppsala Universitets årsskrift 1924: 2.) Uppsala.
- 1970: *Prepositioner och adverb i Överkalixmålet*. (Skrifter utgivna genom Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala A: 14.) Uppsala–Köpenhamn.
- Rabb, Viveca, 2007: *Genuskongruens på reträtt. Variation i nominalfrasen i Kvevdialekten*. Åbo.
- Reinhammar, Maj, 2007: Två 1700-talsordlistor från Överkalix. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2007, s. 51–65.
- Rogers, Christopher, 2010: *A Comparative Grammar of Xinkan*. University of Utah.
- Sallabank, Julia. 2013. *Attitudes to Endangered Languages. Identities and Policies*. Cambridge.
- Salö, Linus & David Karlander, 2018: Semilingualism: The life and afterlife of a sociolinguistic idea. I: *Working Papers in Urban Language & Literacies* 247, s. 1–14.
- SCB 2021 = Folkmängden efter region, civilstånd, ålder och kön. År 1968–2020. Statistiska centralbyrån. 2021. [Webbadress: http://www.statistikdatabasen.scb.se/pxweb/sv/ssd/START_BE_BE0101_BE0101A/BefolkningNy/?rxid=c0ca3bb8-255c-43ba-85f1-ee5289d082c4. Hämtad 2021-04-17.]
- Schaengold, Charlotte C, 2004: Bilingual Navajo: Mixed codes, bilingualism, and language maintenance. Ohio State University.

- Steensland, Lars, 2021: *Älvdalsk ordbok. Svenska-älvdalska, älvdalska-svenska*. 2 uppl. Älvdalen.
- Svahn, Margareta & Jenny Nilsson, 2014: *Dialektutjämning i Västsverige*. Uppsala.
- Thomason, Sarah G., 2015: *Endangered Languages. An Introduction*. (Cambridge Textbooks in Linguistics.) Cambridge.
- Trudgill, Peter, 1986: *Dialects in Contact*. Oxford.
- 2003: *A Glossary of Sociolinguistics*. Oxford–New York.
- Wessén, Elias, 1970: *Våra folkmål*. 9 uppl. Lund.
- Wikipedia, 2020: Överkalix. Wikipedia – den fria encyklopedin. [Webbadress: <https://sv.wikipedia.org/w/index.php?title=%C3%96verkalix&oldid=48482601>. Hämtad 2020-12-08.]
- ÖKM 2004 = *ÖverköLisma:Le. Överkalixmålet*. 2 uppl. Överkalix 2004.

Människorna bakom Kensingtonstenen och dess runor

Av Mats G. Larsson och Staffan Fridell

Abstract

The rune stone which is known as the Kensington Stone was discovered – according to the finder, the Swedish immigrant Olof Öhman – while he was clearing land on his farm in the vicinity of the town of Kensington in Minnesota, USA. It was carved with runes of a different type, previously unknown to scholars, and was from the very beginning dismissed as a hoax. In a transcription of a tape recording from 1967 of the Minnesotans Walter and Anna Josephine Gran, they declared that their father, John Gran, had told them in 1926 or 1927, when he believed he was on his deathbed, how his neighbour Olof Öhman had persuaded him to be involved in making the rune stone as a prank. In recent years, several new findings have emerged and investigations have been conducted which shed new light on the creation of the Kensington Stone and once again bring the information about John Gran to the fore. Several inscriptions with runes of the Kensington type have been discovered in Sweden, from the provinces of Dalarna and Medelpad and – in particular – from Öhman's native northern Hälsingland. It has also been shown that Öhman had strong bonds of friendship with a female cousin, who tended cattle in the area where quite a few such runic inscriptions have recently been found. It thus seems highly likely that Öhman had learned the special runes at home in Sweden and taken that knowledge with him to the United States. There are other indications, too, that he was involved in creating the inscription. However, an analysis of its dialectal features points to the provinces of Härjedalen or Dalarna, which again strengthens the suspicions against John Gran, as he was born in the parish of Sveg in Härjedalen. Runes of the Kensington type were probably created in the parish of Älvdalen in northern Dalarna, fairly shortly before 1870. There are family connections between known carvers of such runes in Älvdalen. In these families there were also several pedlars who regularly travelled north to Hälsingland and Medelpad. It seems a reasonable hypothesis that they then took a knowledge of the runes with them to those regions.

Keywords: Kensington rune stone, 19th-century runes, dialect features, transfer of knowledge.

Den amerikanska runsten som kommit att kallas Kensingtonstenen uppgavs av upphittaren, den svenske immigranten Olof Öhman (Ohman) ha kommit fram år 1898 under rötterna på ett träd i samband med röjning av ett landområde på hans farm ett stycke från staden Kensington i Minnesota. Den var ristad med en annorlunda, dittills för forskningen okänd runrad. Inskriften berättade en blodig historia om en grupp nordbor på upptäcktsfärd västerut från Vinland och var självdaterad till 1362. Den avfärdades redan från början som en bluff av såväl den amerikanska som den nordiska runologiska och språkliga expertisen, men debatten om dess äkthet har fortsatt ända fram till i dag. I *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 1977 skrev Folke Hedblom ett kort meddelande med titeln »Kensingtonstenens gåta äntligen löst». Det

MATS G. LARSSON & STAFFAN FRIDELL, The people behind the Kensington Stone and its runes. *Swedish Dialects and Folk Traditions* 2021, pp. 81–87.

handlade om en utskrift av en bandupptagning med Minnesotaborna Walter och Anna Josephine Gran, gjord 1967 men publicerad först 1976 i *Minnesota history* (s. 152–156; svensk översättning i Larsson 2012 s. 92–104). De uppgav i denna att deras far John Gran, när han trodde sig ligga på dödsbädden år 1926 eller 1927, hade berättat för dem om hur hans granne Olof Öhman hade fått honom att delta i tillverkningen av runstenen. Syftet var att lura folk i trakten och »de lärde», det vill säga åstadkomma ett practical joke, något som både Gran och Öhman var mycket förtjusta i enligt syskonen Gran.

Enligt Folke Hedbloms mening borde detta ha varit slutpunkten för debatten om Kensingtonstenen. Men som han också noterade stod alltför stora investeringar, materiellt och andligt, på spel för att rabaldret kring stenen nu skulle lägga sig i en bygd med stort inslag av ättlingar till svenska och norska immigranter.

I detta fick Hedblom rätt, men inte bara vad gällde det lokala planet utan även mer generellt. Stora insatser har under de senaste decennierna gjorts för att bevisa Kensingtonstenens äkthet, och då särskilt av de bägge amerikanska privatforskarna Richard Nielsen och Scott Wolter, som år 2006 gav ut en bok där man ansåg sig ha »compelling new evidence» för sin uppfattning. Och så sent som 2020 sändes en teveserie i både USA och Sverige som hävdade att stenen var ett genuint historiskt dokument och att Olof Öhman hade blivit oskyldigt anklagad för dess tillkomst.

För att man skulle kunna hävda något sådant måste givetvis syskonen Grans, och särskilt Walters, vittnesmål avfärdas. Det handlade ju om hör-sägen, och Walter Gran var enligt Nielsen och Wolter (2006 s. 179–86) en notorisk historieberättare som inte gick att lita på. Överhuvudtaget har uppgifterna om John Grans bekännelse fått ett ganska svagt genomslag i debatten om stenen, troligen bland annat därför att han aldrig var aktuell som sagesman under den tid då intervjuerna med då ännu levande personer i trakten kring Kensington pågick, 1910-talet (Blegen 1968 s. 64–91, Larsson 2012 s. 41–51). Under de senaste åren har dock flera nya fakta kommit fram och undersökningar gjorts som kastar nytt ljus över Kensingtonstenens tillkomst och ger uppgifterna om John Gran ny aktualitet.

Redan i samband med den utställning av Kensingtonstenen som gjordes på Historiska museet i Stockholm år 2003 ställde man även, på förslag av runologen Helmer Gustavson, ut ett tidigare känt ok från Månsta i Älvdalens socken i Dalarna. Det hade en kort inskrift och årtalet 1907 inristade med samma tecken som på Kensingtonstenen men hade dittills inte diskuterats i detta sammanhang (Westling 1977). Och en kort tid därefter uppmärksammades ett par runrader av samma typ – numera kallade Kensingtonrunor – på två pappersdokument, nedskrivna av två bröder från Dala-Floda (Sköld 2003). Dessa ansågs särskilt intressanta i sammanhanget eftersom de var daterade till 1883 respektive 1885, det vill säga halvtannat decennium innan Kensingtonstenen kom i dagen. Förespråkarna kunde därmed inte längre –

som med oket – hävda att det var inskriften på denna sten som varit förebild för runristarna i Dalarna.

Så var läget fram till 2014, då Gerda Werf i Loka i Älvdalens socken presenterade ett vykort med ett meddelande skrivet med Kensingtonrunor, daterat 1911 och skickat av hennes far, hemmahörande i Brunnsberg i samma socken, till hennes mor. Utöver detta kunde hon också visa upp ett papper där hela runraden i fråga med tillhörande siffror var nedskrivna med blyerts tillsammans med tecknen i det så kallade frimurarchiffret. Detta papper uppgav hon sig ha fått av sin moster i mitten av 1940-talet.¹

Därefter började nya fynd av inskrifter med Kensingtonrunor droppa in allt tätare. År 2017 gjorde Runverkets runolog Magnus Källström ett arkivaliskt fynd av ett runstavliknande alnmått i Haverö hembygdsmuseum i västligaste Medelpad. Det hade hela alfabetet inristat med Kensingtonrunor samt med frimurarchiffret, men hade märkligt nog aldrig tidigare förknippats med Kensingtonstenen (Källström 2017). Två år senare lyckades läraren Anna Björk och hennes skolklass tolka två inskrifter med Kensingtonrunor i en drängkammare på Ersk-Matsgården i de gamla finnbygderna öster om Kölsjön i Hassela i nordligaste Hälsingland, senare närmare undersökta av Magnus Källström. Vid det senare tillfället kom det fram att det även fanns två inskrifter med samma runrad på granngården längre österut vilka dessutom var daterade, den ena till 1870 och den andra till 1877, det vill säga mer än två decennier innan Kensingtonstenen blev känd (Källström 2019ab). Vidare hittade Mats G. Larsson år 2020 en kort inskrift av samma typ med datering till 1880-talet i en lada i Hångberg väster om Kölsjön (Larsson 2020a). Lite senare gjorde Anna Björk ett ännu ej publicerat fynd i samma by och slutligen hittades ytterligare två inskrifter i samma bygd (Larsson 2021). Därmed har totalt åtta inskrifter med Kensingtonrunor hittats i Kölsjöbygden, vilken därmed åtminstone än så länge är den trakt i Sverige som har ojämförligt flest inskrifter med Kensingtonrunor. Det verkar alltså som om denna typ av runor var särskilt populära i norra Hälsingland, just den del av landet där Kensingtonstenens upphittare Olof Öhman var född och uppvuxen.

Olof Öhman var tidigt misstänkt som upphovsman till inskriften på stenen – det var han som hittade den på sina egna marker under delvis oklara omständigheter, det fanns uppgifter om att han hade ristat in runor på träplankor i samband med sitt arbete på byggen, han hade vid ett par tillfällen hörts säga sig gärna vilja åstadkomma något som kunde lura »de lärde» och han var ägare till Carl Rosanders bok *Den kunskapsrike skolmästaren*, där det fanns tillämpliga exempel ur medeltidsspråket och där den del av en bön som avslutar inskriftens första del hade en tydlig motsvarighet.

Som Mats G. Larsson har visat kan även inskriftens **ö**-runa, ett vanligt (Ö) med runan **n** tydligt inskriven – vilket skiljer sig från andra inskrifter med Kensingtonrunor –, ses som en signatur för namnet *Öhman*. Vidare kan man,

¹ Brev och personlig kommunikation mellan Gerda Werf och Henrik Williams 2014 respektive Mats G. Larsson 2015.

om man – som olika forskare tidigare föreslagit – antar att de påfallande många siffror som finns i inskriften utgör ett chiffer, räkna sig fram längs raderna med hjälp av dessa och få fram texten: *Öhmans fan. Vi ved hade* (el. *vedhade*) *ved sten.* (Larsson 2010 s. 63–66). Läsningen förutsätter att man räknar växelvis från vänster till höger respektive höger till vänster längs raderna i inskriften, det vill säga på det sätt som kallas *bustrofedon*. Det har ibland ifrågasatts om Öhman verkligen skulle ha kunnat komma på en sådan läsordning, men vi har nyligen noterat att de 36 *sections*, i vilka de olika *townships* i de amerikanska *counties* var indelade, var numrerade enligt just denna metod. Olof Öhman, som hade sina ägor i section 14 i Solem township, bör således ha varit väl förtrogen med detta sätt att räkna.

En annan fråga som först nu kunnat få sin förklaring är hur det speciella runalfabetet i inskriften har kunnat nå Minnesota. Som nämnts var Olof Öhman visserligen uppväxt inte så långt från Hassela, men det var ändå fråga om olika bygder med åtskilliga mil emellan. Men även här har ett arkivaliskt fynd kunnat ge den troliga lösningen på gåtan. Under de kontakter med Olof Öhmans släktingar i Forsa som Mats G. Larsson hade i samband med att Kensingtonstenen ställdes ut i Sverige 2003–2004 ställde han frågan om det möjligen fanns några familjeförbindelser med Älvdalen eller om någon hade varit fäbodstinta. Några förbindelser med Älvdalen eller annan del av Dalarna kunde man dock inte uppvisa, men däremot ett adresserat kuvert som visade att Olof Öhmans kusin, granne och barndomsvän Anna Ersdotter hade varit vallpiga i Kölsjön i Hassela år 1878. Det var året innan Olof emigrerade till Amerika, och även därifrån upprätthöll han kontakten med Anna genom att skriva friarbrev, dock utan att få ja (Larsson 2020b). Senare har även den sannolika bakgrunden till hennes vistelse i Hassela kommit fram, nämligen att huvudägaren till den gård, där hon och Öhmans farbror bodde, hade ägor i just Kölsjön under den aktuella tiden (Larsson 2021). Och därigenom har vi fått den troligaste förklaringen till hur kunskapen om de märkliga runorna kunde uppträda i Kensingtontrakten: den hade kommit direkt från Hälsingland med Olof Öhman själv.

Den analys av dialekten i inskriften som vi tidigare gjort (Fridell & Larsson 2016) talar dock emot att det var Olof Öhman ensam som låg bakom den. Om man nämligen antar att de avvikelser från samtida svenskt skriftspråk som finns i inskriften avspeglar en dialekt, så pekar en sammanvägning av språkdragen mot antingen Härjedalen eller Nedansiljan i Dalarna. Det gäller försvagade ändelsevokaler i **rise** 'resa' (subst.), **wore** 'våra' (pl.) och **röde** 'röda' (pl.), preteritumformen **fiske** 'fiskade', **fro** 'från', **fard** 'färd' samt inte minst **skelar**, pluralis av *skäle* n. 'skjul, bod'. Det sistnämnda ordet har en specifik dialektal utbredning som kombinerat med den särskilda pluralböjningen av ett neutralt tvåstavigt substantiv av typen *dike* är dialektgeografiskt mycket utslagsgivande. Också typen **fiske** 'fiskade' har en specifik utbredning i svenska dialekter. Öhmans hemdialekt från Forsa i Hälsingland har som jämförelse i stället formerna *resa*, *fiska* 'fiskade' och *från*, och ordet *skä-*

le är inte alls upptecknat från Hälsingland. Det bör kanske också påpekas att de sammantagna aktuella dialekt dragen även utesluter alla dialekter i Norge (om än inte alla norska dialekter, eftersom Härjedalsmål kan betecknas som en norsk snarare än svensk dialektgrupp).

Mot denna bakgrund föll våra misstankar på Olof Öhmans vän och ingifte släkting Anders (Andrew) Andersson, som redan tidigt pekats ut som möjlig medhjälpare och som kom från södra delen av Härjedalen (Larsson 2012 s. 165–66). Han skulle förutom att delta i utformningen av texten även ha kunnat föra kunskapen om de speciella runorna till Kensingtontrakten genom att hans svenska hemtrakt angränsade till Älvdalen. Den sistnämnda hypotesen har dock nu blivit betydligt svagare eftersom runornas väg till Minnesota kan förklaras på ett betydligt enklare och troligare sätt. Det är således endast dialekten och kontakterna med Öhman som gör Andersson misstänkt.

Frågan är då om det fanns någon annan i Olof Öhmans närhet som kom från Härjedalen. Och svaret på denna fråga är ja. John Gran, den ende som hittills blivit direkt utpekad som medhjälpare i bluffen, var liksom sina föräldrar född och uppvuxen i Svegs socken i sydöstra delen av landskapet. Där bodde familjen först i Nilsvallen öster om Sveg och sedan i Glissjöberg i nordvästra delen av socknen innan man år 1866 emigrerade till Amerika.²

John var född 1857 och var alltså 9 år gammal när familjen gav sig av. De bosatte sig till en början intill Lake Oscar några kilometer nordost om det som senare skulle bli Olof Öhmans farm, men John köpte med tiden land ett litet stycke norr om Öhmans. Han kallade sig nu John Gran efter att tidigare ha hetat Jonas Persson. Liksom Öhman arbetade han som timmerman, och det var troligen i samband med detta som de två lärde känna varandra närmare (Larsson 2012 s. 92). Han kom senare att äga land även på andra platser och har uppenbarligen blivit relativt välbeställd. År 1886 gifte han sig med norskan Anna Tostensdatter Engedal som sedan var hans hustru fram till sin död 1911.

Tillsammans med »dödsbäddsbeaktelsen» gör denna härkomst John Gran till en troligare kandidat som delaktig än Anders Anderson. Med honom som medförfattare till texten och Olof Öhman som den runkunnige får vi en förklaring till det mesta av mysteriet med inskriften och en bekräftelse av de olika uppgifter som kommit fram i beaktelsen och tidigare: Kensingtonrunornas förekomst på platsen, Olof Öhmans ristande av runor på byggnadsdetaljer, de dolda hänvisningarna till honom i runtexten och dialekten i denna.

En fråga som återstår att besvara är var Kensingtonrunorna hade sitt upphov och hur de kunde komma att spridas särskilt till norra Hälsingland. Som vi tidigare har framfört talar mycket för att de skapats i Älvdalen någon gång relativt snart före 1870. Om vårt antagande, att första upplagan av Rosanders ovan nämnda bok *Den kunskapsrike skolmästaren* varit en inspirationskälla

² Vi tackar Harold Edwards, Minneapolis, för påpekande och förmedling av uppgifterna i detta och följande stycke.

för runradens skapare, är korrekt, skulle man faktiskt kunna inskränka tillkomsttiden till perioden 1857–1870 (Fridell & Larsson 2020 s. 157 f.). Sedan vi skrev detta har det emellertid kommit fram ytterligare uppgifter som ger möjlighet även till en närmare lokalisering. Gerda Werfs farfar, Graf Lars Persson (f. 1860), som flyttade till Brunnsberg från Månsta år 1882, var enligt tidningsartiklar känd för att rista runor ända fram till 1930-talet (Hage 1936 s. 55). Och det bör rimligen ha rört sig om just Kensingtonrunor med tanke på det ovannämnda meddelande med sådana runor som hans son Lars Herman Graaf, Gerda Werfs far, skrev till hennes mor 1911.

Graf Lars Persson var son till en av de många gårdfarihandlarna – gråerna – i Månsta, Gerda Werfs farfarsfar Graf Per Olsson (f. 1829). Och även när det gäller det ovannämnda runristade oket från samma by finns det en liknande anknytning. Den som tillverkade det, Per Lars Olof Olsson i Månsta, var nämligen svärson till byns storhandlare, Tommos Erik Larsson.³ Vi har i vår tidigare artikel föreslagit att Kensingtonrunorna kan ha spridits genom just gårdfarihandlarna. Även om materialet är litet finns det nu alltså tecken på att det kan ha varit hos gråerna i Månsta som runraden har sitt ursprung. När det gäller Tommos Erik finns det dessutom en möjlig förklaring till att flera inskrifter med Kensingtonrunor har hittats i särskilt Haveröbygden och Kölsjöbygden i Hassela. Han och hans söner hade ett varulager i Torpshammar vid Ljungan i mellersta Medelpad som de utgick från på sina vandringar. I brevväxlingen fader och söner emellan nämns som ett av färdmålen byn By i Haverö socken (Schütt Olsson 2006 s. 3, 25), som är den plats från vilken det ovannämnda alnmåttet lämnades in till Haverö hembygdsmuseum (Källström 2018 s. 12). Såvitt bekant nämns dock inte Hälsingland i breven, men däremot att de äldre familjemedlemmarna brukade göra vandringar genom skogarna. Och den närmaste skogsvägen söderut från Torpshammar var den som ledde till Kölsjöbygden i Hassela.

De indicier vi ställt samman ovan talar alltså sammantaget för att Kensingtonrunorna skapats i Älvdalen i norra Dalarna någon gång relativt snart före 1870, kanske i Månsta, och att kunskapen om runraden sedan spridits till norra Hälsingland och Medelpad, troligen genom älvdalska gårdfarihandlare. Det är vidare mycket sannolikt att Olof Öhman kom i kontakt med och lärde sig Kensingtonrunorna hemma i Hälsingland och förde med sig kunskapen till Minnesota. Slutligen talar flera starka indicier för att Öhman har varit delaktig i Kensingtonstenens tillkomst, medan de dialektala dragen i inskriften och Grans egen dokumenterade bekännelse gör det troligt att även han spelat en aktiv roll.

³ Födelseår, flyttningar och släktskap i detta och föregående stycke är hämtade ur husförhörlängderna för Älvdalens socken.

Källor och litteratur

- Blegen, Theodore C., 1968: *The Kensington rune stone. New light on an old riddle.* St. Paul.
- Fridell, Staffan & Mats G. Larsson, 2016: Språk och dialekt på Kensingtonstenen. I: *Saga och sed*, s. 149–168.
- 2020: Om Kensingtonrunornas ursprung. I: *Futhark* 11, s. 155–165.
- Hage, Berndt, 1936: Hos de sista runristarna. I: *Vecko-Journalen* 1936: 40, s. 18–19, 54–55, 65.
- Hedblom, Folke, 1977: Kensingtonstenens gåta äntligen löst. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 100, s. 133–134.
- Källström, Magnus, 2017: Haverörunor: Nyckeln till Kensingtonstenens gåta? I: Riksantikvarieämbetets K-blogg 26 november 2017. [Webbadress: <https://www.k-blogg.se/2017/11/26/haverorunor-nyckeln-till-kensingtonstenens-gata/>. Hämtad 2022-06-08.]
- 2018: Runorna från Haverö. I: *Haverö hembygdsförening* 2017–18, s. 8–13.
- 2019a: Fler Kensingtonrunor i Hassela. I: Riksantikvarieämbetets K-blogg 30 maj 2019. [Webbadress: <https://www.k-blogg.se/2019/05/30/fler-kensingtonrunor-i-hassela/>. Hämtad 2022-06-08.]
- 2019b: Kensingtonrunor i Hälsingland. I: Riksantikvarieämbetets K-blogg 9 mars 2019. [Webbadress: <https://www.k-blogg.se/2019/03/09/kensingtonrunor-i-halsingland/>. Hämtad 2022-06-08.]
- Larsson, Mats G., 2010: Vem ristade Kensingtonstenen? I: *Saga och sed*, s. 59–67.
- 2012: *Kensington 1898. Runfyndet som gäckade världen.* Stockholm.
- 2020a: Kensingtonrunorna allt närmare Olof Öhman. I: Riksantikvarieämbetets K-blogg 21 juli 2020. [Webbadress: <https://www.k-blogg.se/2020/07/21/gastblogg-kensingtonrunorna-allt-narmare-olof-ohman/>. Hämtad 2022-06-08.]
- 2020b: Nytt runfynd i Hassela. I: Riksantikvarieämbetets K-blogg 27 augusti 2020. [Webbadress: <https://www.k-blogg.se/2020/08/27/gastblogg-nytt-runfynd-i-hassela/>. Hämtad 2022-06-08.]
- 2021: Nya upptäckter leder Kensingtonrunorna ännu närmare Olof Öhman. I: Riksantikvarieämbetets K-blogg 3 augusti 2021. [Webbadress: <https://www.k-blogg.se/2021/08/03/gastblogg-nya-upptackter-leder-kensingtonrunorna-narmare-olof-ohman/>. Hämtad 2022-06-08.]
- Minnesota history* 45, 1976: The case of the Gran tapes. Further evidence on the rune stone riddle, s. 152–156.
- Nielsen, Richard & Scott F. Wolter, 2006: *The Kensington rune stone. Compelling new evidence.* Minneapolis.
- Rosander, Carl, 1857–64: *Den kunskapsrike skolmästaren, eller hufvudgrunderne uti de för ett borgerligt samfundslif nödigaste vetenskaper. En handbok i nyttiga kunskaper för alla samhällsklasser.* Stockholm.
- Schütt Olsson, Lid Katarina, 2006: »Vi hava nu lyckligt kommit hit i Norrland.» C-uppsats i historia, Institutionen för kultur och lärande, Högskolan Dalarna.
- Sköld, Tryggve, 2003: Edward Larssons alfabet och Kensingtonstenens. I: *DAUM-katta Vinterblad* 2003, s. 7–11.
- Westling, Erik H., 1977: Runinskriften på ett s.k. bärträ i Månsta by, Älvdalens socken. I: *Skansvakt*, s. 16–17.

Hand-catching and other lesser-known fishing methods in Sweden

By Ingvar Svanberg

Abstract

Fishing is one of humankind's oldest economic activities. Bare-hand fishing is possibly the oldest method and was also used by early hominids. The technique is still practised today, especially by children and young people. During the 19th and 20th centuries, bare-hand fishing was mainly used to catch spawning roach and trout swimming up streams and creeks, although it was also used to catch smelt and other species. Well-documented historical methods include using snares to catch pike and stunning burbot with wooden mallets. These methods have been used all over Sweden, however, stunning the fish using poisons extracted from wild plants is somewhat less common in the country. Nevertheless, there are sporadic reports of parts of the great mullein, *Verbascum thapsus*, and its seeds being thrown into the water to stun fish – a common technique used in Eastern Europe and the Balkan Peninsula. Similarly, seeds from the fishberry plant, *Anamirta cocculus*, could be bought from pharmacies and used for this purpose. In the 1860s, production of dynamite began in Sweden, and by 1869 there were newspaper reports describing how it would be detonated to catch fish. It did not take long before this method was outlawed, yet it was undeniably used long into the 1940s, perhaps even later. Still, the majority of sources have condemned the practice as a destructive overfishing. Bare-handed fishing, or catching fish using poisons or dynamite are seldom mentioned in the literature on fishing in Sweden, although they have historically featured in domestic life to some extent.

Keywords: blast-fishing, ethnoichthyology, fishing gear, fish poison, snares.

In recent years, I have devoted much time to research in the field of ethnoichthyology (e.g. Svanberg 2000, 2006, 2017; Bonow & Svanberg 2016; Ståhlberg & Svanberg 2011; Lundberg & Svanberg 2010, 2016; Svanberg et al. 2012, 2016a, 2019; Svanberg & Thelin 2021). My special interest in the subject is based, among other things, on the fact that fishing is historically one of the oldest human economic activities (Garcia-Quijano & Pitchon 2010; Morales-Muñiz 2010; Locker 2018). Although subsistence fishing in lakes and rivers is rare in Sweden today, recreational fishing nevertheless remains a popular activity. My research focuses on traditional artisanal fishers and their methods of catching and utilising fish, not only in Sweden and neighbouring countries, but elsewhere in Eurasia (Svanberg 2015; Ståhlberg & Svanberg 2010, 2014, 2017).

Ethnoichthyology can be characterised as a sub-field of ethnobiology or cultural zoology (Svanberg 2017; Svanberg & Locker 2020), as well as a research area within cultural anthropology and ethnology (Anderson 1967). The American anthropologist Warren T. Morrill (1967) coined the term *ethno-*

ichthyology, which has been used ever since to designate a research area in which people, fish, and their changing interrelationship are examined over time. It focuses especially on knowledge, linguistic expressions, practices, and perceptions of fish and the environmental consequences resulting from these interactions. Internationally, ethnoichthyology is a growing specialist research field (Santos & Nóbrega Alves 2016; Sonck-Rautio 2017; Svanberg & Locker 2020).

Fish is a significant source of protein and vitamins for human beings. Fish management has therefore always been important. To study these different aspects of interactions between fish and people is therefore vital to understand the history of these interfaces. The world is rapidly changing, and a lot of local knowledge has already been lost. However, thanks to the sources in folklore archives it is possible to study otherwise little-known habits that have created the conditions for human life in the past (Svanberg 2017; Svanberg & Locker 2020).

Purpose and methods

Lakes, rivers, and river mouths are important features of the Swedish landscape. Therefore, freshwater fish and fishery have been of immense importance to the rural economy in the past (Granlund 1955; Svanberg & Thelin 2021). Since these resources were readily available for human food, animal feed, fertiliser and other purposes, people made the most of them. Freshwater fish have also had significant cultural values. Ethnologists and linguists researched the importance of fish and fishing long before ethnoichthyology and cultural zoology were established as disciplines in our part of Europe. In addition to studying folk beliefs and linguistic dimensions such as folk ichthyonyms (Fernholm 1943; Edlund 2010; Fridell & Svanberg in press; Svanberg 2016; Svanberg & Thelin 2021), researchers have also been especially interested in the use of fish traps and fishing gear as a biocultural domain (Nilsson 1974). They have focused on the catching methods, fishing gear, and legal customs of artisanal fishing (Fernholm 1942; Ehn 1970; Bringéus 1985). By choosing and developing fishing gear and traps, people have shown great ingenuity based on knowledge of fish behaviour and where they reside in the water (Dyhlén & Kåll 2004). Many of the methods are ancient and geographically widespread (von Brandt 1972).

In this article, I will describe a few historical fishing methods that have long since vanished in Sweden. Although we have a rich body of literature on fishing gear, these methods are seldom mentioned in Swedish reviews of fishing (Nilsson 1974).

Data has been collected from Questionnaire No. 37 ('Fiske'), a survey distributed by Uppsala Archive of Dialect and Folklore in 1935. The respondents gave detailed information about catching methods. Scattered notes in the ethnographical and topographical literature have also been analysed. This

Fig. 1. Children catching vimba bream, *Vimba vimba*, at Strömsberg, Finland in 1926 (Photo by Curt Segerstråle, The Society of Swedish Literature in Finland; CC BY 4.0.)

kind of research, where the source material can be limited and the data based on scattered traces, may be related to what historian Janken Myrdal calls ‘source pluralism’ (Myrdal 2012).

Collecting fish by hand

When I was young in the 1960s, we went to a small creek to observe the spawning of the roach, *Rutilus rutilus* (L.), a fresh- and brackish-water fish. The number of fish in the creek made it easy to catch them by hand without any line or gear, and, in that way, secure feed for our cat. Years later, for scientific reasons, I caught the small European bullhead, *Cottus gobio* (L.), by hand, as well as the Siberian bullhead, *Cottus poecilopus* (Heckel) (Svanberg 1983). Burbot, *Lota lota* (L.), can also be gathered by hand when a lake’s water levels are low. Collecting fish by hand is the simplest method of fishing and evidence shows that this can be traced back to early human beings. This universal custom has been recorded in many parts of the world (von Brandt 1972 pp. 5–6).

Fishing without gear is described in several sources. Bishop Olaus Magnus mentioned in 1555 (Book 20, Chapter 9) that pike, *Esox lucius* (L.), could be captured by hand. Dean Olof Broman noted use of this method in the 1720s for catching pike in the province of Hälsingland (Broman 1911–54 p. 591). Samuel Schultze also describes it in detail (1778, pp. 102–103).

Linguist Lars Levander (1943, pp. 57–59) gave further examples from Dalarna. For example, people from Siljansnäs parish used only their hands to catch fish in small ponds left in the creeks and streams after long dry periods. Young boys were especially skilled at this. Levander gave several examples of trout, *Salmo trutta* (L.), ruffe, *Gymnocephalus cernuus* (L.), ide, *Leuciscus idus* (L.), and burbot, *Lota lota* (L.), being caught by hand in the province of Dalarna. Many folklore records from the province make particular mention of trout and roach (Isf: ULMA 10371 Gagnef, Dal., ULMA 8972 Boda, Dal., ULMA 9156 Ore, Dal., ULMA 8449 Mora, Dal., ULMA 8870 Mora, Dal., ULMA 10 560 Siljansnäs, Dal., ULMA 8686 Älvdalen, Dal.). Spawning roach and large trout were occasionally captured by hand in Lima and Transtrand parishes (Eriksson 1991, p. 210). There are reports from Ål parish that the pike was captured by hand (ULMA 11030 Ål, Dal.).

The periodic appearance of the grunion on Southern California beaches, and the act of catching them, is known locally as a ‘grunion run’. Here, grunions may only be caught by sport fishermen aged over 16 with fishing licences, and the fish may only be collected by hand. Fishing with bare hands has, of course, been recorded in other provinces in Sweden, with folklore records giving many examples. Trout was commonly captured in streams and small rivers (e.g. Isf: ULMA 8895 Bodsjö, Jtl., ULMA 12685 Nederkalix, Nb., ULMA 17674 Varnum, Vrm., ULMA 9942 Torsby Vrm., ULMA 9431 Villstad, Små.). Levi Johansson from Frostviken in Jämtland recorded a 20kg catch of trout from a small stream in a short time (ULMA 16309 Frostviken, Jtl.). Crucian carps, *Carassius carassius* (L.), were harvested by hand in small pools (ISOF: ULMA 8875 Östervåla, Upl.). Journalist Curt Lindhè (1962) has a photo of young boys catching spawning vimba breams, *Vimba vimba* (L.), in a river passing through Söderköping (Månsson & Svanberg 2022).

Scooping fish is also mentioned in several sources. In fact, at one place at the mouth of the river Flatälven in Lake Närsen, Nås Finnmark, the locals claimed that the spawning roach ‘were so tightly crowded that a person could walk on the shoal’. Each year a guard was stationed on an islet to build a fire to signal when the fish were in shoal. Then people came from the surrounding villages to scoop roach into their boats (Dalin 1903, p. 527). They probably used a small scoop net, which has been common elsewhere in Dalecarlia (Berg 1984). In Bergsjö parish in Hälsingland, smelt was scooped with nets and used as bait (Isf: ULMA 15479 Bergsjö, Häl.).

Similarly, shoals of running smelt (*Osmerus eperlanus* (L.)) in the rivers of Värmland can be very thick – so thick that one, as the saying goes, ‘can almost walk on them’. Large quantities of smelt can be harvested by hand, a method still practiced by Swedish children in the early twentieth century. Boys in western Värmland could apparently catch up to 25kg in this way (Jansson 1954; Svanberg & Thelin 2021).

The Sámi people were also said to be skilled in using their bare hands to catch fish from streams (Sjulsson 1979, p. 147). There are reports that sawmill workers from Harads in Norrbotten gathered salmon with their bare hands in dry-laid ponds (Nordström 1925, p. 149).

Hand-fishing still occurs in other parts of the world (von Brandt 1972, p. 4), including the United States. A small number of anglers in Missouri use a fishing technique known as noodling to catch catfish, *Ictalurus punctatus* (Rafinesque), despite the state having outlawed the practice in 1919 (Morgan 2008). This method is still allowed in many south-eastern American states (Salazar 2002). However, along the coast of California, catching the grunion, *Leuresthes tenuis* (Ayres) by bare hand is the only method the law permits. No equipment of any kind may be used to catch grunion, and no holes may be dug in the beach to trap them. Grunion may be caught on specified dates between March and the end of August, but not during April and May (von Brandt 1972, p. 5).

Snares

All over Sweden, fish, especially pike, were commonly caught from boats or land, using snares made of brass wire or other material (Wibeck 1915; Levander 1943, pp. 60–61; Eriksson 1991, pp. 210–211; Svanberg 2000, p. 93). There are many records in folklore archives. The Sámi, especially young boys, catch Arctic char, *Salvelinus alpinus* (L.), using snares (Kjellström 2000, p. 55).

Use of explosives

During my youth, I heard rumours of fishing with dynamite. The gunpowder manufacturer Bofors Nobelkrut in Björkborn, once owned by Alfred Nobel, was one of the major industries in my hometown. Therefore, access to dynamite and other explosives was no doubt rather good. I never had a chance to experience blast fishing myself, but I believe the practice had long since passed by the early 1960s when I grew up. Blast fishing is still practiced in many parts of the world (e.g. von Brandt 1972, pp. 21–22; Wells 2009). However, it is usually prohibited as the explosions kill young fish and destroy the fry, and many dead fish would sink to the bottom as the blast would destroy their swim bladders.

Dynamite was invented by Nobel in the early 1860s and patented in Sweden in 1867. In September 1869, the Swedish daily newspaper *Dagens Nyheter* described, in indignant terms, the use of dynamite for fishing in several areas around Örebro County and especially in an unnamed mining town north of Örebro (“Dynamits begagnande vid fiskfångst”, 1869). Two days later, the newspapers reported that local authorities had proposed a ban on blast fishing (“Föbud mot begagnande af dynamit vid fiske”, 1869). It is

reported that railway workers in Hälsingland introduced blast fishing in 1887 (Isof: ULMA 8426:3 Delsbo, Häl.). Nevertheless, the newspapers mentioned illegal blast fishing in the vicinity of Stockholm in 1949 (“Dynamitfiskare härjar vid Lidingö”, 1949).

Dynamite was readily available in stores. The respondents of the questionnaire provide a lot of evidence that fishing with dynamite had occurred all over Sweden into the early twentieth century. Most respondents condemn the method as predatory and destructive (Isof: ULMA 8972 Boda, Dal., ULMA 8449 Mora, Dal., ULMA 8686 Älvdalen, Dal., ULMA 11030 Ål, Dal., ULMA 21038 Dalby, Vrm., ULMA 17132 Tived, Vgl., ULMA 8879 Velinge, Vgl.). Some respondents wrote that blast fishing was used to obtain bait fish (ISO: ULMA 11767 Vena, Små., ULMA 15479 Bergsjö, Häl.). An informant from Värmland recorded that it was claimed that the fish never returned to the spot where they blasted with dynamite (Isof: ULMA 21431 Gustav Adolf, Vrm.).

In Europe, blast fishing in inland waters took place during the Post-World War I period, when food shortages were widespread, and the population still had explosives left over after the war’s turmoil. European armies introduced this fishing method to many parts of the world after World War I. Today, fishing with dynamite no longer takes place in Europe, or occurs only rarely, as it has been universally outlawed (Galbraith 2015; Katikiro & Mahenge 2016).

Ichthyocides

Fish poisoning is an interesting and sometimes controversial method of fishing practiced especially in Asia, Oceania, and South America. The purpose of poisoning is to stun or stupefy the fish so they can be easily caught (Le Coq 1915; Heizer 1949; Lévi-Strauss 1952; von Brandt 1972, pp. 22–24). Its use in the Amazon is well known in Swedish research, thanks to ethnographer Henry Wassén who, together with toxicologist C. G. Santesson, analysed the poisons used by indigenous people in the Amazon (e.g. Santesson 1936). Anthropologist Claude Lévi-Strauss (1969, p. 267) has often discussed the mythical implication of fish poisoning in human history. He has suggested that fish poisoning may be the missing Mesolithic link between plant gathering and agriculture. However, studies by the scholars Rudolph Zaunick (1928), Kazimierz Moszyński (1938) and Béla Gunda (1967) have found that plant-based poisons were also used in the Balkan Peninsula and parts of Eastern Europe to stupefy fish.

Plant-based poisons were likely used in Northern Europe as well. However, the data from Sweden is scant. It has been well documented that people in Central Europe have used seeds from great mullein, *Verbascum thapsus* (L.), to stun fish. Fig. 2 It had also been used among European settlers in the Blue Ridge Mountains in the USA, and there are a few records from Sweden too. The seeds contain several compounds that are toxic to fish (Gunda

Fig. 2. Seeds of *Verbascum thapsus* have been used all over Europe for stunning fish (From J. W. Palmstruch, *Svensk botanik*, 1803).

1967; Wilhelm Jr. 1974). According to botanist Samuel Liljeblad (1797, p. 89) pieces of the plant or seeds were mixed with flour and made into small pieces of dough, which were then thrown into the lake. The fish were stunned and could be picked out by hand. In addition, ethnographer Richard Dybeck mentions that children amused themselves by throwing seeds of the plant into the water and thus stunning the fish (Dybeck 1848, p. 30). The same plant species has also been used in Denmark for stunning fish (Brøndegaard 1980, p. 52).

Fig. 3. Stunning burbot through the thin ice with a bludgeon (Photo by Hilding Mickelsson 1972, Hälsinglands Museum, CC-BY-NC.)

The scant evidence that Swedish peasant children used mullein seeds in the eighteenth and early nineteenth centuries to stun fish is interesting. However, some earlier records from the province of Västergötland suggest that seeds from *Anamirta cocculus* (L.) Wight & Arn., known as *kockelbär* or *kockelkärnor* in Swedish, were used in the late nineteenth and early twentieth centuries in order to stun fish (Isof: ULMA 8879 Välinge, Vgl.; ULMA 8902 Hjo, Vgl.). These seeds could be obtained from pharmacies (Rosendahl 1897, p. 105). The practice has also been documented in Nya Kopparbergs bergslag and Skåne (Fiskerikommittén 1883, p. 110; Johnsson 1922, p. 78). The berries originate from Southeast Asia but have been widely used for poisoning fish in Europe, and in Romania as recently as the 1960s (Zaunick 1928; Gunda 1967).

Fish biologists have used rotenone to kill fish populations in small lakes in Sweden (Tobiasson 1979). It is a non-selective fish poison, usually made of *Lonchocarpus nicou* (Aubl.) DC. Fish biologists also use electricity to stun fish (Degerman & Sers 1999). However, this can also be used for illegal fishing. I heard rumours of its use when I was growing up, but never witnessed it being used by unauthorised people.

Other extinct methods

In 1555, Olaus Magnus (Book 20, Chapter 13) mentioned another well-known method of stunning fish in Sweden, especially burbot and pike. This method involves hitting them on the head with a bludgeon or large hammer (Levander 1943, p. 60; Eriksson 1991, p. 211; Kjellström 2000, p. 55). This has been practiced all over Sweden and was still heard of during my youth (Svanberg 1983). Fig 3.

There are, of course, other fishing methods seldom addressed in the literature. In previous articles, I have elaborated on fishing with trained animals including otters, *Lutra lutra* (L.) and diving birds, especially goosander, *Mergus merganser* (L.). This method was widespread and known to have

occurred in many parts of Sweden, including in Sápmi where certain Sámi commonly trained otters for fishing (Svanberg et al. 2016b).

Conclusion

Nowadays, catching fish by hand and stunning fish with the help of poisonous plants are forgotten fishing methods, although they were historically used in Sweden. Both methods are rarely documented in sources beyond a few existing records. Killing or stunning fish with the help of dynamite is more brutal and was not a widely accepted method. It was banned a few years after dynamite was invented, but newspaper reports suggested the method was still being used after the Second World War. The use of explosives and poison have long been forbidden, but catching fish by bare hand is still permitted, although nowadays probably a seldom-practiced technique.

Archives and references

Archives

Institute for language and folklore (Isof), Uppsala: responses to the questionnaire No. 37 and other folk-life records (ULMA).

References

- Anderson, Eugene N., 1967: *The Ethnoichthyology of the Hong Kong Boat People*. Ph. D. diss., University of California at Berkeley.
- Berg, Gösta, 1984: Fiske och jakt. In: T. J.-E. Pettersson (ed.) *Mora, Sollerö, Venjans och Vämhus socknars historia*. 1. Mora. Pp. 243–274.
- Bonow, Madeleine & Ingvar Svanberg, 2016: Historical pond-breeding of Cyprinids in Sweden and Finland. In: M. Bonow, H. Olsén & I. Svanberg (eds), *Historical Aquaculture in Northern Europe*. Stockholm. Pp. 91–123.
- von Brandt, Andres, 1972: *Fish Catching Methods of the World*. London.
- Bringéus, Nils-Arvid, 1985: Ålfiske och fiskeredskap. In: I. Gärsgård (ed.), *Ål från Sargasso till gillesbord*. Ystad. Pp. 72–131.
- Broman, Olof, 1911–54: *Glysisvallur och andra skrifter rörande Helsingland*. 3. Uppsala.
- Brøndegård, Vagn J., 1980: *Folk og flora. Dansk etnobotanik*. 4. København.
- Dalin, Lars, 1903: Jakt och fiske. In: G. Andersson et al. (eds.), *Öfre Dalarna förr och nu*. Falun. Pp. 520–528.
- Degerman, Erik & Berit Sers, 1999: *Elfiske. Standardiserat elfiske och praktiska tips med betoning på säkerhet såväl för fisk som fiskare*. (Fiskeriverket Informerar 1999: 3.). Drottningholm.
- Dybeck, Richard 1848: Blommor ur en Svensk Örtakrans. In: *Runa. Svenska forn-samlingar* 1848, pp. 27–38.
- Dyhlén, Göran & Kerstin Kåll, 2004: *Fiskedon. Om fiske och redskap förr i tiden*. Stockholm.

- Dynamits begagnande vid fiskfångst. In: *Dagens Nyheter* 8 September 1869, pp. 1–2.
- Förbud mot begagnande af dynamit vid fiske. In: *Dagens Nyheter* 10 September 1869, p. 1.
- Dynamitfiskare härjar vid Lidingö. In: *Dagens Nyheter* 16 August 1949, p. 9.
- Edlund, Lars-Erik 2010: Siken i folklig tradition och dialekt. En studie av folkliga taxonomier och språk i möten. In: *Swedish Dialects and Folk Traditions* 133, pp. 49–84.
- Ehn, Wolter 1970: Nejonögonfiske i Älvkarleby. In: *Swedish Dialects and Folk Traditions* 93, pp. 9–25.
- Eriksson, Pell-Algot, 1991: Jakt och fiske. In: S. Björklund & T. J.-E. Pettersson (eds), *Lima och Transtrand. Ur två socknars historia*. 3. Malung. Pp. 183–238.
- Fernhom, Håkan, 1942: Ljusterfiske. En översikt över redskap och metoder. In: *Folk-liv: Svensk årsbok för europeisk folklivsforskning* 6, pp. 50–72.
- 1943: Fiskelycka. Studier över valda delar av fiskets folklore. In: *Folkkultur* 3, pp. 242–283.
- Fiskerikommittén, 1883: *Underdånigaste betänkande med förslag till fiskeristadga m.m. afgifvet den 3 mars 1883 af särskildt i nåder förordnade kommitterade*. Stockholm.
- Fridell, Staffan, & Ingvar Svanberg, in press: Ord för 'erlitsa'. In: L.-E. Edlund och L. Elmevik (eds), *Atlas över svensk folkkultur*. 3. Uppsala.
- Galbraith, Kate, 2015: The horrors of fishing with dynamite. In: *New York Times*, February 4, 2015.
- Garcia-Quijano, Carlos & Anna Pitchon, 2010: Aquatic ethnobiology. In: J. R. Stepp (ed.), *Ethnobiology*. (Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS)). Oxford. Pp. 1–12.
- Granlund, John, 1955: Inlands- och Östersjöfiske. In: S. Erixon (ed.), *Fångst, jakt och fiske*. (Nordisk kultur. 11–12A.). Oslo. Pp. 64–84.
- Gunda, Béla 1967: Fish poisoning in the Carpathian area and in the Balkan Peninsula. In: *The Kroeber Anthropological Society Papers. Special Publications* 1, pp. 1–33.
- Heizer, Robert F., 1949: Fish poison. In: J. H. Steward (ed.), *Handbook of South American Indians*. 5. *The Comparative Ethnology of South American Indians*. Washington D.C. Pp. 277–281.
- Jansson, Bo, 1954: Fiske och fisketerminologi inom norra delen av Säffle stad, Näs härad, Värmlands län. Uppsats för nordiska proseminariet, Uppsala universitet, ht 1954. [Manuscript.]
- Johnsson, Pehr, 1928: *Sägner och folktro från Göinge och Villands härader*. Karlshamn.
- Katikiro, Robert E. & Jairos J. Mahenge, 2016: Fishers' Perceptions of the Recurrence of Dynamite-Fishing Practices on the Coast of Tanzania. In: *Frontiers in Marine Science* 3(233), pp. 1–14.
- Kjellström, Rolf, 2000: *Samernas liv*. Stockholm.
- Lévi-Strauss, Claude, 1952: The use of wild plants in tropical South America. In: *Economic Botany* 6(3), pp. 252–273.
- 1969: *The Raw and the Cooked. Introduction to a science of mythology*. New York.
- Le Coq, Albert, 1916: *Volkskundliches aus Ost-Turkestan*. Berlin.

- Levander, Lars, 1943: *Övre Dalarnas bondekultur under 1800-talets förra hälft*. 1. *Självhushåll*. Stockholm.
- Liljeblad, Samuel, 1798: *Utkast til en svensk Flora*. Upsala.
- Lindhè, Curt, 1962: *Mina sjöar*. Stockholm.
- Locker, Alison, 2018: *Freshwater Fish in England. A Social and Cultural History of Coarse Fish from Prehistory to the Present Day*. Oxford.
- Lundberg, Stefan & Ingvar Svanberg, 2010: The stone loach in Stockholm, Sweden and royal fish-ponds in the seventeenth and eighteenth centuries. In: *Archives of Natural History* 37, pp. 150–160.
- 2016: European weather loach (*Misgurnus fossilis*) at Ulriksdal Palace, Stockholm, in the 1750s. In: *Archives of Natural History* 43(1), pp. 163–166.
- Månsson, Carl-Johan & Ingvar Svanberg, 2022: ‘Wimban ser bättre ut än hon smakar.’ *Fauna och Flora* 117 Nr 1, pp. 2–7.
- Morgan, Mark, 2008: Outlaw fishing in Missouri. In: *Fisheries* 33(4), pp. 165–171.
- Morrill, Warren T, 1967: Ethnoichthyology of the Cha-Cha. In: *Ethnology* 6, pp. 405–416.
- Moszyński, Kazimierz, 1938: Varia 1, Kritische Bemerkungen über einige der gegenwärtige Richtungen in der Ethnologie 2. Verbreitung der Gifffischerei auf der Erde 3. Die Gifffischerei bei den Slaven. In: *Lud Słowiański* 4, pp. B27–B45.
- Morales-Muñis, Arturo, 2010: Inference about Prehistoric Fishing Gear based on Archaeological Fish Assemblages. In: T. Bekker-Nielsen & D. Bernal Casasola (eds), *Ancient Nets and Fishing Gear. Proceedings of the International Workshop on “Nets and Fishing Gear in Classical Antiquity: A First Approach.” Cádiz, November 15–17, 2007*. Cádiz. Pp. 25–54.
- Myrdal, Janken 2012: Source pluralism as a method of historical research. In: S. Fellmann & S. M. Rahikainen (eds), *Historical Knowledge. In Quest of Theory, Method and Evidence*. Newcastle upon Tyne. Pp. 155–189.
- Nilsson, Nils 1974: Fiske. In: Nils-Arvid Bringéus (ed.), *Arbete och redskap. Materieell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Lund. Pp. 93–125.
- Nordström, August, 1925: *Luleåkultur*. Luleå.
- Olaus Magnus, 1555: *Historia de gentibus septentrionalibus*. Roma.
- Palmstruch, Johan Wilhelm, 1803: *Svensk botanik*. 2. Stockholm.
- Rosendahl, Henrik Viktor, 1897: *Lärobok i farmakognosi*. Upsala.
- Salazar, Deborah A., 2002: Noodling: An American folk fishing technique. In: *The Journal of Popular Culture* 35, pp. 145–155.
- Santesson, Carl Gustaf, 1936: Pfeil- och Fischgift aus Kolumbien und Ekuador. In: *Ethnological Studies* 2, pp. 15–29.
- Santos, Carlos Alberto Batista & Rômulo Romen Nóbrega Alves, 2016: Ethnoichthyology of the Indigenous Truká people, Northeast Brazil. In: *Journal of ethnobiology and ethnomedicine* 12(1), pp. 1–10.
- Schultze, Samuel T., 1778: *Den swenske fiskaren eller Wälment underrättelse om det i Sverige nu för tiden brukeliga fiskeri jemte beskrifning på de bekanta fiskar och fiskeredskap*. Stockholm.
- Sjulsson, Kristoffer, 1979: *Kristoffer Sjulssons minnen. Om Vapstenslapparna i början av 1800-talet upptecknade af O.P. Pettersson*. Stockholm.
- Sonck-Rautio, Kirsi, 2017: The Baltic herring as agents in the socio-ecological system in Rymättylä fisheries. In: T. Räsänen & T. Syrjämaa (eds), *Shared Lives*

- of Humans and Animals. Animal Agency in the Global North.* New York. Pp. 119–131.
- Ståhlberg, Sabira & Ingvar Svanberg, 2010: Loplyk fishermen: Ecological adaptation in the Taklamakan Desert. In: *Anthropos* 105(2), pp. 423–429.
- 2011: Catching basking ide, *Leuciscus idus* (L.), in the Baltic Sea: fishing and local knowledge in the Finnish and Swedish archipelagos. In: *Journal of Northern Studies* 5(2), pp. 87–104.
- 2017: When is a foraging society? The Loplik in the Tarim Basin. In: V. Reyes-García & A. A. Pyhälä (eds), *Hunter-Gatherers in a Changing World.* New York. Pp. 21–39.
- Svanberg, Ingvar, 1983: Fisk och fiske i Karlskoga bergslag. In: *Karlskoga bergslag* 24, pp. 103–111.
- 2000: *Havsråttor, kuttluckor och rabboxar. Folklig kunskap om fiskar i Norden.* Stockholm.
- 2006: »Då Aspen leker, stiger han upp här i Uppsala åen». Etnobiologiska noteringar om *Aspius aspius* (Linnæus, 1758). In: *Uppland. Årsbok för medlemmarna i Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund* 2006, pp. 95–110.
- 2015: Ræstur fiskur: air-dried fermented fish the Faroese way. In: *Journal of ethnobiology and ethnomedicine* 11(76), pp. 1–11.
- 2016: Kär fisk har många namn. In: *Språktidningen* 2016(5), pp. 18–24.
- 2017: »Nu liustras Asp och Idh, nu håfwäs Lögör, Norssar»: Ett litet bidrag till en europeisk etnoiktyologi. In: *Saga och Sed. Kungl. Gustav Adolfs Akademiens årsbok* 2016, pp. 171–195.
- Svanberg, Ingvar, Madeleine Bonow & Håkan Olsén, 2012: Fish ponds in Scania, and Linnaeus's attempt to promote aquaculture in Sweden. In: *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 2012, pp. 83–98.
- Svanberg, Ingvar, Madeleine Bonow, M., & Stanisław Cios, 2016a: Fishing for smelt, *Osmerus eperlanus* (Linnaeus, 1758): A traditional food fish – possible cuisine in post-modern Sweden? In: *Slovak Ethnology* 64(2), pp. 136–147.
- Svanberg, Ingvar, Tommy Kuusela & Stanisław Cios, 2016b: 'Sometimes it is Tamed to Bring Home Fish to the Kitchen'. Otter Fishing in Northern Europe and Beyond. In: *Swedish Dialects and Folk Traditions* 138, pp. 79–98.
- Svanberg, Ingvar, Armas Jäppinen & Madeleine Bonow, 2019: An endangered regional cuisine in Sweden: the decline in use of European smelt, *Osmerus eperlanus* (L., 1758), as food stuff. In: *Journal of Ethnic Foods* 6 No 30, pp. 1–12.
- Svanberg, Ingvar & Alison Locker, 2020: Ethnoichthyology of freshwater fish in Europe. A review of vanishing traditional fisheries and their cultural significance and changing landscapes from the later medieval period with a focus on northern Europe. In: *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine* 16(68), pp. 1–29.
- Svanberg, Ingvar & Eva Thelin, 2021: Norsiling och slomkung: kulturella och dialektala dimensioner av nors-/slomfisket i Sverige. In: *Swedish Dialects and Folk Traditions* 143, pp. 177–214.
- Tobiasson, Göran, 1979: *Användning av rotenon i Sverige.* (Information från söt-vattenslaboratoriet 10.) Drottningholm.
- Wells, Sue, 2009: Dynamite fishing in northern Tanzania – pervasive, problematic and yet preventable. In: *Marine Pollution Bulletin* 58(1), pp. 20–23.
- Wibeck, Edvard, 1915: Om fiskfångst med snara. In: *Fataburen* 1915, pp. 49–50.

Wilhelm Jr., Gene, 1974: The mullein: plant piscicide of the mountain folk culture.

In: *Geographical Review* 64(2), pp. 235–252.

Zaunick, Rudolph, 1928: Die Fischerei-Tollköder in Europa vom Altertum bis zur

Neuzeit. In: *Archiv für Hydrobiologie*. Supplement-Band 4, pp. 527–736.

Sammanfattning

Fiske tillhör människans allra äldsta ekonomiska verksamheter. Att fånga fisk med bara händerna torde vara den ålderdomligaste fångstmetoden, tillämpad även av äldre hominider. Det är en teknik som praktiserats in i vår tid, särskilt av barn och ungdomar. Under 1800- och tidigt 1900-tal har man framför allt fångat lekmört och öring som gått upp i bäckar och åar med händerna, men även nors och andra arter har förekommit. Väldokumenterade gamla metoder är gäddfångst med snara och att bedöva lake med en träklubba. Dessa metoder har förekommit över hela landet. Att bedöva fisk med gift framställt av vilda växter är däremot sparsamt belagt i Sverige. Det föreligger dock strödda uppgifter om att det här och var har använts frön och växtdelar av kungsljus, *Verbascum thapsus*, som kastades i vattnet i syfte att bedöva fisk, en metod som är välkänd i östra Europa och på Balkanhalvön. På samma sätt kunde man använda kockelkärnor, *Anamirta cocculus*, som kunde köpas på apoteken. Dynamit började tillverkas i Sverige på 1860-talet och redan 1869 föreligger tidningsuppgifter om att sprängning förekom i syfte att fånga fisk. Tekniken blev tidigt olaglig men har bevisligen förekommit i Sverige långt in på 1940-talet, kanske rentav senare. De flesta sagesmän har dock fördömt metoden som destruktivt rovfiske. Att fånga fisk med händerna, genom att använda gifter eller medelst dynamit är sparsamt belagda metoder som sällan lyfts fram i översikter av fisket i Sverige, men som spelat en viss roll i äldre tiders hushållning.

Litteraturkrönika 2021

Av Lars-Erik Edlund, Erik Magnusson Petzell, Caroline Sandström,
Mathias Strandberg och Lena Wenner

Vi börjar årets krönika över aktuell litteratur inom tidskriftens språkvetenskapliga ämnesområden med en längre artikel i förra årgången av *Svenska landsmål och svenskt folkliv*, med titeln »Sveriges samiska språk. Revitalisering, utmaningar och möjliga lösningar».¹ Yair Sapir (2021) belyser här situationen för de samiska språken i Sverige. Artikeln ger en bred bild av nuläget men också en historisk bakgrund. Sapir lyfter fram hur urfolk som samer diskriminerats och berövats möjlighet att yttra sig och fatta beslut i egna ärenden. I artikeln belyser Sapir samisk identitet och vilka former den kan ta i dagens Sverige, då samer ofta bor utspridd över stora områden och det finns få möjligheter att umgås med släkten över generationsgränser och använda sitt samiska språk. Även lagstiftning om samiska och samisk skolpolitik behandlas och i artikeln uppmärksammas vidare de samiska språkens vitalitet med utgångspunkt i en enkätstudie som en handfull föräldrar besvarat. Ett problem som lyfts fram är illa anpassade och föråldrade läromedel.

Ytterligare en infallsvinkel utgör det avsnitt där Sapir redogör för intervjuer med språkaktivister, så kallade eldsjälur, som på många fronter arbetar för revitalisering av sitt samiska språk. Flera av dessa aktivister vittnar om hur mångfasetterad processen att återta sitt språk kan vara. Bl.a. har det visat sig att samer som har språket sedan barndomen inte alltid visar öppenhet mot dem som arbetar för att återta sitt språk. Artikeln utmynnar i rekommendationer om hur fler lyckade revitaliseringsprojekt kunde fås till stånd och avslutningsvis lyfter Sapir fram utmaningar för de samiska språken och hur de kunde bemötas. En viktig åtgärd vore att ta fram läroböcker och handböcker

¹ Fr.o.m. den aktuella krönikan används titeln »Litteraturkrönika» följd av den tidskriftsårgång som krönikan publiceras i (den kan trots detta behandla litteratur utgiven något annat år). Detta medför att varje krönika får en unik titel, vilket torde förebygga eventuell oreda i samband med bibliografisk behandling av krönikorna och underlätta sökning efter en specifik krönika i t.ex. bibliotekskataloger. Titeln reflekterar också att krönikan upptar litteratur även om andra ämnen än svenska dialekter, t.ex. sociolingvistik och de nationella minoritetsspråken.

i de samiska språken. Fler böcker borde utges och finnas tillgängliga på samiska för att främja språkinläringen.

I synnerhet under början av 1900-talet fördes i Sverige en medveten assimileringspolitik, där samer ofta tvingades ge upp sitt språk, sin kultur och sin religion. Detta ledde bl.a. till att senare generationer av samer växte upp med majoritetsspråket svenska som sitt förstaspråk. Under 1970-talet kom reformer som gav rätt till hemspråksundervisning; kommunerna blev då skyldiga att ordna modersmålsundervisning på samiska språk. Samerna erkändes som urfolk av riksdagen 1977. Men först 2000 ratificerade Sverige Europarådets konvention om landsdels- och minoritetsspråk. 2009 antog Sveriges riksdag lagen om nationella minoriteter och minoritetsspråk. Då fick samiska status som minoritetsspråk i Sverige.

Sapir ger i avsnitt 3 en överblick över de fem samiska språk som talas i Sverige: syd-, ume-, pite-, lule- och nordsamiska. Han belyser också i ett bredare perspektiv utbredningen av de samiska språken i Sápmi, där nationsgränser inte följt de samiska språkens domäner och territorier. En god sammanfattning av det hårda tryck samiska och andra urfolksspråk lever under i modern tid i jämförelse med förhållandena under äldre tid ges i en modell (tabell 2 på s. 84). Modellen utgår från (a) domäner, (b) kompetens, diskurs och ordförråd och (c) status, standardisering och språkkontakt. Av modellen framgår t.ex. att samiska drabbats av domänförlust i tal. Tidigare dominerade samiska i hemmet och i umgänge med släkten, samtidigt som skolundervisning på samiska numera är tillgänglig i viss utsträckning. Också i fråga om prestige och dialektal variation har inskränkningar skett. Avslutningsvis konstaterar Sapir att det finns uppskattningsvis omkring 20 000–40 000 samer i Sverige, men mindre än hälften av dem använder de samiska språken. I synnerhet syd-, ume-, pite-, och lulesamiska med sammanlagt ca 1 000 talare är hotade.

Bland nordiska varieteter som traditionellt betraktas som svenska dialekter har under senare år älvdalskan varit föremål för medvetna språkliga revitaliseringssträvanden. En del i dessa strävanden har varit att utveckla en standardortografi. Även för andra nordiska dialekter har förslag till standardortografier lagts fram, inte sällan i fråga om dialekter där något mått av autonomi från standardsvenskan diskuterats. En sådan dialektgrupp är den jämtska.

Skriva jämtska. Ortografisk vägledning för skandinaviska folkmål heter en bok som sammanställts av Håkan Roos (2020). Författaren, som studerat språkvetenskap, har en magisterexamen i nordiska språk. Dessutom har han ägnat sig åt uppteckningsverksamhet i Storsjöbygden under en följd av år. Roos kan de jämtska folkmålen väl, och syftet med boken är att åstadkomma en ortografi för jämtskan. De svenska skriftregler som finns är till stor del »funktionella och oframkomliga för skrivandet av jämtska – för det stora målet att bevara jämtskan som ett historiskt, nationellt minoritetsspråk», som författaren mer programmatiskt uttrycker saken (s. 17). Han

har en bredare ortografihistorisk ingång till ämnet, där bland annat nynorsk, dansk och äldre svensk ortografi diskuteras, men man inser vid läsningen att Roos även har kunskaper om övrig europeisk ortografi och normhistoria. Efter en genomgång av de fonetiska distinktioner i jämtskan som kan skrivas med traditionell eller äldre nordisk ortografi, kommer bokens viktigaste kapitel som behandlar fonetiska distinktioner som fordrar egna notationer när man vill skriva jämtska. Författaren diskuterar ingående och motiverar därvid sina ståndpunkter. Särskilt intressanta är de avsnitt där kortstavighet och tilljämning dryftas (s. 111–121) och det Roos kallar »dubbelbetoning» (cirkumflektering; s. 124–132). I detta senare avsnitt visar Roos på de olika alternativ som principiellt står till buds för att på ett enkelt men ändå entydigt sätt beteckna dubbelbetoningen. En sammanfattning ges till sist av rekommenderade jämtska stavningsregler och läsnormer (s. 141–153), där man ser att utgångspunkten tas i det dansk-norska alfabetet med tillägg för att kunna återge bland annat de jämtska tilljämnade, kortstaviga tvåstavningarnas vokalkvaliteter; för detta senare används ⟨ä⟩, ⟨ě⟩, ⟨ö⟩ och ⟨ü⟩ med en uppåtböjd båge (korthetsbåge) ovanför bokstaven. Detta verkar vara väl genomtänkt. Endast ett fåtal tilläggstecken behövs därutöver, nämligen grav och akut accent, apostrof och bindstreck. Roos utgångspunkt för arbetet är som det framhålls främst den dialekt som möter i Hallens, Marby och Norderö socknar, men huruvida det kan uppstå problem när man ska återge ljuddistinktioner i övriga jämtska mål, kunde ha klargjorts tydligare. Troligen är det dock inte fallet. Den dag jämtskan på allvar diskuteras som ett nationellt minoritetsspråk, på samma sätt som sedan en tid älvdalskan, finner man i Håkan Roos bok en genomarbetad utgångspunkt för skrivande på jämtska.

Ett konkret skrivande på jämtska möter vi i *Sagoboka*, som är en översättning av ett antal välbekanta sagor av May Beckman, uppvuxen i Kläppen och Bångåsen, Offerdal. Beckman, som varit lärare, lämnade socknen redan 1942 »men minns språket som man talade när hon växte upp». »Sagan e översætt ta n May i Bergens at n Elsa i Mannes», heter det inledningsvis, där Elsa är en nioårig flicka med visst intresse för sagor och jämtska. Manne B. Ring, Elsas far, intresserar sig mycket för det lokala språket, och bidrar i boken med grammatiska kommentarer. Boken illustreras på ett finurligt sätt, bland annat av Elsa Ring. Det är givande att läsa texterna om »A Snövit å de dënn sju småkæran», »Pôkjn som kappåt mæ trollan», »Nyklea at kejsara», »N dënn ankongen so va så grop» – berättelserna blir ofta mer konkreta i sin jämtska skepnad. Ett avslutande parti (s. 59 ff.) behandlar offerdalsdialekten. Inledningsvis konstateras att det är »litte agasamt (vördnadsbjudande, eng. *awesome*) te skriv ne offerdalska» (s. 59). Intressant är att Ring använder jämtska begrepp när han skriver om ljudförhållanden och om olika grammatiska kategorier, såsom *gjæra-ork* (verb), *hårre-ork* (adjektiv) och *sak-ork* (substantiv). Boken kan säkert fungera väl, exempelvis i en skola med en väl insatt lärare, och då är förstås den bifogade cd-skivan med uppläsning av May Beckman en betydande resurs.

Ett par uppsatser i volymen *Egna vägar och andras. Elva essäer om liv och bildning i det bottniska området* (Edlund et al. 2020) är av intresse för krönikan. I Lars-Erik Edlunds (2020) bidrag beskrivs ett antal »språkmästare» han mött under sina uppteckningsresor i norra Sverige, t.ex. sådana med nästan osannolika insikter i dialekternas nyansrikedom: Filip Gerhardsson (f. 1923) kunde sålunda från västerbottensdialekterna uppge cirka sjuttio olika ord för att 'röra sig'. Orden *sandskörd* 'bergsänka, skreva, trång passage i ett berg' m.m., *löra* 'vattensamling, tillfällig eller permanent, ofta i sank omgivning' och *spranga tåning* 'under vårvintern förflytta sig i fritinande områden omkring ett träd (s.k. brunnar)' behandlas också, varigenom man får en inblick i hur uppteckningar i fält går till och vad de kan ge. I artikeln möter även några kända ångermanländska upptecknare: Johan Nordlander (1853–1934, från Multrå), Ella Odstedt (1892–1967, från Arnäs) och Frans Bergvall (1903–1995, från Edsele). Edlund betonar att man måste vara utrustad med ett stort mått av tålmod i uppteckningsarbetet, eftersom samtalen så lätt spårar in på nya ämnen. »Men – mitt i dessa utvecklingar kommer så guldkornen, orden och berättelserna som öppnar perspektiv, dem man inte får missa» (s. 27).

Ulf Lundström (2020) bidrar i samma volym med en artikel om fynd från sitt uppteckningsarbete i norra Västerbotten. Här redovisas sålunda betydelsen av ordet *bottenslag*, använt när älvens botten frusit till is (då man fick möjlighet att ljustra). Vidare finner man redogörelser för ett stort antal ord och ortnamnelement för 'rundad inskärning i strandkant': *agga* 'bakvatten', *eda* 'vik av älv', *grubba* 'grop, sänka, svacka', *klösa* 'fördjupning (med vatten)', *svarv* 'vattenvirvel (och den runda utskurna strandbrädden därintill)' och *wella* 'rundad utskärning i strandkant', 'vattenvirvel', vilket sistnämnda torde sammanhånga med det fornvästnordiska verbet *hvirfla* 'sprida'. Ett annat ord är *bus* som används av fiskare och flottare med betydelsen 'vattenstråle, vattenfall' – det gällde att ge akt på busarna när man uppehöll sig i arbete vid älven. Intressant är även ordet *vintervägg* om molnvägg eller dimbank som går upp likt ett band vid horisonten – vinterväggen var ett förbud om vintern. Lundström framhåller att ord av denna typ »öppnar upp många fönster till folkligt liv och folkligt vetande» (s. 53).

Över huvud taget har det senaste årets utgivning kring svenska dialekter givit en rik skörd av studier över dialektalt ordförråd och dialektordböcker. Till de lättsammare publikationerna hör ett meddelande i förra årgången av denna tidskrift, där Bengt af Klintberg (2021) på ett tillgängligt sätt redogör för idiomat *sitta still i båten* med varianten *sitta lugnt i båten*, båda med betydelsen 'ta det lugnt'. Idiomat är i sina båda varianter numera relativt vanligt förekommande, med 22 300 resp. 18 200 träffar på Google. Det äldsta säkra belägget som finns i SAOB:s arkiv är från den 27 augusti 1993, då det på s. 14 i *Svenska Dagbladet* står: »Men nu gäller det att sitta still i båten. En stram finanspolitik med ett fastlagt, långsiktigt saneringsprogram för de offentliga finanserna.» Med hjälp av denna uppgift och de besked som de tryckta sam-

lingarna av svenska idiom lämnar drar af Klintberg slutsatsen att *sitta lugnt i båten* vunnit allmän spridning i svenskan först under de senaste 30 åren. Frasen *sitta still i båten* förekommer naturligtvis tidigare, men används då bokstavligt. Idiomet *sitt lugnt/still i båten* återgår enligt af Klintberg sannolikt på det engelska idiomet *sit stil in the boat that carries you across deep water*.

Doris Molin (2021) har satt ihop ett häfte om Lobölemål med underrubriken *Nästan 1300 ord och uttryck samt några fraser, talesätt och korta texter på dialekt från Loböle, Stöde, Medelpad*. Detta är andra upplagan – den första kom 2001 – vari vissa redigeringar gjorts och cirka 100 nya ord har tillfogats. Man gör vid genomläsningen en del ordfynd, eftersom Molin har god förmåga att notera även mer tillfälliga bildningar som lätt förbises. Några exempel visar bäst: om man blir utan fisk på fiskturen kallas detta *fiskfitte* eller *fulnamne* (där det senare förstås är en omskrivning), en misslyckad mjukkaka benämns *kakelhamse*, en avlägsen släkting kallas *nittanköfsing* (eller *årtanbäLing*) och skor som är lätta att ta på sig, såsom avskurna gummistövlar, kallas *pisstjalker*, eftersom de går bra att använda när det bråttom ut. En del äldre ord som man möter också i andra nordsvenska dialekter återfinns i lobölemålet: *kvä* sägs om »något att laga hål med som man får genom att tänka på näver, blåsa ut och tugga det brända en stund» (ordet är väl släkt med *kåda*, jfr SAOB sp. K 3460 s.v. *kväd*, sbst. 1), *rösan* 'ljumskarna', uttrycket *ume å grine* 'gråta' och andra. I en separat avdelning ordnas orden efter betydelse, och avslutningsvis finner man uttryck och talesätt liksom ramsor och historier. Det är väl inte alla gånger av sammanhanget lätt att utröna hur orden används, men det är trots detta en intressant ordsamling som Doris Molin åstadkommit.

En omfattande artikel av Ingvar Svanberg och Eva Thelin (2021) om dialektala ord för 'nors' – eller 'sлом' (Värmland med omnejd) och därtill ett brett spektrum av kulturella dimensioner på ämnet, återfinns i senaste numret av *Svenska landsmål och svenskt folkliv*. Denna fisk är bekant (eller beryktad) för sin särpräglade doft, och när Gösta Holm (1986) söker etymologisera ordet *nors* stannar han vid ett ursprungligt **hnr-s-* – besläktat med fvn. *hnjósa* 'nysa' – och anger som grundbetydelse 'den som man fnyser till åt eller ryggar tillbaka inför', eller, kort sagt: 'stinkaren'. Ett memento är emellertid, som Svanbergs och Thelins studie visar, att de folkliga benämningarna på fisken knappast alls synes att ta fasta på själva doften. Istället är det storlek och färg som ligger till grund för de olika benämningarna inom den folkliga taxonomin. Om man utifrån den iakttagelsen förmår upprätta en alternativ etymologi till Holms återstår dock att se. Svanbergs och Thelins studie belyser därtill viktiga dimensioner av norsfångsten och det äldre samhällets tillvaratagande av nors.

Carl-Erik Lundbladh har under en följd av år ägnat sig åt att skriva populärt hållna ordböcker på vetenskaplig grund över sydsvenska dialekter. *Skånska dialektord* utkom 2012 (2 uppl. 2014), *Blekingiska dialektord* (av Carl-Erik Lundbladh och Ingrid Reiz) 2013 (2 uppl. 2018) och *Halländska*

dialektord och äldre uttryck 2018. År 2021 utkom så *Småländska. Orden och grammatiken* av Carl-Erik Lundbladh och Gunlög Josefsson. Upplägget med tre olika ingångar i ordförrådet – normaliserade former, dialektala former och betydelse – är detsamma som i de tidigare ordböckerna. Liksom i tidigare ordböcker är materialet hämtat från ett urval av delområden, i detta fall huvudsakligen häraderna Norra och Södra Tjust, Norra Vedbo och Allbo. Nytt är däremot att ordboksdelen kompletteras av en drygt 100 sidor lång småländsk grammatik (av Josefsson). Ordboken recenserar i denna volym (s. 143) av Staffan Fridell.

En annan nyutkommen dialektordbok av en språkvetenskaplig fackman är *Älvdalsk ordbok. Svenska–älvdalska, älvdalska–svenska* av Lars Steensland, utkommen 2021. Trots att boken utges med ny titel uppges den vara en ny upplaga av Steenslands *Material till en älvdalsk ordbok*, utkommen 2010. Skillnaderna mellan de båda upplagorna är emellertid så stora att man med fördel kan betrakta dem som olika ordböcker, vilket Henrik Rosenkvist också gör i sin recension av *Älvdalsk ordbok* i denna volym (s. 144). Ordboken finns också fritt tillgänglig i en digital version där vissa korrigeringar och tillägg införts.² Steensland är språkvetare (slavist) och hanterar stoffet på ett synnerligen habiliterat sätt, men som Rosenkvist skriver i sin recension är ordboken avsedd för praktiskt bruk och torde komma till stor nytta även utanför språkvetenskapliga kretsar.

En ny bok om svenskans etymologier ska också uppmärksammas, nämligen Staffan Fridells *Ordklok. Svenska ords släktskap och ursprung* (2021). Den sägs vara en modern och populär etymologisk ordbok som vill visa hur svenska ord är släkt med varandra. Endast ord av germanskt ursprung har här beretts plats. En viktig källa för *Ordklok* utgör Harald Bjorvands och Fredrik Otto Lindemans omfattande *Våre arveord*, vars tredje upplaga kom 2019. Fridell säger sig emellertid också ha lämnat egna etymologiska bidrag beträffande bland andra orden *barn*, *djur*, *harkrank* och *os* 'åmynning'. Eftersom författaren explicit framhåller att dialektord (och slangord) inte tagits med, är den inte på samma sätt som exempelvis Elof Hellquists klassiska etymologiska ordbok (1948) av intresse för dialektforskaren. I vissa artiklar återfinns man ändå något lite dialektal empiri, såsom i *backe* (där grundbetydelsen 'upphöjning, kulle' ännu återfinns i sydsvenska dialekter), *ekorre* (där flera dialektala noabenämningar nämns: *granoxe*, *granälg*, *tallbjörn*) och *sovel* (där dialektala ord som *tvesovla*, *tvärsovla* om att ta för mycket sovel på bröd uppmärksammas). Orden *blägede* 'kil' och *fly* 'myr' uppfattar man nog snarast som dialektala. Dialektal empiri skulle generellt ha kunnat anföras även i en rad andra artiklar. I början av boken återfinns man utförliga artiklar, som *abborre*, *adel*, *afton*, *ag*, *aga*, *agg*, *agn*, *akta*, *akter* och *al* på de tre första sidorna. Just genom att de är utförliga är de läsvärda. Men ganska snart övergår framställningen till att bli mer summarisk med artiklar som mestadels räknar upp besläktade ord. Vid *sträcka* nämns sålunda *rak*, *raka*,

² Tillgänglig via <https://dalsk.ordbok.gratis/#>.

rank, ranka, rikta, riktig, råka, räcka, räkna, rät, rätt och *strax*, där man på något sätt inser sambanden. Svårare för allmänläsaren att förstå är nog att *hus* (bildat till en rot med betydelsen 'täcka, skydda') hör samman med bland andra *hall, hjälm, hud, skjul, skolka, skum* och *skymma*. Samband mellan germanska ord illustreras som sagt i ordboken, men den valda, ytterst kortfattade och i hög grad enumerativa, framställningsformen ger inte några som helst möjligheter till fördjupning eller till ordhistoriska redogörelser – och det är skada. Det populära anslaget understryks istället av baksidestexten, där det heter att boken riktar sig till »alla ordvitsare, alla korsordslösare, alla språkpoliser och språktjuvar».

Under våren 2022 utkom en antologi om morfosyntaktisk förändring i yngre nysvenska: *Morphosyntactic change in Late Modern Swedish* (Larsson & Petzell 2022a). Antologin ger oss i första hand ny kunskap om standardspråkets utveckling från 1700-talet fram till idag, men här ryms också en del nya rön om svenska dialekter. En av de sju artiklarna har rentav dialektal språkutveckling som sitt primära empiriska fokus, nämligen Erik Petzells »Agreement inflection and word order in Viskadalian Swedish». Vidare utgör en detaljerad jämförelse mellan standardspråk och älvdalska ett av huvudnumren i Mikael Kalms bidrag »The emergence of adverbial infinitives in Swedish». Slutligen innehåller den rätt omfattande inledningen, skriven av redaktörerna Ida Larsson och Erik Petzell, ett avsnitt om dialektal språkutveckling. I samtliga fall fungerar beskrivningarna av dialektal utveckling som ett slags kontrastiva referenspunkter till det standardspråkliga huvudspår som antologin i sin helhet följer. Den språkhistoriska framställningen blir härigenom mer nyanserad än vad den kan bli när språkhistoriker ägnar sig åt äldre språkstadier, för vilka källäget är mer begränsat.

Ett konkret exempel på sådan nyansering får vi i inledningens avslutande dialektavsnitt. Larsson och Petzell (2022b) har vid det laget visat hur standardspråkets grammatik har utvecklats från 1700-talet fram till idag. Det rör sig exempelvis om hur det moderna tempussystemet slutligen konsoliderades och hur dagens partikelsyntax växt fram. I nutida standardsvenska bildas perfekt och pluskvamperfekt alltid med hjälp verbet *ha* (*en gran som har blåst omkull*), och verbpartiklar föregår objektet (*ville lura ut henne*). Denna utveckling tycks vara fullbordad kring 1700, att döma av språkbruket i äldre texter. Ett ursprungligt system levde emellertid kvar betydligt längre än så i många dialekter (liksom för övrigt i de andra nordiska språken), och förf. hämtar nu sina exempel ur en samling bohuslänska berättelser från tiden kring 1900. Här heter det istället *e grån sum vå blåst ikôll*, där verbet *vara* (snarare än *ha* strax ovan) kan bilda tempus pluskvamperfekt eftersom verbet förmedlar en förändring av det tillstånd subjektet befinner sig i. Och till skillnad från de flesta nutida svensktalande placerar de bohuslänska berättarna gärna lätta objekt före verbpartikeln: *velle narra henne ud*.

Också Kalm (2022) inleder med en grundlig utredning av en standardspråklig utveckling, för att sedan ge ett berikande dialektalt perspektiv. Hans ar-

tikel handlar om hur så kallade adverbiala infinitivfraser blir allt vanligare och framför allt semantiskt mer differentierade från 1700-talet och framåt. I fornsvenskan förekommer egentligen bara finala infinitivfraser (*hon gick in för att värma sig*), men under 1700-talet tillkommer infinitivfraser med abessiv (*han gick dit utan att vara bjuden*) och med substitutiv (*hon åt istället för att dricka*) betydelse. Ytterligare något senare introduceras den temporala (*hon satte sig efter att ha kommit in*) och den instrumentella (*hon höll sig vaken genom att sjunga*) funktionen. Kalm menar att även om förändringen till en början kan ha satts igång genom språkkontakt (med högtyska, och i någon mån franska), bör själva den semantiska differentieringen förstås som en rent inhemsk utveckling. Han antar att utvecklingen påskyndades av den funktionella utbyggnad och förfining av skriftspråket som successivt ägde rum under den nysvenska perioden. För att testa antagandet jämför han standardsvenskan med en varietet som inte alls kommit lika långt i sin *Verschriftligung*, nämligen älddalska. Själva det empiriska underlaget för jämförelsen utgörs av två versioner av å ena sidan Kerstin Ekmans roman *Hunden* (på älddalska *Rattsjin*) och å andra sidan Johannesevangeliet (på älddalska *Juanneswaundsjila*). Eftersom älddalska bara helt nyligen har börjat användas som skriftspråk förväntar vi oss inte (givet Kalms antagande) att differentieringen av adverbiala infinitiver ska ha kommit alls lika långt där som i standardspråket. Mycket riktigt kan Kalm också visa att den enda adverbiala infinitivfras som förekommer i de älddalska texterna är den finala (*Edar sagd dier bar fer te frest an*, Jua 8:6), vilket alltså också är den enda typ som fanns i fornsvenskan. Andra adverbiala infinitivfraser i de standardsvenska texterna motsvaras i den älddalska versionen istället av olika omskrivningar, t.ex. med bisats eller med ny huvudsats.

Petzells (2022) artikel handlar om hur standardsvenskans *af*-ordföljd i bisats, som på många håll slog ut den gamla *fa*-ordföljden redan på 1600-talet, successivt och på olika sätt fick fäste i Viskadalen först under 1800- och 1900-talet. Artikeln baseras på förf:s uppsats i *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2017, men de teoretiska avsnitten har byggts ut avsevärt: den grammatiska relationen mellan personböjning och ordföljd behandlas långt mer utförligt och relateras till nya allmänlingvistiska rön. Sedan 1980-talet har grammatikforskare intresserat sig för hur det kommer sig att språk med personböjda verb (t.ex. isländska och fornsvenska) uppvisar en annan ordföljd i bisats (nämligen *fa*) än språk utan sådan böjning (t.ex. svenska och danska, som har *af*-ordföljd). Man formulerade tidigt en hypotes, den så kallade *Rich Agreement Hypothesis* (RAH), som postulerar att det finns ett strikt samband mellan personböjning och en särskild syntaktisk position för finita verb (f) som föregår positionen för adverbial (a). Men det var först i Seid Tvicas avhandling från 2017 som hypotesen testades på ett typologiskt balanserat sampel, d.v.s. inte bara på indoeuropeiska språk i allmänhet och germanska och nordgermanska språk i synnerhet, utan på språk från hela världen och från olika språkfamiljer. Tvica kan konstatera att det föreligger ett tämligen solitt

samband i mänskliga språk mellan personböjning och *fa*-ordföljd; han lyckas nämligen inte hitta ett enda motexempel, d.v.s. varken språk med böjning och *af*-ordföljd eller språk utan böjning och *fa*-ordföljd. Tvicas resultat ger stöd åt Petzells detaljanalys av den viskadalska variationen. I en värld utan Tvicas RAH-verifierande insatser vore det onekligen lätt att ta den sydliga viskadalskans rigida *af*-ordföljd till intäkt för att RAH inte stämmer, eftersom verben i den sydliga viskadalskan är personböjda. När Petzell nu granskar denna böjning närmare visar den sig emellertid vara ytligare än i granddialekterna åt nordost, där *fa*-ordföljden också lever kvar längre. Slutsatsen blir att sydviskadalskans personändelser har omtolkats som en del av tempussystemet och därför inte längre har någon effekt på den syntaktiska strukturen.

En rad artiklar med sociolingvistisk inriktning är också av stort intresse för krönikan. Bland dessa finns en lång artikel av Margareta Svahn (2021) i förra årgången av denna tidskrift, med titeln »Språkliga varieteter bland ungdomar i Skövde». Här har Svahn på ett mångsidigt sätt beskrivit språkbruket och språklig positionering hos 29 ungdomar på två gymnasieskolor i Skövde i Västergötland. Gruppen består av 16 enspråkigt uppvuxna och 13 flerspråkigt uppvuxna ungdomar, födda 1998–2000. De spelades in i skolmiljö, företrädesvis i gruppsamtal, och besvarade en enkät. I fokus för undersökningen står graden av dialektalitet men också bruket av nya språkdrag. En viktig målsättning var att undersöka vari den förtortssvenska varieteteten som är starkt förknippad med stadsdelen (Södra) Ryd i Skövde består. I fråga om metoder och resultat bygger undersökningen till stora delar på forskningsprojektet Dialektutjämning i Västsverige (DUV), där språkbruket hos ungdomar från Västergötland och Bohuslän på 2000-talet studerades. Erfarenheterna från DUV-projektet ger goda möjligheter till jämförelse och fördjupning av hur de enspråkigt och flerspråkigt uppvuxna ungdomarna i Skövde talar och positionerar sig.

Svahn problematiserar genom hela artikeln undersökningens metoder, resultat och förklaringsmodeller. Hon är väl förtrogen med tidigare forskning inom sociolingvistik, dialektologi och etnografiska studier från Danmark, Sverige och Finland. Hon lägger också in frågeställningar, metoder och resultat inom de olika vågor av variationslingvistisk forskning som framlagts av Eckert (2012) och konstaterar att studien hör hemma inom den första vågen av kvantitativ sociolingvistik när det gäller kartläggningen av ickestandardvarianter: dialektvarianter, nya varianter och förtortsvarianter.³ Men också angreppssätt kopplade till den andra vågen av variationslingvistik med etnografiskt inspirerad tolkning och nätverkstänkande har utnyttjats i den kvalitativa undersökningsdelen. Slutligen försöker hon i andan av den tredje vågen av variationslingvistik utröna hur talarna gör språklig stil och konstruerar en persona genom sina språkliga val. Utifrån graderna av västgötsk dialekta-

³ Svahn skiljer konsekvent på hävdvunnet sätt mellan *varietet* 'språkart' och *variant* 'språkdrag, variationslingvistiskt variabelvärde', vartill parallella sammansättningar som *förtortsvarietet* resp. *förtortsvariant*.

litet, nya språkdrag och förortsdrag läggs ett pussel, där Svahn visar på en rik variation av språkliga profiler som vi möter bland ungdomarna i Skövde. Läsaren ges verkligen en möjlighet att komma de 29 ungdomarna nära. På detaljnivå framlägges de språkliga resurser som står till buds då grupper och individer skapar sina språkliga stilar.

Resultaten visar att det finns en förortssvensk varietet med anknytning till Ryd i Skövde. Enspråkigt uppvuxna ungdomar är klart mer dialektala än ungdomar från förorten Ryd. Vidare finns en tendens att ungdomar från landsbygden är mer dialektala än de som bor i staden Skövde, men ingen större skillnad mellan enspråkiga tjejer och killar framträder. När det gäller nya språkdrag framgår att de främst används av enspråkiga tjejer. Också begreppet plats (Quist 2017) belyses och Svahn (s. 172) konkluderar att undersökningen av språkliga varieteter bland ungdomar i Skövde tydliggör att plats bör ses vidare och mer mångbottnat än som »en behållare av dialekt eller en språklig varietet. Att förhålla sig till plats och koppla detta till platsanknytning och tillhörande utvidgar betydelsen till att inte bara handla om att vara född och uppvuxen på ett visst ställe, utan om var och hur man mentalt känner sig höra hemma.»

Flera sociolingvistiska artiklar utkomna under 2020 och 2021 handlar om finländska förhållanden. I *Folkmålsstudier* 58 finner vi en artikel av Sarah Wikner (2020) med titeln »Svenskan i Helsingfors. Uppfattningar, perception och variation». Artikeln utgår från en lectio praecursoria i ämnet svenska språket vid Åbo Akademi. En lectio praecursoria är en föreläsning som respondenten håller vid sin disputation. Wikner sammanfattar här sin avhandling (Wikner 2019) som handlar om uppfattningar om den svenska som talas i Helsingfors i dag och variation i faktiskt språkbruk. Avhandlingen består av fyra delstudier. Två av dem fokuserar på uppfattningar om och perception av svenskan. De övriga två handlar om variation i faktiskt språkbruk. Materialet består av intervjuer, perceptionstest och inspelade vardagssamtal. Informanterna är mellan 17 och 88 år gamla och kommer huvudsakligen från Helsingfors med omnejd. Wikner kombinerar sociolingvistisk variationsanalys med folkdialektologi. Inom folkdialektologin är grundtanken att personer utan språkvetenskaplig utbildning kan tillföra nya perspektiv och förklaringar till variationens olika uttrycksformer. Wikner utgick i sin avhandling från att informanternas uppfattningar skulle bestämma vilka språkdrag som sedan undersöktes i det faktiska språkbruket.

Avhandlingen utgår från att språk och språklig variation bär på social betydelse. Lyssnaren gör olika typer av kopplingar, d.v.s. indexeringar. Avhandlingen visar att konsonantförlängning och vokalförlängning vid *r*-bortfall fungerar som platsindex för Helsingfors. Den regionala dimensionen av språklig variation tycks vara viktig för språkbrukarna, men det är sällan enbart en koppling mellan språkdrag och geografisk plats, utan samtidigt görs ofta en social koppling av något slag. Resultaten från Wikners studie visar att

informerarna kopplar ihop språkdrag med olika sociala betydelser som har att göra med livsstil, prestige, beteende och formalitet.

Det visade sig att informanterna hade svårt för att placera sitt eget språk i förhållande till dialekt och standardsvenska. Dialekt förknippas med språkformer på landsbygden och standard med ett korrekt idealspråk. Svenskan i Helsingfors är varken det ena eller det andra och informanterna saknar i regel benämningar för den.

Attityder till svenskan i Finland behandlas även av Saija Tamminen-Parre (2021) i en artikel i *Folkmålsstudier* 59 med titeln »Språkideologier bakom finskspråkigas attityder till svenskan». Finland har idag två nationalspråk, finska och svenska. I ett historiskt perspektiv har förhållandena mellan språken förskjutits till förmån för finskan. I de finska grundskolorna är det obligatoriskt att studera svenska. Kunskaper i engelska har dock fått en ökad betydelse i dagens globaliserade värld och det förs allt oftare diskussioner om vilka språk som ska undervisas i de finländska skolorna. Tamminen-Parre undersöker hur finskspråkiga finländare talar om svenska och svenskspråkiga och vilka attityder och språkideologier som ligger bakom deras uppfattningar. Materialet, som är insamlat 2003–2004 inom projektet Moderna importord i språken i Norden, omfattar 48 tematiska djupintervjuer med yrkesarbetande finskspråkiga personer (i åldern 24–61 år) anställda vid moderna service- och produktproducerande företag dels i huvudstadsregionen, dels i södra Östbotten. Tamminen-Parre konstaterar att attitydundersökningar vanligen bygger på enkäter, men fördelen med intervjuer är att det kan vara lättare för informanter att uttrycka sig i tal än i skrift och att det i intervjuer finns möjlighet att ställa tilläggsfrågor och be informanterna att utveckla sina svar. Som metod tillämpar hon en utvidgad diskursanalys som beaktar situationen där språket används, men också den samhälleliga kontexten. Hon ser diskursen om språk som ett samspel och en social aktivitet mellan en talare och ett samhälle, där talaren är en del av en större gemenskap, samhället. Tamminen-Parre lyfter också fram att den historiska bakgrunden avspeglas i de tankar och reflektioner som framträder i intervjuerna. I analyserna tar hon fasta på vad informanterna säger, men också på ordvalet och hur informanterna uttrycker tankar, känslor och attityder. Hon har i intervjumaterialet fokuserat på utdrag där informanterna berättar om sina möten med svenskan och svenskspråkiga personer.

Med utgångspunkt i tidigare forskningsresultat skapar Tamminen-Parre en modell för de olika språkideologier som kommer till uttryck i hennes intervjumaterial. Grupperna av olika språkideologier utgår från de positiva och negativa kommentarer om svenskan och svenskspråkiga som framkommer i hennes analys. Hon påpekar dock att argumenten i många fall överlappar, och såväl positiva som negativa åsikter till svenska kan förekomma i samma yttrande. De språkliga ideologier som framträder utifrån hennes analyser är en pragmatisk, en instrumentell, en ekonomisk, en svagt nedsättande och en nationalistisk ideologi. Intervjuerna har genomgående gjorts på finska men

de ställvis långa analyserade utdragen i artikeln återges i svensk översättning. Det framkommer att finskspråkiga å ena sidan uppfattar att de kan ha ekonomisk nytta av att kunna svenska. Kritiska och känslomässigt negativa attityder kan å andra sidan bero på osäkerhet och bristande kunskaper i svenska. Resultaten av analysen visar även att en talare som behärskar båda språken inte alltid slaviskt följer samma strategi för sitt språkbruk. Beroende på situationen kan hen välja olika strategier; ibland inleds ett samtal på svenska som en artighetsstrategi, och byte av språk kan ske under samtalets gång. Vissa personer kan välja att tala svenska på arbetet, men föredrar att tala finska på sin fritid.

I en annan artikel i *Folkmålsstudier* 59 studerar Sanna Skärlund (2021) hur tillmälen används i dramadialoger från perioden 1700–2000. Materialet består av 300 tillmälen excerperade ur dramer från sex olika tidsperioder där det äldsta dramat är från år 1730 och det yngsta från 1997. Dramerna är hämtade från korpusen Svensk dramadialog som skapats vid Uppsala universitet. Undersökningens syfte är att få kunskap om vem som använder respektive tilltalas med tillmälen och vilka funktioner uttrycken fyller i dramadialogerna samt om det sker någon förändring över tid i fråga om användningen av tillmälen. Resultaten från studien visar att tillmälen inte bara används som uttryck för negativ affekt, utan också förekommer i sammanhang där de kan ses som exempel på gruppjargong eller används skämtsamt mellan familjemedlemmar och nära vänner. Skärlunds studie visar att det är vanligare att män både yttrar och är föremål för tillmälen än kvinnor. En förklaring till det kan vara att männens talutrymme generellt är större i pjäserna. Bruket av tillmälen är vanligast bland överklassen under 1700-talet och 1800-talet, och medelklassen under 1900-talet. Det är ovanligt att någon ur de lägre klasserna tilltalar en person ur medel- eller överklassen med ett tillmäle. I så fall sker det tyst så att den tilltalade inte ska höra det. I de äldre dramerna riktas tillmälen sällan mot en äldre person. Det kan delvis förklaras med att äldre personer tidigare hade större makt och visades större respekt än i dag. I de yngsta dramerna tilltalas såväl föräldrar som andra äldre personer med uttryck som innehåller svordomar och könsord.

När talare av olika språk möts står det klart att gestmönster kan variera från ett språk till ett annat. Sofie Henricson och Marie Nelson (2021) undersöker i en artikel i *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2020 med titeln »Varietetspecifika gester. Att hålla tummarna i Finland och Sverige» om gester även kan variera mellan olika varieteter av samma språk. De studerar vilken gest (om någon) som följer det verbala uttrycket att hålla tummarna bland språkbrukare i Finland och Sverige. Det finska och det svenska uttrycket framstår som paralleller när det gäller språklig utformning och funktion, men gesterna tycks göras på olika vis. I svenska ordböcker beskrivs att tummen knyts i näven, medan finska ordböcker beskriver att tummen pekar rakt upp ur en knuten hand. För att bekräfta antagandet att gesterna görs på olika sätt har författarna genomfört en insamling där de fotograferat händer

som håller tummarna på svenska i Sverige och på finska i Finland. Vilken gest som görs på svenska i Finland har de inte funnit någon beskrivning av och därför ligger huvudfokus på att undersöka hur gesten att hålla tummarna ser ut bland svensktalande personer i Finland. Materialet samlades in från Helsingfors, Uppsala, Åbo, Ekenäs och Mariehamn. Materialet bekräftar hypotesen att tummen i näven är grundgesten i Sverige, medan tummen upp är grundgesten i Finland. Den finska gesten gäller också för större delen av de finlandssvenska tummar som samlades in i Ekenäs och Åbo. I Mariehamn visade det sig vara en relativt jämn fördelning mellan de två gesttyperna. Här känner också många till att det finns två olika varianter.

Vi avslutar med ännu en artikel i *Folkmålsstudier* 59. Historikern Marko Lamberg har under senare tid intresserat sig för lägesbeskrivningar i förmoderna rumsliga diskurser. Den aktuella studien, »Människa och miljö i medeltida Åbo» (Lamberg 2021), behandlar omtalandet av fysiska platser, lägen i det urbana rummet i Åbo. Studien anknuter till Lambergs tidigare undersökning om det rumsliga språkbruket i det senmedeltida Stockholm. När det gäller stockholmare under 1400-talet och början av 1500-talet konstaterar Lamberg att de använde gator och andra fysiska element i lägesbeskrivningarna, men också grannar och tidigare ägare av fastigheterna omnämndes ofta.

Rumsligt språkbruk under medeltiden kan enbart utforskas i skriftliga källor; ofta salu- och donationsbrev men även domstolsutslag som behandlar köp, försäljning, arv eller donationer av hus, fastigheter eller jordlotter. Källorna för studien om Åbo är medeltida transaktionsdokument eller avskrifter av dessa som är tillgängliga i databasen Diplomatarium Fennicum.⁴ Dokumenten är från perioden 1355–1509, merparten av dem är från 1400-talet och början av 1500-talet. I studien fäster Lamberg vikt vid att dokumenten utfärdades av professionella och andliga skrivare. Han framhäver vidare att de ord som en gång yttrades muntligt har förmedlats till eftervärlden via mellanhänder, skrivare och avskrivare. En viktig poäng är att Åbo under medeltiden var flerspråkigt, där talades finska, svenska, tyska och estniska. De lägesbeskrivningar som studeras är avfattade på svenska och på latin. Lambergs centrala forskningsfrågor är dels hur lägesbeskrivningarna bildas, dels vilka landmärken de samtida Åboborna använde. Han strävar samtidigt efter att analysera de förmoderna mentaliteter som återspeglas i lägesbeskrivningarna.

Resultaten visar att det finns betydande variation bland de sammanlagt 289 rumsliga landmärken som förekommer i de 115 noterade lägesbeskrivningarna i det medeltida Åbomaterialet. Många landmärken återkommer i flera lägesbeskrivningar. De vanligaste är tidigare ägare eller grannar (både individer och institutioner), staden Åbo, Aura å, gator, inneboende personer samt torget och vissa kvartershörn, men också några naturformationer. Att språkbruket i fråga om lägesbeskrivningarna är varierande tolkar Lamberg som ett tecken på att skrivarna inte har försökt standardisera lägesbeskrivningarna utan att det medeltida (muntliga) språkbruket i stor utsträckning

⁴ Tillgänglig via <http://df.narc.fi/>.

återges. Det är påfallande att publika byggnader såsom domkyrkan, rådstugan, gillestugorna och barmhärtighetsinrättningar sällan förekommer i lägesbeskrivningarna. Artikeln innehåller rikligt med citat ur de medeltida källorna vilket ger läsaren en levande tidsbild av staden Åbo under medeltiden.

Litteratur

- Bjorvand, Harald, & Lindeman, Fredrik Otto, 2019: *Våre arveord. Etymologisk ordbok*. 3 rev., utvidet utg. (Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B. Skrifter 105.) Oslo.
- Eckert, Penelope, 2012: Three Waves of Variation Study: The Emergence of Meaning in the Study of Sociolinguistic Variation. I: *Annual review of anthropology* 41, s. 87–100. [Webbaddress: <https://web.stanford.edu/~eckert/PDF/ThreeWaves.pdf>. Hämtad 2021-02-03.]
- Edlund, Lars-Erik, 2020: Mina vägval och mina vägvisare. I: Edlund et al. 2020, s. 13–30.
- Edlund, Lars-Erik, Christer Laurén & Marianne Nordman (red.), 2020: *Egna vägar och andras. Elva essäer om liv och bildning i det bottniska området*. (Bottniska studier 6.) Vasa–Umeå.
- Ekman, Kerstin, 1986: *Hunden*. Stockholm.
- 2000: *Rattsjin*. Älvdalen.
- Folkmålsstudier. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi*. 1–. 1933 ff.
- Fridell, Staffan, 2021: *Ordklok. Svenska ords släktskap och ursprung*. [Stockholm.]
- Hellquist, Elof, 1948: *Svensk etymologisk ordbok*. 1–2. 3 uppl. Lund.
- Henricson, Sofie & Marie Nelson, 2021: Variationsspecifika gester. Att hålla tumarna i Finland och Sverige. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2020, s. 37–61.
- Holm, Gösta, 1986: Tre fisknamn: Nors, nätting, ort. I: Naumann, H.-P. (red.), *Festschrift für Oskar Bandle. Zum 60. Geburtstag am 11. Januar 1986*. (Beiträge zur nordischen Philologie 15). Basel 1986. S. 31–38.
- Johannesevangeliet, 1999. I: *Bibel 2000: texterna*. Göteborg.
- Juanneswaundsjiłq*: Johannesevangeliet på älvdalska, 1989. Knivsta.
- Kalm, Mikael, 2022: The emergence of adverbial infinitives in Swedish. I: Larsson & Petzell 2022a, s. 195–237.
- af Klintberg, Bengt, 2021: »Sitta still i båten». Om ett nytt idiom i svenskan. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2020, s. 225–227.
- Lamberg, Marko, 2021: Människa och miljö i medeltida Åbo. I: *Folkmålsstudier* 59, s. 71–101.
- Larsson, Ida & Erik M. Petzell (red.), 2022a: *Morphosyntactic change in Late Modern Swedish*. (Open Germanic Linguistics 2.) Berlin.
- 2022b: Introduction: Morphosyntactic change in Late Modern Swedish. I: Larsson & Petzell 2022a, s. 1–52.
- Lundbladh, Carl-Erik & Gunlög Josefsson, 2021: *Småländska. Orden och grammatiken*. Stockholm.
- Lundström, Ulf, 2020: Min väg till forskning i folkligt vetande – och några guldkorn på vägen. I: Edlund et al. 2020, s. 45–55.
- Molin, Doris, 2021: *Lobölemål - mitt första språk. Nästan 1 300 ord och uttryck*

- samt några fraser; talesätt och korta texter på dialekt från Loböle, Stöde, Medelpad. Sammanställt och redigerat av Pelle Molin. 2 uppl. Härnösand.
- Petzell, Erik M., 2018: Verbböjning och ordföljd i Viskadalen. *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2017, s. 89–125.
- 2022: Agreement inflection and word order in Viskadalian Swedish. I: Larsson & Petzell 2022a, s. 277–317.
- Quist, Pia, 2017: Sprog – krop – sted: Dialektsamfundets meningskabende orden. I: J.-O. Östman, C. Sandström, P. Gustavsson & L. Södergård (red.), *Ideologi, identitet, intervention. Nordisk dialektologi* 10. Helsingfors. S. 57–72.
- Roos, Håkan, 2020: *Skriva jämtska. Ortografisk vägledning för skandinaviska folkmål*. Östersund.
- Sagoboka. Sagan e översatt ta n May i Bergens at n Elsa i Mannes; neralinga, stavinga, formgivinga å tökjinga e ta a Manne på Skjôta* [May Beckman och Manne R. Ring]. [Knivsta 2020.]
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. 1–. 1898 ff. Lund. [Digital utgåva. Webbadress: <http://www.saob.se/>. Hämtad 2022-05-16.]
- Sapir, Yair, 2021: Sveriges samiska språk. Revitalisering, utmaningar och möjliga lösningar. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2020, s. 63–120.
- Skärklund, Sanna, 2021: »Hålt munnen på dig din Galgeristare». Om användningen av tillmälen i dramer från tre sekler 1700–2000. I: *Folkmålsstudier* 59, s. 135–164.
- Stensland, Lars, 2021: *Älvdalsk ordbok. Svenska–älvdalska, älvdalska–svenska*. 2. uppl. [Älvdalen.]
- Svahn, Margareta, 2020: Språkliga varieteter bland ungdomar i Skövde. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2020, s. 121–175.
- Svenska landsmål och svenskt folkliv*. 1–. 1878 ff.
- Svanberg, Ingvar, & Eva Thelin, 2021: Norsiling och slomkung. Kulturella och dialektala dimensioner av nors-/slomfisket i Sverige. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 2020, s. 177–214.
- Tamminen-Parre, Saija, 2021: Språkideologier bakom finskspråkigas attityder till svenskan. I: *Folkmålsstudier* 59, s. 165–197.
- Tvica, Seid, 2017: *Agreement and verb movement. The Rich Agreement Hypothesis from a typological perspective*. [LOT 446.] Amsterdam.
- Wikner, Sarah, 2019: *Svenskan i Helsingfors. Uppfattningar, perception och variation*. Åbo.
- 2020: Svenskan i Helsingfors. Uppfattningar, perception och variation. I: *Folkmålsstudier* 58, s. 119–125.

Meddelanden och aktstycken

»Vi kunna skrifva den mäst ortografiska Svenskan, men ej tala en mening utan att förråda vår härkomst ifrån det gamla Österlandet»

Av Charlotta af Hällström-Reijonen

Abstract

Swedish as spoken in Sweden distinguishes between acute accent and grave accent, and different pronunciations are associated with different meanings. In Finland-Swedish supraregional pronunciation, acute accent is used consistently, regardless of meaning. Adolf Noreen notes this in his book *Vårt språk* (1903), where he lists the most important features of standard Finland Swedish. As an example he cites the homograph *buren*, representing both the noun *bur* 'cage' in the definite form and the past participle of *bära* 'carry'; in Finland Swedish both are pronounced with acute accent, but in Sweden Swedish the latter is pronounced with grave accent. The lack of grave accent is one of the most characteristic features of Finland-Swedish pronunciation. This applies to the supraregional language more than to the dialects. Some dialects in Finland distinguish between the two accents, and sometimes the accent affects the meaning of the word. The accent model that applies to the supraregional language corresponds to that of the metropolitan area of Finland and eastern parts of Nyland (Uusimaa). For this study, I have investigated written testimonies that show that speakers from Finland did not make a distinction between grave and acute accent at the time. My study makes it clear that there was an awareness of the difference in accent between Finland and Sweden as early as the 18th century.

Keywords: Finland Swedish, Swedish, historical linguistics, tonal accent, pronunciation.

I *Vårt språk* noterar grammatikern Adolf Noreen (1903 s. 95 f.) sjutton drag som han betecknar som den finländska standardsvenskans mest framträdande »egendomligheter». En stor del av de drag han listar känner vi igen från dagens finlandssvenska. I hans förteckning hittar vi morfologiska, semantiska, lexikala och fraseologiska finlandismer och ett flertal olika uttalsdrag. Han har också noterat att vokalernas kvantitet kan avvika, vilket bland annat tar sig uttryck i kortstavighet. En av hans iakttagelser är att man i svenskan i Finland inte gör någon accentskillnad mellan homografer som *buren* av substantivet *bur* och *buren* av verbet *bära* (Noreen 1903 s. 96):

CHARLOTTA AF HÄLLSTRÖM-REIJONEN, 'We can write the most orthographically correct Swedish, but not speak a sentence without betraying that we originate from the old country to the east.'

Swedish Dialects and Folk Traditions 2021, pp. 119–128.

Skillnaden mellan de båda tonfallen i t. e. *búren* (af *bur*) och *büren* (af *bära*) är upphäfd till förmån för det förra af dem, hvilket för resten utmärkes af en betydligt större sjunkande intervall (ungefär en septima) än i Sverige (ungefär en ters).

Samma iakttagelse har moderna språkvetare gjort, t.ex. Claes-Christian Elert (1997 s. 41):

Ett av de mest påfallande dragen som skiljer svenskan talad i Finland från svenskan i Sverige är att det i finlandssvenskan inte förekommer grav tonaccent, varken i enkla eller i sammansatta ord.

Avsaknaden av grav accent är ett genomgående och övergripande drag som är karaktäristiskt för finlandssvenskan, och precis som Elert skriver är det troligen det som allra tydligast skiljer finländsk svenska från svenskan i Sverige. Svenskan i Sverige skiljer som bekant mellan två typer av ordaccent, akut accent (accent 1) och grav accent (accent 2). Detta tvåaccentsystem innebär att t.ex. *tomten* uttalas olika beroende på om det är bestämd form av *tomt* eller *tomte*, och *buren* uttalas olika beroende på om det är perfektparticip av verbet *bära* eller bestämd form av substantivet *bur*. Olika uttal är alltså förknippade med olika betydelser. Men i finländsk svenska görs inte denna distinktion vid uttalet av homografer av denna typ, utan akut accent används genomgående oavsett betydelse.

Avsaknaden av grav accent är alltså ett av de mest karaktäristiska dragen i det finländska uttalet av svenskan. Detta gäller för det överregionala språket i högre grad än för dialekterna. Om man ser till dialekterna blir bilden mer komplicerad. I vissa dialekter i Finland förekommer nämligen bäge ordaccentsystemen och är då ibland även betydelseskiljande. Avsaknad av ordaccent föreligger förutom i standardspråket i Helsingfors och Åbo i dialekterna i huvudstadsregionen och österut i Nyland (Ivars 2015 s. 61).¹

Dagens finlandssvenska enaccentsystem skulle kunna betraktas som ett arv från urnordiskan, alltså en arkaism, men eftersom tvåaccentsystemet finns kvar i vissa svenska dialekter i Finland har de flesta forskare dragit slutsatsen att det handlar om en novation, det vill säga att den grava accenten förkommit allmännare i den finländska svenskan tidigare, men försvunnit p.g.a. kontakt med finskan som endast har akut accent (Ahlbäck [1956] 1971 s. 47, Selenius 1978 s. 232, Hallberg 2005 s. 1700, Ivars 2015 s. 61, Reuter 2015 s. 29, Persson 2020). Så här skriver Olav Ahlbäck ([1956] 1971 s. 15):

Vissa säregenheter bero på att de finlandssvenska dialekterna ha blivit påverkade av finskan. Mest påfallande är aksenten. Den gamla fördelningen i akut och grav aksent (enstavighets- och tvåstavighetsaksent) är bevarad endast i västra Nyland men har, att döma av kvardröjande rester och andra omständigheter, funnits ännu

¹ Aho (2010 s. 76) föreslår en indelning av de svenska dialekterna i Finland i fyra prosodiska grupper, d.v.s. i 1) mellersta och östra Nyland, 2) östra Åboland och norra Österbotten, 3) västra Nyland och västra Åboland samt södra och mellersta Österbotten samt slutligen 4) Åland, som ligger närmast den sverigesvenska prosodin.

relativt sent i östra Åboland och Åland. Österbotten, västra Åboland, mellersta och östra Nyland ha genomgående akut aksent, som även tillhör finlandssvenska riksspråket och som av allt att döma har samband med finskans enhetliga akuta aksent.

Syftet med denna artikel är emellertid inte att ta ställning till om det förenklade accentsystemet är en novation eller en arkaism, utan syftet är att helt enkelt samla tidiga vittnesmål eller tecken på att accentanvändningen i det som i dag är Finland har avvikit från det som i dag är Sverige.² De tidigaste vittnesmålen verkar vara från 1700-talet.

Likheter med dalskt, gotländskt, estlandssvenskt, isländskt och italienskt uttal

Eventuellt är den äldsta anteckningen om frånvaron av accentopposition i finländsk svenska gjord av Sven Hof, som 1753 skriver att finnar anses »fela emot tonen». Trots att Hofs resonemang inte är glasklart – avser han kortstavighet eller accent, eller bägge; menar han att *kaka* och *maka* uttalades kortstavigt? – kan vi i varje fall se hans uttalande som ett tecken på att uttalet i Finland på hans tid inte överensstämde med det som var brukligt i Sverige. Han talar om finnar och »wanan i deras modersmål», vilket kan tolkas som personer med finska som modersmål, men sannolikt kan han ha avsett alla med rötter i östra riksdelen oavsett förstaspråk (citatet genom Thelanders utgåva 1985):

§. 305. Tonen i Swänska språket följer wäl ofta med en lång stafwelse, dock icke alltid, och bör ifrån denna wäl skiljas. Ty 1. gifwas ord, som hafwa korte stafwelser, men tonen är likwäl i den första: [...] Jag ser således intet, huru man på förnuftigt wis skall kunna förklara deras utlåtelse, som tala om lång och kort accent, eller ton: emedan längden och kortheten ej höra till ordens ton, utan till stafwelsernas dryghet. Härwid bör jämföras, hwad redan (§. 296.) om dryghetens förändring i åtskilliga ord är påmint.

§. 306. Att detta nogare märka, torde ej wara otjänligt, att gifwa akt på, huru åtskilliga ord uttalas af Finnarna, hwilke hållas gemenligen fela emot tonen, där dock felet wärkeligen består däruti, att de stafwelser, som äro länge, af dem, efter wanan i deras modersmål, utsägas som korte, besynnerligen i tvåstafweliga ord, hwilkas förre stafwelser äro länge. Till ex. uti *kaka söker maka*, lägga de tonen rätteligen i de förra stafwelserna; men emedan desse af dem kort utsägas, när wi likwäl uttala dem som långa, låter det för oss något främmande. Twärt om, uti *mannen läser boken*, kan vårt uttal intet eller näppeligen åtskiljas ifrån deras: alldenstund så deras som vårt bruk är, att kort utsäga de förra stafwelserna. (Hof 1753 s. 67.)

Ett annat påpekande om det finländska uttalet, som kan avse frånvaron av grav accent, gäller hovmannen och Gustav III:s gunstling Gustaf Mauritz

² Selenius (1972 s. 23–25) redogör också för tidiga uppgifter om att svenskan i Finland saknar grav accent.

Armfelt, som 1780 hade utsetts att en vecka i månaden tjänstgöra som den snart treåriga kronprinsens av Sverige, Gustav Adolfs, kavaljer. Stig Ramel (1997 s. 39) skriver:

Armfelt visar sig ha god hand med den lille kronprinsen. Han leker och rasar med honom som med en vanlig pojke. Gustav Adolf sitter på Armfelts axlar när han springer med honom i Drottningholms alléer, och prinsen skrattar så att han kiknar och tillåts för en stund vara barn i den konstlade miljö som är gjord för att forma barnet till en miniatyrmonark redan i barnkammaren. Det sades att kronprinsen började tala med det sjungande finska tonfall som var Armfelts.

Eftersom Ramel inte anger någon källa förblir det tyvärr oklart vems uttalandet var. (Se även Villstrand 2009 s. 110–114.) Men om det verkligen sades något om Armfelts sjungande finska tonfall är det inte osannolikt att det var den finländska avsaknaden av grav accent som avsågs.

Vid ungefär samma tid som Armfelt umgicks med kronprinsen befann sig västerbottningen Pehr Stenberg i Åbo, dit han kommit för att studera. I en dagboksanteckning från december 1779 kommenterar han den svenska som talades i Finland, bland annat finsk accent (Stenberg 2014 [1758–1784] s. 237–238.):

Det andra, som åter i början mycket stötte mina öron var: at höra dem, som skulle låddas tala svenska, ja till och med Herrskaper, inblanda i svenskan hwarjehanda Fennicismer och finska talesätt, utom hwad de kunde bryta på finskan medelst accenten på ordena.

Ordboken *Svenskt och fransyskt lexicon* sammanställd av den svenske lexikografen Erik Wilhelm Weste (1807) är enligt utgivaren i det opaginerade förordet (Svensson 1995) den första svenska ordbok som markerar akut och grav accent på samtliga svenska uppslagsord. Weste nämner avsaknaden av grav accent som typiskt finländsk:³

Pour bien parler une langue il est si nécessaire d'observer l'accent prosodique, que sans cela on gardera toujours la prononciation étrangère ou provincial, bien qu'on soit au fait de la quantité des syllabes & de la valeur précise des lettres. Dans le suédois du moins il est absolument indispensable; si l'on prononce *Bry'ta på fi'nska* au lieu de *Bry'ta på fi'nska*, avoir l'accent finnois, il devient tel en effet; [...].

Språkforskaren Johan Erik Rydqvist jämförde 1838 (s. 7–8) i en reseberättelse det finländska tonfallet med det dalska och det gotländska. Rydqvist

³ »För att tala ett språk väl är det nödvändigt att vara uppmärksam på den prosodiska accenten, utan vilken vi bevarar ett främmande eller provinsiellt uttal, även om man skulle vara medveten om stavelsekvantiteten och bokstävernas exakta valör. Särskilt i svenskan är det absolut nödvändigt; om vi säger *Bry'ta på fi'nska* i stället för *Bry'ta på fi'nska*, ha finsk accent, blir det just så.» (Min övers.)

syftar sannolikt på satsmelodin, som inkluderar växlingen mellan grav och akut accent:

Då man kan taga för afgjort, att uttalet af ett språk längre bibehåller sig, än språket sjelf (hvilket bland annat bevisas af Svenskans uttal hos Finnar, som ofta i det närmaste förglömt sitt eget tungomål, men icke dess tonart), så kan besagda omständighet gifva språkforskaren myror i hufvudet. [...] Slutligen må bemärkas, att i Finnarnas uttal af Svenskans samma hufvudsakliga tonfall som i Dalskan och Gottländskan eger rum, och att det egentligen är den för hvarje af dessa mundarter egna stämning och framsjungning, som bestämmer den musikaliska skillnaden dem emellan.

Trettio år senare (1868 s. 218–219) skriver Rydqvist att det är lättare att ta till sig ett uttal utan musikalisk accent än att lära sig att använda den musikaliska accenten. Därtill anser han att det är det nordliga klimatet som gett upphov till den svenska musikaliska accenten. Eftersom klimatet i Finland är lika nordligt som i Sverige beror det enligt Rydqvist på finländarnas »ihärdighet» att tvåaccentsystemet inte förekommer i den finländska svenskan:

Att den Finska betoningen hos Svenskt talande Finnar, uti det nu under Rysk spira lagda Finland, nästan i all sin skärpa öfverflyttad på deras uttal af Svenskans, är i allmänhet lättare att antaga än att aflägga, röjes derpå, att en Svensk, som någon tid vistats i Finland, ofta återkommer med något af den Finska accenten; hvaremot den födde Finnen, ännu efter några årtiondens vistande här i landet, sällan kan tillägna sig den Svenska betoningen, utan lätt igenkännes på den för alla ord begagnade höga tonen, eller på den någon gång orätt använda låga [...]. Men det återstår alltid att öfverväga, hvarföre de Nordiska språken i förevarande punkt söndra sig från de Tyska. Ej så litet torde bero af klimatiska och andra lokala omständigheter. Hvarföre skulle eljest den maktige slättbon i Upland företrädesvis utmärka sig för ett öfvermått af den låga accentens tröghet? Om icke allt artar sig lika i Sverige och i Finland, till en del under samma himmelsstreck, kan sådant härleda sig från språkets olika byggnad och folkets olika mottaglighet för yttre intryck; så att möjligen Skandinavien, af den blidsamma Germaniska stammen, lättare tagit intryck af den omgifvande naturen, under det den ihärdige Finnen bättre fasthållit sina gamla minnen.

Uttalsskillnaden mellan svenskan i Finland och svenskan i Sverige är uppenbar för vem som helst, skriver Axel Olof Freudenthal (1866 s. 34):

[H]vem uppfattar icke genast den olikhet i uttal, som så bestämdt skiljer svenskan i öster och [sic] svenskan i vester om Östersjön och Bottenhafvet från hvarandra och det ehuru de begge idiomerna så till ordförråd som till former äro hvarandra fullkomligt lika?

Vad gäller de nyländska dialekterna kan de »i afseende å accentueringen eller den s.k. brytningen» delas upp i två separata grupper, skriver Freudenthal (1866 s. 37), nämligen »den i Raseborgs vestra härad och den i det öfriga

landskapet». Precis som Rydqvist noterar han likheten med dalmål och gotländska, men också estlandssvenskan (Freudenthal 1866 s. 37–38):

Men då jag fåfångt bland dessa [olika munarter i Nyland] letat efter några inre väsendtliga olikheter i böjningsformer, i genera, i ordbildningssätt [...] så anser jag det påstående med skäl kunna uppställas att i Nyland endast ett svenskt allmogemål är rådande, hvilket i afseende å accentueringen eller den s.k. brytningen sönderfaller i endast två med större bestämdhet åtskilda grupper: den i Raseborgs vestra härad och den i det öfriga landskapet. Den förra närmar sig mera det i Sverige rådande uttalet, ehuru den ingalunda dermed sammanfaller, den senare åter har mesta likheten med den gemenligen s.k. finska brytningen af svenskan, varande dock lätt att från densamma särskilja, och är föga skiljaktigt från det svenska uttalet på södra sidan om Finska viken hos svenskarne i Estland eller Eibofolket.

Kyrkoherden Anders Johan Hipping, född 1788 i Pernå i östra Nyland, skriver 1846 (s. 1 079) i en beskrivning av språket i Nyland att man där inte har ett »sänkande och stigande i tonen vid ordens uttal [...] detta ofta behagliga men oefterhärmliga uttryck som en del Svenskar förstå att lägga i sitt tal, och hvaraf man äfven i de Socknar af Finland som ligga väster ut, upptäcker någon likhet». Hipping torde här syfta på det svenska tvåaccentsystemet, och hör likheter mellan det nyländska uttalet och isländskan.

Ty utom det att en mängd ord som äro alldagliga i Perno och Borgå Socknar, saknas i Pojo och Tenala, är uttalet i de sistnämnde, mera gnällande, och accenten förråder slägtskap med Åländska och det i Uppland brukliga Allmoge språket. Dessutom är uttalet i de öster om Helsingfors belägna Socknarne, kort, jämnt, och utan särdeles tonvigt, icke mycket olik Isländarenas, och blifver genom ordens förkortningar, och accentens flyttande på andra stafvelser, än i Svenskan är brukligt, ganska svårt att för ett ovannt öra uppfatta.

Hipping (1846 s. 1 138) spekulerar i vad det beror på att man västerut i Finland har grav accent:

Om nu denna förvandskap härrör deraf att Upplänningen, Ålänningen, och Finlands sydvästra Skärboar i forna tider varit ett och samma folk, eller om den uppstått genom de täta relationer hvaruti de stått till hvarandra, genom ömsesides handel, blifver svårt att afgöra, ehuru jag snarare skulle antaga det förra, emedan öfverensstämmelse i prononciationen, svårigen kan uppkomma genom enskilda personers inverkan. Nya ord kunna bildas, och främmande ord införas, men uttalet bibehåller i det längsta sina egenheter. Det rätta uttalet kan ej läras, man måste födas dertill. Vi kunna skrifva den mäst ortografiska Svenskan, men ej tala en mening utan att förråda vår härkomst ifrån det gamla Österlandet.

Hipping fokuserar på Nyland och särskilt östra Nyland. När Zacharias Topelius i *Boken om vårt land* (Topelius 1875 [2017] s. 295) beskriver skillnaden mellan finländskt och svenskt uttal av svenskan, torde han avse svenskan i Finland på ett allmännare plan:

Här i Finland uttalas svenskan mera klanglös, än i Sverige, och vi tycka, att Svenskarne hafva ett sjungande uttal. Detta kommer sig deraf, att vårt finska öra har vant sig vid ett annat tonfall.

Hufvudstadsbladet publicerade den 24 juli 1870 artikeln »Besök hos en 'Fänrik Stål' på svensk botten» av Olof Hermelin, ursprungligen skriven för tidskriften *Förr och nu. Illustrerad läsning för hemmet*. I Hermelins beskrivning av den gamla soldaten är tonfallet något som avslöjar hans ursprung:

Den gamle talade rent och väl det vackra svenska språket, men uti detta tal fanns ett tonfall, som sade mig, att han blifvit född på andra sidan Bottenhafvet. De höga kindknotorna, de djupt liggande ögonen, som lungt (sic) men skarpt blickade fram under de buskiga ögonbrynen, den resliga gestalten (gubben var längre än jag och detta vill ej säga så litet), allt påmind (sic) mig om någon, som jag sett förr åtminstone i min fantasi. »Åh, det är ju Fänrik Stål», tänkte jag inom mig, sedan ytterligare (sic) några ord blifvit vexlade. [...] Jag visste nu, att han var en af de tappre, en af de oförgätliga, jag visste, att han tillhört den finska hären, som kämpat, lidit, svultit, frusit och uthärdat mer än någon annan på jorden.

Enligt Selenius (1972 s. 24) är Wulff (1883) den första att göra en grundlig analys av accenten i finländsk svenska. Andra har jämfört med dalskt, gotländskt, estlandssvenskt och isländskt uttal men Wulff (1883 s. 172–173) hör likheter med italienskan:

Det råder i mer än ett avseende en märkvärdig likhet mellan det högtalienska uttalet i förhållande till franskan, och den finnländska s.k. brytningen, d.v.s. dialekten, i förhållande till det svänska och norska uttalet; och jag tager för givet att en Helsingforsbo vid inlärandet av italienskan vida fortare tillfredsställer sin lärare, än en Norrman, en Stockholmare, en Göteborgare äller en Skåning, inte bara med avseende på vissa ljud, t. eks. n, s, r, t, d, tje, och bland vokalerna a, u, och finalt e, utan särskilt med avseende på tonfallet.

Tryckförstärkning och tonhöjning å ena sidan, försvagning och sänkning å andra sidan höra nämligen i båda dessa munnarter noga tillsammans, och båda språken låta orden uti sats och sammanhängande tal i vida högre grad än i t. eks. franskan och svänskan bibehålla deras egenton, hvilket åt dessa två språk, bägge ger en stor likhet uti hvad fransmannen kallar »*la mélopée de la langue*».

I bägge språken är aksentstavelesens ton mycket högre än talets »medelton», så att man från en aksentuerad till den näst följande oaksentuerade stavelsen förnimmer ett hastigt och starkt fallande av tonen, inemot en oktav [...].

I Lyttkens-Wulff (1885 2 s. 54) konstateras att *kaka*, *maka*, *mannen* och *boken* alla uttalas med »stark och mycket hög ton på första, men med svagare, mycket låg ton på sista stafvelsen» i finländsk svenska, medan Lundell (1880 s. 20) beskriver ett uttal där alla ord uttalas på samma sätt som *ugnen* och *hästen* som »finsk brytning».

I motsats till många andra finländska särdrag, har finlandssvenska språkvårdare genomgående ansett att avsaknaden av grav accent inte är ett språk-

drag som behöver motarbetas. Hugo Bergroth (1916 s. 328) avråder rentav finlandssvenskar från att använda grav accent, eftersom de knappast ändå förmår använda den rätt:

Svårigheten för oss finlandssvenskar att lära oss denna högsvenska så kallade »tvåstavighetsaccent» eller »gravis-levis» ligger inte så mycket i själva accentmodulationen, utan framför allt i dess användning, vilken sker efter mycket invecklade regler, till stor del beroende på förhållanden som måste spåras långt tillbaka i språkhistorien. Ett par exempel äro egnade att belysa saken: det heter dëgel, men icke sègel, utan ségel; kâllånd, men inte Finlånd, utan Fínland; båderská, men inte èngelská, utan éngelska. Och dessutom gälla för satsaccenten särskilda regler. Okunnig om alla dessa svårigheter, försöker sig mången av våra inhemska scenartister utan framgång på att härma sina sverigessvenska kamrater, talar om Svèrgé och Dånmark i stället för det riktiga Svèrge, Dånmark, och sårar därigenom både finländska och i all synnerhet sverigessvenska öron.

Ett knappt sekel senare har Reuter (2014 s. 51) samma budskap: växlingen mellan grav och akut accent är för komplicerad för finlandssvenskar:

Det finns ingen anledning att eftersträva den rikssvenska intonationen om man inte vuxit upp med den. Resultatet kan bli ett konstlat mellanting mellan sverigesvenska och finlandssvenska, och även om man kanske i princip behärskar själva melodigången är det sällan man fullständigt lär sig de komplicerade reglerna för fördelningen mellan akut och grav accent.

Sammanfattning

I dagens överregionala finlandssvenska skiljer man inte mellan akut accent och grav accent. Frånvaron av accentkontrast är en av de mest kännetecknande egenskaperna i finlandssvenskt uttal, och något man omedelbart noterar.

Rydqvist skrev 1868 att en person med rötter i Finland efter flera årtiondens vistelse i det som i dag är Sverige fortfarande kunde kännas igen på felaktigt accentbruk (se citat ovan). Det stämmer sannolikt in på många finländare i Sverige än i dag.

Det är inte lätt för andraspråksinlärare att lära sig det svenska tvåaccentsystemet, anser Kuronen et al. (2016 s. 190):

[A]ccent 2 är något svårare att lära sig än accent 1, vilket eventuellt förklaras av den markerade statusen hos accent 2. Tonaccenterna kan antas vara det svåraste inlärningsmålet i svenska vid sidan av rytm och yttrandets globala intonation – oklart i vilken inbördes ordning.

Men inte bara andraspråksinlärare utan också finlandssvenskar har mycket svårt att lyckas producera tal med ett korrekt tvåaccentsystem, särskilt i löpande tal, vilket också Bergroth och Reuter anser (se citat ovan). Selenius (1974 s. 16 f.) skriver att hennes informanter från Helsingfors »saknar öra för accentfrågor, likaså kunskaper och intresse». Detta gäller säkerligen än i dag, och inte alls bara finlandssvenskar som kommer från Helsingfors.

De flesta forskare anser att den grava accenten tidigare förekommit i den finländska svenskan men försvunnit på grund av kontakt med finskan. Men hur länge den grava accenten saknats i den finländska svenskan är inte klarlagt, och denna studie ger inte svar på frågan. När man går igenom det som äldre tiders språkvetare haft att anföra verkar det i varje fall rätt klart att den grava accenten knappast längre funnits i svenskan i Finland på 1700-talet.

Ibland möter man åsikten att finlandssvenskar talar på samma sätt som man förr talade i Sverige, och att det helt enkelt handlar om en gammaldags språkform.⁴ Den bilden är grovt förenklad. Men däremot är det inte osannolikt att det finns en betydande likhet mellan vår intonation och Gustaf Mauritz Armfelts. Vi talar troligtvis fortfarande med samma »sjungande finska tonfall som var Armfelts».

Källor och litteratur

- Ahlbäck, Olav, [1956] 1971: *Svenskan i Finland*. 2. uppl. (fotografiskt omtryck av första upplagan 1956). (Skrifter utgivna av Nämnden för svensk språkvård 15.) Stockholm.
- Aho, Eija, 2010: *Spontaanin puheen prosodinen jaksottelu*. (PIC Monographs.) Helsinki.
- Bergroth, Hugo, 1916: Det svenska scenspråket i Finland. I: *Förhandlingar och uppsatser* 30, s. 321–340. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 134.)
- Elert, Claes-Christian, 1997: Inledning I: P. Hedelin et al. (red.), *Norstedts svenska uttalslexikon*. Stockholm. S. 10–41.
- Freudenthal, A.O., 1866: Om tonfallet i Nyländska bygdemålet, I: *Album utgivet av Nyländingar*. 3. Helsingfors. S. 33–40.
- Hallberg, Göran, 2005: Dialects and regional linguistic varieties in the 20th century. 1. Sweden and Finland In: Oskar Bandle et al. (ed.): *The Nordic Languages. An international handbook of the history of the North Germanic languages*. Berlin. S. 1 691–1 706.
- Hermelin, Olof 1870: Besök hos en »Fänrik Stål» på svensk botten. *Hufvudstadsbladet* 24.7.1870.
- Hipping, And. Joh., 1846: *Om svenska språkdialecten i Nyland*. (Föredr. för Vet. Soc. d. 29 April 1846.) [Sine loco.]
- Hof, Sven, 1753: *Sven Hofs Swänska språkets rätta skriftsätt* (1753). Med ordstatistik och flera register i ny utgåva. Utg. av Mats Thelander 1985. Uppsala.
- Ivars, Ann-Marie, 2015: Dialekter och småstadsspråk. I: *Svenskan i Finland – i dag och i går* 1: 1. (SSLS 798.) Helsingfors.
- Kuronen, Mikko, Riikka Ullakonoja & Maria Kautonen 2016: Inläringen av de svenska tonaccenterna hos finska S2-talare – automatiseras uttalet? I: *Språk & stil* NF 26, s. 161–194.

⁴ Jämför t.ex. Fredrik Lindströms uttalande i intervju för Svenska Yle: »När jag har rest i Österbotten så har folk sagt att du kommer inte att förstå någonting av Närpesmålet. Men jag förstår endel (sic) och det beror inte på att jag har studerat det, utan för att det är så likt som man talade i Stockholm på 1500- och 1600-talet. Åbodialekten är i sin tur väldigt lik den svenska man talade i Stockholm på 1800-talet.» (Söderlund 2018.)

- Lundell, J.A., 1880: *Om de svenska folkmålens frändskaper ock etnologiska betydelse*. [Särtryck ur Antropologiska sektionens tidskrift I: 5.] Stockholm.
- Lyttkens, I.A. & F.A. Wulff, 1885: *Svenska språkets ljudlära och beteckningslära jämte en afhandling om aksent*. Lund.
- Noreen, Adolf, 1903: *Vårt språk. Nysvensk grammatik i utförlig framställning*. 1. Lund.
- Persson, Martin, 2020: Historien bakom tonaccenterna börjar under vikingatiden. I: *Språkbruk* 2020: 4, s. 31.
- Ramel, Stig 1997: *Gustaf Mauritz Armfelt 1757–1814. Dödsdömd kungagunstling i Sverige. Årad statsgrundare i Finland*. Stockholm.
- Reuter, Mikael 2014: *Så här ska det låta. Om finlandssvenska och språkriktighet*. Helsingfors.
- Reuter, Mikael 2015: Finlandssvenskt uttal. I: M. Tandefelt (red.): *Gruppspråk, samspråk, två språk. Svenskan i Finland – i dag och i går*. 1: 2. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 799.) Helsingfors. S. 19–34.
- Rydqvist, Johan Er., 1838: *Resa i Tyskland, Frankrike och Italien. Förste Delen. Tyskland*. Stockholm.
- Rydqvist, Johan Er., 1868: *Svenska språkets lagar*. 4. Stockholm.
- Selenius, Ebba 1972: *Västnyländsk ordaccent*. (Studier i nordisk filologi 59. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 451.) Helsingfors.
- 1974: *Helsingforssvensk ettordsaccentuering*. Publications of the institute of phonetics, University of Helsinki, 26. Helsinki.
- 1978: Studies in the development of the 2-accent system in Finland-Swedish. In E. Gårding, G. Bruce & R. Bannert: *Nordic prosody. Papers from a symposium*. (Travaux de l'Institut de linguistique de Lund XIII.) Lund.
- Stenberg, Pehr 2014 [1758–1784]: *Pehr Stenbergs levernesbeskrivning. Av honom själv författad på dess lediga stunder*. 1. 1758–1784. Utg. av F. Elgh, G. Stenberg och O. Wennstedt 2014. Umeå.
- Svensson, Lars 1995: Förord till 1994 års faksimilupplaga. I: Weste, Erik Wilhelm, 1807.
- Söderlund, Linda 2018: Fredrik Lindström: Närpesiska liknar stockholmska – så som man talade på 1500-talet. [Webbadress: <https://svenska.yle.fi/artikel/2018/03/07/fredrik-lindstrom-narpesiska-liknar-stockholmska-sa-som-man-talade-pa-1500-talet>. Hämtad 2018-05-11.]
- Topelius, Zacharias, 1875 [2017]: *Naturens Bok och Boken om Vårt Land*. Utg. av Magnus Nylund, Zacharias Topelius skrifter 17, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 816. Helsingfors 2017.
- Weste, Erik Wilhelm, 1807: De l'Accent. I: *Svenskt och fransyskt lexicon*. 1. A–M. Faksimilupplaga 1995. Lund.
- Villstrand, Nils-Erik 2009: *Riksdelen. Stormakt och rikssprängning 1560–2012. Finlands svenska historia*. 2. (Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 702: 2.) Helsingfors–Stockholm.
- Wulff, Fr. 1883: Några ord om Aksent i allmänhet och om den moderna Franska aksentueringen i synnerhet I: G. Storm (red.), *Forhandlingar paa det andet nordiske Filologmøde i Kristiania den 10.–13. August 1881*. Kristiania. S. 169–184.

Johannes Franckenius och kontinuiteten i svenskt växtnamnsskick

Av Mats Rydén

Abstract

A predecessor of Linnaeus, Johannes Franckenius (1590–1661), was professor of medicine, especially anatomy and botany, at Uppsala University from 1624 until 1661. His work *Speculum botanicum* (1638, with a second edition titled *Speculum botanicum renovatum*, published in 1659) is a pioneering work in Swedish botany. It contains a surprisingly large number of common names of plants in Swedish, which are of great interest from both a cultural-historical and a lexical perspective. The purpose of this article is to catalogue the common plant names found in *Speculum* that are still used in Swedish floras. Brief comments – for example on formal differences between the name given by Franckenius and the corresponding name in modern use – are also included. Of the approximately 1,200 Swedish common plant names found in *Speculum*, referring to about 475 vascular plants in the wild flora of 17th-century Sweden, around 200 (16 per cent) have found their way into Standard Swedish as modern flora names, albeit with certain formal differences in some cases. For example, dwarf everlast, *Helichrysum arenarium*, is called *Heedbloma* by Franckenius but *hedblomster* in modern Swedish floras.

Keywords: botany, plant names, botanical nomenclature, Franckenius, *Speculum botanicum*, Swedish.

Johannes Franckenius (1590-1661) var, liksom Linné, professor vid Uppsala universitet i 37 år, från 1624 som extraordinarie professor i medicin och från 1628 som ordinarie professor i medicin med inriktning mot anatomi och botanik. Vårterminerna 1601, 1637 och 1643 var han universitetets rektor. Olof Rudbeck d.ä. var hans elev.

Franckenius' *Speculum botanicum* (1638) och *Speculum botanicum renovatum* (1659) är floristiska och nomenklatoriska pionjärarbeten, portalverk, i svensk botanikhistoria hyllade av bland andra Linné (se Rydén 2015). Släktnamnet *Frankenia* (namn på ett fanerogamsläkte) är givet av Linné (Corneliusson 1997 s. 241). Franckenius' principiellt intressanta företal i *Speculum* 1638 och 1659 är översatta av Hans Helander i Rydén 2016. *Speculum* är en alfabetisk förteckning, på latin och svenska, över läkedomsväxter för medicinerande studerande men var även avsedd »för andra botanikens vänner» (företalet i *Speculum* 1659), med ett vitt spektrum av växter och växtnamn (se Rydén 2015, tabellerna 1 och 2), utan att vara en flora i modern mening.¹

¹ Med *namn* (även bl.a. i *växtnamn*, *släktnamn*) avses i uppsatsen liksom normalt i (etno)botaniska sammanhang det som inom språkvetenskapen ofta kallas *beteckningar* eller *benämningar* (jfr Rydén 1994).

Franckenius' föreläsningar på latin från 1640-talet gavs ut 2018 med titeln *Botanologia*, med inledning, översättning och kommentarer av Inger Larsson, Urban Örneholm och Bengt Jonsell. Redan 1877 hade dessa föreläsningar utgivits på originalets latin med titeln *Botanologia* av Robert Fredrik Fristedt. Till Franckenius' botaniska arbeten hör också den tidiga skriften *Signatur* (1619) och en dissertation från 1633 om tobaken (se Wiman och Billing 1998). Han gav 1651 ut en skrift om ögats struktur.

Av stort intresse, namnhistoriskt och kulturhistoriskt, är de förvånansvärt talrika svenska växtnamn som Franckenius anför i *Speculum* 1638 och 1659 (jfr Fries 1975 s. 23) och som i viss utsträckning lever kvar i dagens floror (se nedan). Språkbruk är ju inte endast en fråga om variation och förändring utan också om stabilitet och kontinuitet.

I företalet till *Speculum* 1638 påpekar Franckenius att »såvitt jag vet har ingen före mig publicerat växters namn på vårt modersmål i så stor omfattning och på ett så tillförlitligt sätt som jag».

Elias Fries, som var den förste att uppmärksamma Franckenius' nomenklatoriska pionjärinsats (i t.ex. Fries 1868), förundrade sig över Franckenius' resultatrika inhämtande av svenska växtnamn »alltefter växternas benämningar bland vanligt folk [à vulgo] ute i vårt lands olika landskap», såsom Franckenius skriver i företalet i *Speculum* 1659.

En angelägen uppgift är att utröna den regionala proveniensen hos Franckenius' dialektala växtnamn (se Fries 1994 s. 92, not 4). Syftet med föreliggande uppsats är dock inte att försöka klargöra den regionala tillhörigheten hos Franckenius' dialektala växtnamn utan att förteckna och kommentera, vid t.ex. formella skillnader mellan Franckenius' namnform och dagens namn, de växtnamn hos Franckenius som fortfarande är svenska floranamn. Franckenius' *Speculum* (1638 och 1659) är också en viktig hållpunkt för belysningen av kontinuiteten i det officiella svenska växtnamnskicket (jfr Linné nedan) och för den historiska bakgrunden till dagens nomenklatur.

Anmärkningsvärt är att *samtliga* av Franckenius i *Speculum* 1638 och 1659 anförda växter är försedda med ett svenskt namn, eller flera (jfr Rydén 2015 tabell 2).

De svenska växtnamnen i *Speculum* kom att få spridning genom att denna växtförteckning inte endast blev kurslitteratur vid Uppsala universitet utan också kom att studeras vid svenska gymnasier under 1600-talets andra hälft (Larsson i *Botanologia* 2018 s. 9).

Av de omkring 1 200 svenska namn för omkring 475 vildväxande svenska kärlväxter, inklusive 20 kärlkryptogamer, i *Speculum* har omkring 200 (16 %) funnit vägen in i riksspråket som nutida floranamn, om än i vissa fall formellt avvikande, men med samma namngivningsmotiv, enligt nedanstående lista. Listan innehåller också några förvildade arter. Taxonomi, ordningsföljd och nomenklatur (svensk och vetenskaplig) enligt Krok och Almquist 1994.

Den vänstra kolumnen i listan nedan ger de av Franckenius' svenska namn som också är nutida svenska floranamn. I den högra kolumnen ges de nutida vetenskapliga namnen.

Svenska växtnamn i *Speculum* som floranamn idag

<i>jämna</i> [plattlummer]	Diphasiastrum complanatum Franckenius: »Hiempna». Plattlummer, nuvarande floranamn, av växtens (platta) utseende. »Säwille» i Rydén 2015 ska vara »Såwille».
<i>lummer</i>	Franckenius: »Lumbrick» (av lat. <i>lumbricus</i> 'mask') för »Muscis erectus». Jfr Linné 1986 (1755): »i Småland lumik» (för <i>Huperzia selago</i>). Växten användes mot magmask.
<i>fräken</i>	Equisetum fluviatile Idag <i>sjöfräken</i> (Rydén 2015 s. 22).
<i>ormtunga</i>	Ophioglossum vulgatum
<i>stensöta</i>	Polypodium vulgare
<i>orbunke</i>	Pteridium aquilinum/Dryopteris filix-mas
<i>hällebräken</i>	Asplenium septentrionale/A. trichomanes Namnet <i>hällebräken</i> avser idag släktet Woodsia.
<i>murruta</i>	Asplenium ruta-muraria
<i>hjorttunga</i>	Asplenium scolopendrium
<i>ekbräken</i>	Gymnocarpium dryopteris
<i>tallfur</i>	Pinus. Jfr Rydén 2015 s. 40.
<i>lärk</i>	Larix decidua Franckenius: »Lärkie trää».
<i>gran</i>	Picea abies Franckenius: »Gran»/»Grään». Jfr Fries 1957 s. 224.
<i>en</i>	Juniperus communis Franckenius: »Eenn»/»Eenbär trää».
<i>idegran</i>	Taxus baccata Franckenius: »Ydh»/»Yde trää».
<i>tång</i>	Zostera marina Franckenius: »Tang».
<i>gräslök</i>	Allium schoenoprasum
<i>orbär</i>	Jfr Rydén 2015 s. 75 och Linné 1986 (1755) s. 116: »på Gotland orbär».
<i>tidlösa</i>	Colchicum autumnale

<i>sparris</i> (vild)	<i>Asparagus officinalis</i> Franckenius: » <i>Asparagus sylv.</i> »; »Steen Spargiss».
<i>getrams</i>	<i>Polygonatum odoratum</i>
<i>ekorrbar</i>	<i>Maianthemum bifolium</i> Franckenius: »Ekornebär».
<i>svärdsilja</i>	<i>Iris pseudacorus</i> Franckenius: »Guule Swerds Lillior».
<i>tåtel</i>	Hos Franckenius »Tåtol» för <i>Phleum</i> och <i>Alopecurus</i> .
<i>kanariegräs</i>	<i>Phalaris canariensis</i>
<i>darrgräs</i>	<i>Briza media</i>
<i>mannagräs</i>	<i>Glyceria fluitans</i>
<i>råglosta</i>	<i>Bromus secalinus</i> Franckenius: »Swingel vti Roggen»/»Lösta»/»Lus- ta».
<i>kalmus</i>	<i>Acorus calamus</i>
<i>andmat</i>	<i>Lemna minor</i>
<i>kaveldun</i>	<i>Typha</i> . Jfr Rydén 2015 s. 43.
<i>säv</i>	<i>Schoenoplectus lacustris</i>
<i>ängsull</i>	<i>Eriophorum angustifolium</i>
<i>starr</i>	<i>Carex</i> Franckenius anför endast släktnamnet <i>starr</i> , inga arter eller artnamn.
<i>tvåblad</i>	<i>Listera ovata</i> Franckenius: »Tublad's ört».
<i>poppel</i>	<i>Populus</i> Franckenius: »Popel trää»
<i>asp</i>	<i>Populus tremula</i>
<i>pil</i>	<i>Salix</i> Franckenius: »Pijll»/»Pijlträä».
<i>jolster</i>	<i>Salix pentandra</i> Franckenius: »Hielster»/»Hiälster». Jfr Linné 1986 (1755) s. 304 och Fries 1957 s. 198.
<i>vide</i>	<i>Salix</i> Franckenius: »Widie»/»Widie trää».
<i>sälg</i>	<i>Salix</i> Franckenius: »Sälgh»/»Siäldh». Jfr Linné 1986 (1755) s. 311 och Fries 1957 s. 115

<i>pors</i>	Myrica gale Franckenius: »Kärr Pors», »Myre Pors», »Mosse Pors».
<i>hassel</i>	Corylus avellana Franckenius: »Hassel»/»Hasselträa».
<i>björk</i>	Betula
<i>dvärgbjörk</i>	Betula nana
<i>klibbal</i>	Alnus glutinosa Franckenius: Aal/Aleträa. (Alder Hwijt Arre för gråal (<i>Alnus incana</i>)).
<i>bok</i>	Fagus sylvatica Franckenius: Böök/Böök träa. ²
<i>ek</i>	Quercus robur Franckenius: Quercus vulgaris/Robur Eek/Eeke-träa. ³
<i>alm</i>	Ulmus glabra Franckenius: Alm/Alm träa.
<i>humle</i>	Humulus lupulus Franckenius: Humble/Skogshumble.
<i>eternässla</i>	Urtica urens
<i>brännässla</i>	Urtica dioica Franckenius: Stoor Brennässla
<i>mistel</i>	Viscum album
<i>hasselört</i>	Asarum europæum
<i>bovete</i>	Fagopyrum esculentum
<i>trampört</i>	Polygonum aviculare Franckenius: Tramegräs. (Lille trampegräs för <i>Herniara glabra</i> .)
<i>ormrot</i>	Bistorta vivipara/B. major
<i>ängssyra</i>	Rumex acetosa
<i>glasört</i>	Salicornia europæa
<i>portlak (vild)</i>	Portulaca oleracea Franckenius: Portulaca sylv. Wild Portellak.
<i>tjärblomster</i>	Lychnis viscaria
<i>våtarv</i>	Stellaria media. Se Rydén 2015 s. 75.
<i>grönknavel</i>	Scleranthus annuus Franckenius: Knaflegräs

² Bök är en idag »utpräglad sydsvensk» form (Fries 1977 s. 20).

³ Under »Robur»: »Hag-Eeketräa»/»Hård Eek».

<i>svalört</i>	Ranunculus ficaria ⁴
<i>smörblomma</i>	Ranunculus acris/R. auricomus Franckenius: Smörblomster. ⁵
<i>vitsippa</i>	Anemone nemorosa Franckenius: Hwitsipper (sg.). Se Rydén 2003 s. 48 f.
<i>blåsippa</i>	Anemone hepatica Franckenius: Blåsipper (sg.). ⁶ Se Rydén 2003 s. 48 f.
<i>ängsruta</i>	Thalictrum flavum Franckenius: Stoor Engie-Ruta.
<i>kabbleka</i>	Caltha palustris Franckenius: Kabbeleka. ⁷ Jfr Rydén och Svanberg 2012.
<i>riddarsporre</i>	Consolida regalis
<i>stormhatt</i>	Aconitum napellus
<i>berberis</i>	Berberis vulgaris Franckenius: Berbriskbär.
<i>vallmo</i>	Papaver Franckenius: Walmoghe.
<i>skelört</i>	Chelidonium majus
<i>jordrök</i>	Fumaria officinalis
<i>åkerkål</i>	Brassica rapa ssp. campestris
<i>vitsenap</i>	Sinapis alba
<i>vägsenap</i>	Sisymbrium officinale
<i>tandrot</i>	Cardamine bulbifera Franckenius: Tandört.
<i>skörbjuggsört</i>	Cochlearia officinalis Franckenius: Tysk Skiörbiuggegräs.
<i>penningört</i>	Thlaspi arvense Franckenius: Penningegräs.
<i>vejde</i>	Isatis tinctoria Franckenius: Fergewede/Wild Fergewede.
<i>lindådra</i>	Camelina alyssum

⁴ »Lille Skelört» som först anförda namn hos Franckenius (avser Franckenius 1659, liksom i det följande). »Stoor Swaleört» för *Chelidonium majus* hos Franckenius. Jfr också »Swaleört»/»Swalegräs» för *Vincetoxicum hirundinaria* hos Franckenius.

⁵ *Soolöga* som först anförda namn hos Franckenius. *Solöga* ännu i Krok och Almquist 1883. *Smörblomma* för *Taraxacum* i Krok och Almquist 1883.

⁶ *Edel Lefwerört* som först anförda namn hos Franckenius.

⁷ *Beckiebloma* som först anförda namn hos Franckenius.

<i>vitsenap</i>	Sinapis alba Franckenius: Lijndoder/Stoor Lijndudder/Drudder.
<i>silesår</i>	Drosera Franckenius: Franck: Franck: J. Mariæ Silesåår. ⁸
<i>fetknopp</i>	Sedum acre
<i>rosenrot</i>	Rhodiola rosea Franckenius: Rosenört.
<i>krusbär</i>	Ribes uva-crispa
<i>måbär</i>	Ribes alpinum
<i>rödalsvarta vinbär</i>	Ribes rubrum/R. nigrum
<i>päron</i>	Pyrus communis Franckenius: Rosenört. Pyrus sylv. Skogs Päron trää /wild Peronträä. Jfr Franckenius: Malus sylvestris. Skogs äpleträä.
<i>oxel</i>	Sorbus intermedia Franckenius: Oxel/Hoxel.
<i>rönn</i>	Sorbus aucuparia Franckenius: Rönn/Rönbärträä.
<i>hagtorn</i>	Cratægus
<i>slån</i>	Prunus spinosa Franckenius: Slåbärträä/Slåbär. ⁹
<i>krikon</i>	Prunus domestica ssp. insititia. Franckenius: Krijkonträä.
<i>hägg</i>	Prunus padus Franckenius: Hägg/Häggbärträä.
<i>körsbär</i>	Prunus avium Franckenius: Wild Kerseberträä.
<i>pimpinell</i>	Sanguisorba Franckenius: Welsk Pimpernellgräs.
<i>femfingerört</i>	Potentilla argentea
<i>blodrot</i>	Potentilla erecta Franckenius: Blodhört.
<i>gåsårt</i>	Potentilla anserina Franckenius: Gåsegräs.
<i>smultron</i>	Fragraria vesca Franckenius: Smultron/Smultrongräs.

⁸ *Sooldag* som först anförda namn hos Franckenius.

⁹ I Rydén 2015 s. 53 anges felaktigt *slåbär* för *slåbär*. Jfr Hellquist 1948 s. 186.

<i>nejlikrot</i>	Geum urbanum Franckenius: Neglikenroot med guul bloma.
<i>hjordron</i>	Rubus chamæmorus
<i>åkerbär</i>	Rubus arcticus
<i>hallon</i>	Rubus idæus
<i>blåhallon</i>	Rubus cæsius
<i>björnbär</i>	Rubus fruticosus
<i>ålggräs</i>	Filipendula ulmaria Jfr Rydén 2015 s. 55 och Fries 1994 s. 91 f.
<i>brudbröd</i>	Filipendula vulgaris
<i>käringtand</i>	Lotus corniculatus Franckenius: Käringetänder.
<i>söttvåppling</i>	Melilotus officinalis/M. albus.
<i>harklöver</i>	Trifolium arvense Franckenius: Harekleffwer.
<i>stallört</i>	Ononis Franckenius: Stallört/Stalört < ty. <i>Stahlkraut</i> (se Hellquist 1948 s. 1 064).
<i>harsyra</i>	Oxalis acetosella
<i>skogsbingel</i>	Filipendula vulgaris Franckenius: Bingelgräs.
<i>lönn</i>	Acer platanoides
<i>springkorn</i>	Impatiens noli-tangere
<i>getapellvägtorn</i>	Rhamnus cathartica
<i>brakved</i>	Frangula alnus Franckenius: Brakwedhträä.
<i>lind</i>	Tilia cordata
<i>skär kattost</i>	Malva neglecta Franckenius: Lille Katost.
<i>hundrova</i>	Bryonia alba
<i>hönsbär</i>	Cornus suecica
<i>spansk körvel</i>	Myrrhis odorata Franckenius: Spansk wälluktand Kyrfwel
<i>hundloka/hundkäs</i>	Anthriscus sylvestris
<i>nålkörvel</i>	Scandix pecten-veneris Franckenius: Scandix, <i>Pecten Veneris</i> Nåålkyrf- wwel/Venuskam
<i>odört</i>	Conium maculatum

<i>morot (vild)</i>	<i>Daucus carota</i> Franckenius: Wild Morot medh een ludin root.
<i>libbsticka</i>	<i>Levisticum officinale</i>
<i>mästerrot</i>	<i>Peucedanum ostruthium</i> Franckenius: Mestareört.
<i>stäkra</i>	Hos Franckenius Stäkre för <i>Alisma plantago-aquatica</i> . Jfr Hellquist 1948 s. 1 105.
<i>odört</i>	<i>Conium maculatum</i>
<i>kummin</i>	<i>Carum carvi</i> . Jfr Rydén 2015 s. 61.
<i>kirskål</i>	<i>Aegopodium podagraria</i>
<i>sårläka</i>	<i>Sanicula europæa</i> Franckenius: Lille Sårläkia.
<i>ryl</i>	<i>Chimaphila umbellata</i> Franckenius: Ryylgräs.
<i>blåbär</i>	<i>Vaccinium myrtillus</i>
<i>lingon</i>	<i>Vaccinium vitis-idaea</i>
<i>odon</i>	<i>Vaccinium uliginosum</i>
<i>tranbär</i>	<i>Vaccinium oxycoccus</i> ¹⁰
<i>mjölon</i>	<i>Arctostaphylos uva-ursi</i>
<i>ljung</i>	<i>Calluna vulgaris</i>
<i>skvattram</i>	<i>Rhododendron tomentosum</i> Franckenius: Sqwatran. ¹¹ Se Rydén 2019.
<i>kråkbär</i>	<i>Empetrum nigrum</i>
<i>gullviva</i>	<i>Primula veris</i> Franckenius: Gulhwijfwer. ¹²
<i>videört</i>	<i>Lysimachia vulgaris</i> Franckenius: Widegräs medh guul bloma.
<i>ask</i>	<i>Fraxinus excelsior</i> Franckenius: Ask/Aske trää.
<i>baggsöta</i>	<i>Gentiana purpurea</i>
<i>vattenklöver</i>	<i>Menyanthes trifoliata</i>
<i>vit-/gulmåra</i>	<i>Galium boreale/ G. verum</i> Franckenius: Hwijt/Gul Mådre.
<i>åkervinda</i>	<i>Convolvulus arvensis</i>
<i>hundtung</i>	<i>Cynoglossum officinale</i>

¹⁰ *Tränjon* som först anförda namn hos Franckenius.

¹¹ *Getepors* som först anförda namn hos Franckenius.

¹² *Oxelegg* som först anförda namn hos Franck. *Oxelägg* rekommenderat som *Suecis*-namn av Linné.

<i>oxtung</i>	<i>Anchusa officinalis</i>
<i>stenfrö</i>	<i>Lithospermum officinale</i> Franckenius: Steenfrögräs.
<i>lungört</i>	<i>Pulmonaria</i>
<i>vallört</i>	<i>Symphytum officinale</i>
<i>vattenmynta</i>	<i>Mentha aquatica</i>
<i>åkermynta</i>	<i>Mentha arvensis</i>
<i>timjan</i>	<i>Thymus serpyllum</i>
<i>jordreva</i>	<i>Glechoma hederacea</i>
<i>kattmynta</i>	<i>Nepeta cataria</i>
<i>isop</i>	<i>Hyssopus officinalis</i>
<i>salvia</i>	<i>Salvia</i> . Jfr Lyttkens s. 277 f.
<i>plister</i>	<i>Lamium/Lamiastrum</i>
<i>nattskatta</i>	<i>Solanum nigrum</i>
<i>bolmört</i>	<i>Hyoscyamus niger</i>
<i>kungsljus</i>	<i>Verbascum thapsus</i> Franckenius: Konungs Liuus/Konungs Spira.
<i>flenört</i>	<i>Scrophularia nodosa</i>
<i>kalvnos</i>	<i>Misopates orontium</i> Franckenius: Kalfnäsa. Jfr Rydén 2015 s. 32.
<i>bergmynta</i>	<i>Satureja vulgaris</i>
<i>ärenpris</i>	<i>Veronica officinalis</i>
<i>ögontröst</i>	<i>Euphrasia</i>
<i>natt och dag</i>	<i>Melampyrum nemorosum</i> Franckenius: Wild Dag och Natt.
<i>groblad</i>	<i>Plantago major</i> Franckenius: Stoor Groobladh. ¹³
<i>fläder</i>	<i>Sambucus nigra</i> Franckenius: Flärr/Fläder trää.
<i>olvon</i>	<i>Viburnum opulus</i> Franckenius: Olgonträä.
<i>skogstry</i>	<i>Lonicera xylosteum</i> Franckenius: Tryy.
<i>vänderot</i>	<i>Valeriana</i> . Se Rydén 2015 s. 70.
<i>ängsvädd</i>	<i>Succisa pratensis</i> . Se Rydén 2015 s. 70.
<i>blåklocka</i>	<i>Campanula rotundifolia/C. persisifolia</i>

¹³ Franckenius anför även *Mindre Groobladh (Plantago media)* och *Lille Groobladh (Plantago lanceolata)*.

<i>kardborre (stor)</i>	Arctium lappa Franckenius: Karborregräs. Se Rydén 2015 s. 71.
<i>mariatistel</i>	Silybum marianum Franckenius: J. Marie tistel.
<i>åkertistel</i>	Cirsium arvense
<i>ängsskära</i>	Serratula tinctoria. Se Rydén 2015 s. 71.
<i>blåklint</i>	Centaurea cyanus ¹⁴
<i>ringblomma</i>	Calendula officinalis
<i>brunskära</i>	Bidens tripartita Franckenius: Bruunskäär.
<i>röllika</i>	Achillea millefolium. Franckenius: Rölleka. Jfr Rydén 2015 s. 71.
<i>kamomill</i>	Chamomilla recutita. Se Rydén 2015 s. 72.
<i>renfana</i>	Tanacetum vulgare
<i>mattram</i>	Tanacetum parthenium Jfr Lyttkens s. 7 f.
<i>gråbo</i>	Artemisia vulgaris
<i>korsört</i>	Senecio vulgaris
<i>gemsrot</i>	Doronicum orientale
<i>hästhov</i>	Tussilago farfara
<i>pestilensrot</i>	Petasites hybridus
<i>kattfot</i>	Antennaria dioica Franckenius: Katefötter/Kattefötter. ¹⁵
<i>hedblomster</i>	Helichrysum arenarium Franckenius: Heedbloma.
<i>ålandsrot</i>	Inula helenium Franckenius: Ålansroot.
<i>krissla</i>	Inula salicina Franckenius: Gul Krisslogräs.
<i>cikoria</i>	Cichorium intybus Franckenius: Cichorienört.

De svenska vildväxande kärllväxterna (jämte några förvildade arter) i Franckenius' *Speculum* 1659 är, så gott sig göra låter, identifierade i Rydén 2015, tabell 1 och 2. Tabell 2 upptar också Franckenius' svenska namn för samtliga anförda arter i *Speculum* 1659 jämte en kompletterande lista för *Speculum* 1638.¹⁶

¹⁴ *Blåå Kornbloma* som först anförda namn hos Franck.

¹⁵ *Kattefötter* hos Franck även för *Logfia arvensis* (ullört).

¹⁶ Franckenius' »systematiska» svenska växtnamn diskuteras i Fries 1975.

Att bedöma namnens användningsstatus utifrån synonymernas (ekvivalenternas) ordningsföljd i *Speculum* är generellt vanskligt, även om Franckenius kan ha haft sina personliga favoriter (jfr Rydén 2016 s. 214). Jämför också Rydén 2015 s. 42 vid *Convallaria majalis* och noter till namnförteckningen ovan. Franckenius' ambition var att anföra *alla* namn, vetenskapliga och svenska, som var honom bekanta för att på så sätt för läsaren säkerställa de olika arternas identitet.

De första försöken till normering av det officiella svenska växtnamnsskicket gjordes av Linné med hans *Suecis*-namn (se Fries 1977 och Rydén 2009). Merparten (80 %) av Linnés *Suecis*-namn är idag floranamn.¹⁷

Ett nomenklatoriskt vägledande arbete i vårt land under det senaste 130 åren har varit Krok och Almquists flora, alltifrån den första upplagan 1883, *Svensk flora för skolor*, till den 29:e upplagan 2012. Krok och Almquists huvudkälla 1883 för »lämpliga» svenska växtnamn var, enligt företalet, Elias Fries' *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamnen* (1880).¹⁸

Johannes Franckenius' *Speculum botanicum* och *Speculum botanicum renovatum* äger intresse inte endast vad gäller de svenska växtnamnen där utan också beträffande Franckenius' vetenskapliga nomenklatur. Franckenius hänvisar stundom (ett tjugotal fall) till vetenskaplig källa i form av auktorsbeteckningar (Rydén 2015 s. 81). Franckenius' vetenskapliga nomenklatur i *Speculum* uppvisar anmärkningsvärt många *binära namn*, hundra år före Linnés *Species plantarum* (1753),¹⁹ exempelvis *Absinthium vulgare*, *Angelica erratica*, *Arundo vulgaris*, *Caltha alpina*, *Consolida maior*, *Lilium convallium*. Att särskilt observera är att av sådana namn i *Speculum* är ett trettiotal identiska med nutida vetenskapligt namn, exempelvis *Caltha palustris*, *Nymphaea alba*, *Primula veris* (1638), *Rubus idaeus*, *Salix viminalis*, *Viola tricolor*.

Vid flertalet arter anför Franckenius vetenskapliga synonymer. I *Speculum* 1659 ges vid ett 20-tal arter fyra synonymer, vid fem arter fem synonymer och vid en art, *Arnica montana*, sub »*Caltha alpina*», sju synonymer.

Johannes Franckenius var en mångsidigt lärd man. Han hade studerat vid flera tyska universitet och hade 1622 förvärvat en filosofisk magistergrad vid universitetet i Wittenberg. Som botanist var Franckenius väl förankrad i den dåtida internationella litteraturen. I de svenska växtnamnens historia är Franckenius en tidig och viktig länk.

¹⁷ Undantag är exempelvis *oxelägg* (→ *gullviva*), *källarhals* (→ *tibast*), *strandrör* (→ *vass*), *ängborst* (→ *stagg*), *stämpers* (→ *nattviol*), *stenbräcka* (→ *mandelblom*), *kvickvete* (→ *kvickrot*), *svalört* (→ *skelört*), *näckbladsjööblad* (→ *näckros*).

¹⁸ I inledningen till sin ordbok skriver Fries: »Att erhålla allmänt antagna och fastställda Svenska växtnamn är i närvarande tid ett nödvändigt behof.» Stora skillnader föreligger emellertid mellan det svenska växtnamnsskicket i Krok och Almquist 1883 och nutida namnskick. De svenska växtnamnens diakroni i Krok och Almquist 1883–2012 har dock inte närmare studerats.

¹⁹ För framväxten av en binär nomenklatur före *Species plantarum*, där ju den binära namngivningsprincipen är konsekvent genomförd, se Heller 1964.

Litteratur

- Corneliuson, Jens, 1997: *Växternas namn*. Stockholm.
- Franckenius, Johannes, 1638: *Speculum botanicum*. Upsaliae.
- 1659: *Speculum botanicum renovatum*. Upsaliae. Faksimil 1973, med inledning av Hans Krook. (Suecica rediviva 41.) Stockholm.
- Franckenius, Johannes, 2018: *Botanologia*. Ug. av I. Larsson, U. Örneholm och B. Jonsell. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 154). Uppsala.
- Fries, Elias, 1864: *Botaniska utflygter*. 3. Stockholm.
- Fries, Elias, 1868: *Om tvenne i literatur-historiskt afseende märkliga fynd*. I: Botaniska notiser 1, s. 1–6.
- 1880: *Kritisk ordbok öfver svenska växtnamnen*. Stockholm.
- Fries, Sigurd, 1957: *Studier över nordiska trädnamn*. Uppsala.
- 1975: *Svenska växtnamn i riksspråk och dialekt*. Umeå.
- 1977: *Linné och de svenska växtnamnen. Ett kapitel ur det svenska växtnamns-skicket historia*. Umeå universitet.
- 1994: *Växtnamn då och nu*. Umeå.
- Heller, John L., 1964: The Early History of Binomial Nomenclature. I: *Huntia* 1, s. 33–70.
- Hellquist, Elof, 1948: *Svensk etymologisk ordbok*. 3. uppl. Lund.
- Krok, Th. O.B.N. och Sigfrid Almquist, 1883: *Svensk flora för skolor*. Stockholm [Senare utgåvor redigerade av Erik Almquist, Lena och Bengt Jonsell.]
- Linné (Linnæus), Carl, 1753: *Species plantarum*. Stockholmiae.
- 1745: *Flora svecica*. Stockholmiae.
- 1755: *Flora svecica*. Editio secunda. Stockholmiae. [Svensk översättning 1986.]
- Lyttkens, August 1904–15: *Svenska växtnamn*. 1–3. Stockholm.
- Rydén, Mats, 1994: Vad är ett växtnamn? I: K. Jóhannesson, H. Karlsson & B. Ralph (red.), *Övriga namn. Handlingar från NORNA:s nittonde symposium i Göteborg 4–6 december 1991*. (NORNA-rapporter 56.) Göteborg. S. 101–111.
- 2003: *Botaniska strövtåg. Svenska och engelska*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 82). Uppsala.
- 2009: Linnæus and the Swedish Plant Names: Svenska Linnésällskapets Årsskrift.
- 2015: *Johannes Franckenius och den svenska floran. En studie i växt- och namnkunskap i 1600-talets Sverige*. (Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 136). Uppsala.
- 2016: Johannes Franckenius och de svenska floranamnen. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 139, s. 212–218.
- 2019: Skvattram. I: *Ortnamnssällskapets i Uppsala årsskrift*, s. 59–61.
- Rydén, Mats och Ingvar Svanberg, 2012: Kabblekans namn. *Svensk Botanisk Tidsskrift* 106: 6, s. 321.
- Wiman, Lars-Gösta och Ann-Marie Billing 1998: *Nicotiana. En doktorsavhandling från 1633 om tobak som universalläkemedel av Johannes Franck och Jacobus O. Hermodius*. Uppsala.

Litteratur

Carl-Erik Lundblad & Gunlög Josefsson, *Småländska. Orden och grammatiken*. Stockholm 2021. 332 s. ISBN 978-91-88419-21-7.

Carl-Erik Lundblad har tidigare utgivit ordböcker över dialekterna i Skåne (2012; 2. uppl. 2014), Blekinge (2013; 2. uppl. 2018) och Halland (2018) och fullbordar nu det sydsvenska dialektområdet med Småland. Denna gång är upplägget annorlunda så till vida att även en småländsk grammatik på drygt hundra sidor kompletterar själva ordboken, grammatiken skriven av Gunlög Josefsson. Samarbetet måste sägas vara lyckosamt. Grammatikavsnittet är kunnigt men samtidigt lättillgängligt, uppenbart skrivet för en bredare publik och genomgående välskrivet med en tilltalande ton, utan att för den skull bli ytligt. Samma omdöme gäller en inledande »Kortfattad småländsk ljudlära» av Josefsson som tar upp det mesta av relevans. Jag saknar endast ett omnämnande av utvecklingen av *tje*-ljudet till *ts* (som i *tsörka* 'kyrka') som i äldre tid varit utbredd i Sydsmåland och Blekinge.

Själva ordboksdelen är upplagd på samma sätt som i Lundblads tidigare verk med en alfabetisk avdelning (med hänvisningar från dialektformer till mer eller mindre normaliserade uppslagsord), samt en separat del med betydelser som uppslagsord. I den gemensamma inledningen säger de båda författarna (s. 13) att det är den »äldre språkvarianten med rötter i en till stor del svunnen kultur, då Sverige för 150 år sedan huvudsakligen beboddes av bönder, [...] som i första hand beskrivs i denna bok». Detta märks inte minst i ordboksdelen, som innehåller många ålderdomliga och sannolikt till stor del numera obrukade ord.

Småland är stort och för att få ett hanterligt men ändå representativt material att utgå från har man valt ut tre områden i olika delar av landskapet som man mer systematiskt gått igenom i dialektarkiven: Norra och Södra Tjust, Norra Vedbo samt Allbo. Detta har i viss mån kompletterats med källor från andra områden, i första hand Västbo och Kinnevald. Men man undrar hur man gått till väga för att göra det slutliga svåra urvalet av ord. Vilka principer har man följt? Det hade varit intressant att få läsa något om det. Själv kommer jag från Sunnerbo i sydvästligaste Småland, som gränsar till både Allbo och Västbo men letar ändå förgäves efter några av mina favoritord som jag känner väl och upplever som typiska för trakten: *racksig* 'besvärlig, finurlig', *kwesa* 'finne, blemma', *kuck* 'skutt', *ricklig* 'ostadig', *veta te* 'passa, vara lämpligt', *speta* 'sticka' (substantiv), *raft* 'käpp, spö', *lev* 'brödkaka', *siling* 'småfisk', *tia* 'tina' (verb), *löet* 'kvalmigt (om väder)', *fran* 'bitter (om smak)', *wespa* 'geting', *ginglig* 'ranglig', *wite gröt* 'risgrynsgröt', *gullpytta* 'nyckelpiga', *skateblomma* 'styv morsviol'. Detta är ingen kritik. Man kan ju inte ha med allt. Men det illustrerar ändå problemet att täcka in ett så stort och diversifierat område som Småland.

Syntaxavsnittet av grammatiken avslutas med den fortfarande fullt levande konstruktionstypen *Det är bra, så det är*. Här kan det kanske vara av intresse att jag själv känner den från Kronobergs län i varianten *Det är bra, så att det är*. Jag gjorde en gång en sökning i samlingarna till *Ordbok över Sveriges dialekter* och hittade då bland de företrädesvis äldre uppteckningarna från Småland endast den förstnämnda

typen. Jag tolkar det så att det i södra Småland skett en utveckling av konstruktionen genom att man av tydlighetsskäl skjutit in ett *att*.

Mitt intryck av boken är mycket positivt. Den populariserar på en god vetenskaplig grund. Den kommer säkert att vara till nytta och nöje för många hembygds- och språkinsresserade smålänningar. Men eftersom det är min uppgift som recensent att även påpeka onöjaktigheter (som i detta fall inte är särskilt många), avslutar jag med en lista på sådant.

Som en participform av verbet *be* anförs *böed* (s. 54), men det är i stället particip av *bjuda*. – *Dov* uppges som uppslagsform för ett adjektiv *då* 'matt, glanslös' (s. 62), men det kan inte vara korrekt. *Då* är ett eget ord, nära besläktat med adjektivet *dån* 'matt, dimmig, dunkel' som även återfinns i ordboken. – *Lialöpe* 'gräs uppvuxet efter slåttern, efterslåtter' ges uppslagsformen *lidalöpe* (s. 95), men är säkerligen en sammansättning till *lie*. – Under uppslagsformen *mycket* hittar man endast uttalet *möet* från Norra Vedbo (s. 100). Man kan förledas att tro att det är den enda småländska formen. Men det finns faktiskt en intressant variation i landskapet mellan formerna *möe* – *möet* – *möcke* – *mycke*, en variation som är dels geografisk, dels social (Fridell 2005 s. 247 f.). – Namnet *Färjans ö* på en ö i sjön Vidöstern (dit undertecknad ofta rott och landstigit) antas betyda »färjarens, d.v.s. färjkarlens ö» (s. 223), men det är nog en folketymologi. Troligare innehåller namnet, som 1685 skrevs *Färgans ö* (Karta F 23, Lantmäteristyrelsens arkiv), ett ord fsv. *færghin* som betyder 'fräken' (Moberg 1949–51 s. 95). – I en lista över stark böjning av vanligtvis svaga verb (s. 273) förekommer verbet *hitta* med exempelmeningen *Vi hett på sånn där tokigheter* 'Vi hittade på sådana där tokigheter' från Södra Tjust. Men verbet böjs i Östra Småland efter 2:a svaga konjugationen, dvs. i preteritum *hitte* (Areskog 1936 s. 224), så *hett* är nog avsett att vara apokoperad svag böjning. Ett språkprov *Ha du freja [frågat] na?* 'Har du frågat henne?' från Tunalän som påstås illustrera just apokope (s. 275) gör det däremot inte. – Apropå konjunktionen *äss* 'om' sägs: »I danskan finns motsvarande ord, *hvis*» (s. 288). Man kan få det felaktiga intrycket att »motsvarande» betyder 'etymologiskt identiskt'. Man borde ha tydligare markerat att det är två helt olika ord med motsvarande betydelse. *Hvis* är genitiv av *hvad* och *hvem* (jfr *ves* i SAOB). *Äss* är en sammandragning av *är det så att* (Teleman 2006). – Kraftuttrycket *fy väre* från Västbo (som jag också känner från Sunnerbo) förklaras helt riktigt som innehållande presens konjunktiv av *varda*, men *ä:et* i det småländska uttalet beror inte på övergång *a > ä* före *r* (s. 295), utan är – som så mycket annat i sydvästra Småland – en arkaism, eftersom den äldsta fornsvenska formen var *værdhe*. – I litteraturlistan anför man Adam Horn af Åminnes magisteruppsats från 2015 om sydsvensk pluralböjning (jfr även s. 278 ff.), men det hade varit bättre att i stället ha med hans artikel i *Svenska landsmål och svenskt folkliv* från 2016 som är lättare tillgänglig och som sammanfattar och fördjupar magisteruppsatsen.

Staffan Fridell

Lars Steensland, *Älvdalsk ordbok. Svenska–älvdalska, älvdalska–svenska. 2. uppl. [Älvdalen] 2021. 721 s. ISBN 9789198494020.*

Älvdalska har i flera sekel haft en särställning inom svensk dialektologi. Redan 1733 diskuterade Reinhold Näsman språkdrag i Ovansiljanmålan, inklusive älvdalska, i sin avhandling (Näsman 1733; se Ringmar 2010). Därefter har språkforskare som Johan

Ihre,¹ Carl Säve, Adolf Noreen, Lars Levander och Stig Björklund intresserat sig för språkrikedomen i övre Dalarna, och kanske i synnerhet äldvalska, som har uppfattats som det mest genuina och ålderdomligaste målet bland Ovensiljanmålen.

På senare tid har äldvalskaans särställning understrukits genom att såväl äldvalingarna själva som ett stort antal språkvetare (varav jag är en) har engagerat sig i äldvalskaans bevarande – med viss framgång. Äldvalska fick 2016 språkstatus av SIL International, med språkkoden *ovd*, och äldvalskaans status i Sverige har varit föremål för diskussioner i bland annat Europarådet.² Ett påtagligt och konkret resultat av det sentida engagemanget för äldvalska utgörs av en mängd nyare publikationer på och om äldvalska. Det rör sig bland annat om äldvalska barnböcker som *Sofia Superkullq frå Övdalim* (Rehnström 2021) och andra texter ämnade för barn och undervisning, samt mycket annat som har tillkommit via Ulum Dalska, föreningen för äldvalskaans bevarande, och projektet Wilum og bellum (se litteraturförteckningen). För språkforskningens del är Bengt Åkerbergs äldvalska grammatik (Åkerberg 2012) ett viktigt arbete – en så omfattande grammatisk beskrivning har knappast gjorts för någon annan enskild språkvarietet i Sverige – och en internationell studie av äldvalskaans morfologi och syntax kom 2015 (Bentzen et al. 2015). Dessutom har Lars Steensland, professor emeritus i slaviska språk, publicerat tre äldvalska ordböcker, med växande omfång (Steensland 1986, 2010, 2021). Det är den senaste ordboken, *Äldvalsk ordbok* (ÄOB), som är föremål för denna recension.³ Som en bakgrund kan nämnas att Lars Steensland i sin barndom tillbringade somrarna i Älvdalen, och han har sedan 1960-talet intresserat sig för äldvalska i kombination med andra språkstudier. Han har utöver ordböckerna publicerat tre böcker om äldvalskt ordförråd (växtbeteckningar, fågelbeteckningar och ortnamn) och dessutom översatt de fyra evangelierna till äldvalska. 2020 tilldelades Lars Steensland det äldvalska kulturpriset Övdals-Byönn.

Ordboken distribueras av Ulum Dalska, och den kommer så småningom också att publiceras i digitalt format. Den omfattar 721 sidor, och är till skillnad från till exempel *Ordbok över folkmålen i övre Dalarna* (OÖD) och andra mer traditionella dialektordböcker tvåspråkig. Bokens första del är svensk-äldvalsk, och dess andra del är äldvalsk-svensk. Syftet med ordboken är alltså att den ska vara praktiskt användbar både för svensktalande som vill lära sig äldvalska, och för äldvalingar som är osäkra på ett ords betydelse eller uttal. De svenska uppslagsorden är omkring 22 500, och de äldvalska är »betydligt fler» (ÄOB s. 9). Uppskattningsvis bör de äldvalska uppslagsorden vara omkring 27 000, givet att de upptar 372 sidor mot de svenska ordens 318 sidor. Utöver dessa två huvuddelar finns det också särskilda partier som i korthet behandlar äldvalsk grammatik, fonetisk notation, stavning och så vidare. Den enda sakliga anmärkning som jag kan förmedla rör ett sådant avsnitt, nämligen det som rör pleonasmer (s. 336 f.). Här sägs det att äldvalsk dubbling av pronomen »sätter

¹ Björklund (1956 s. 174 f.) förtecknar äldre otryckta verk som rör äldvalska från den Ihreska handskriftssamlingen.

² En majoritet av de språkvetare som har arbetat med äldvalska menar att det rör sig om ett språk – och jag är en av dem. Därför använder jag termen *språk* i denna recension. För en översikt om den sociolingvistiska debatten, se Karlander 2017.

³ Den recenserade ordboken uppges (s. 9) utgöra en andra upplaga av Steenslands 2010 utgivna ordbok *Material till en äldvalsk ordbok*. Som sådan är den också införd i den nationella bibliotekskatalogen Libris (<http://libris.kb.se/bib/n2sb9hqslv9trk9c>). Då ordböckerna emellertid har olika titlar och sinsemellan uppvisar så stora skillnader har den recenserade ordboken av recensenten betraktats som ett självständigt verk. (Red:s anm.).

fokus på pronomenet», liksom i svenska (som i meningen *Vi är också vi sugna på glass*). Emellertid går det bra att dubblera expletiva pronomen i älvdalska: *Eð far sakt eð rainingen nu* 'det börjar regna nu' (Rosenkvist 2015). Detta indikerar att konstruktionens pragmatiska funktion är en annan; expletiva pronomen kan ju inte fokuseras eller betonas.

I många dialektordböcker är målet med utgivningen att dokumentera ålderdomliga och för dialekten specifika ord, och materialet för ordboken anpassas därefter. ÄOB har alltså ett annat syfte, eftersom älvdalska är ett fullt levande språk, och därför har Steensland inte bara utgått från traditionella källor, arkivmaterial, egna intervjuer och enkätstudier samt privata brev, utan också från nutida texter, konversationer på Facebook och andra modernare källor. ÄOB förtecknar alltså inte bara traditionella ord, utan också ett stort antal ord som har införlivats med älvdalska under de senaste decennierna. Det rör sig bland annat om nydalska ord, alltså »mer eller mindre skämtsamma ord för moderna företeelser» (s. 9). Några sådana exempel är *fråtådråj* 'snöskoter' (eg. 'pruttkälke'), *kråysboutje* 'Facebook' (eg. 'ansiktetsboken'), *molaðkalltrusk* 'videoapparat' (eg. 'bildtröska') och *slaverduos* 'mobiltelefon' (eg. 'pladderdosa'). Dessutom går det att finna en del nyskapade språkvetenskapliga termer, som till exempel *gnukåliuoð* 'frikativa' (eg. 'gnidljud'). Också många lånord från svenska har inkluderats (som *pulsa* 'gå i snö'), vilket innebär att ordboken är en fungerande resurs för var och en som vill få en bild av den älvdalska som talas idag. Det nutida perspektivet kommer till synes också i den svenska delen av ordboken, där uppslagsord som *Trafikverket*, *elräkning* och *slalombacke* förekommer – vardagliga ord som är oundgängliga om man vill att älvdalskan ska förbli vital.

I de två tidigare ordböckerna (Steensland 1986, 2010) förtecknades inte en del äldre ord som knappast används numera, eftersom ordboken fokuserade på det levande språket, men en del sådana ord har lagts till i ÄOB efter uppmaning av älvdalska ordboksanvändare.

En särskild typ av ord tycks däremot ha inkluderats huvudsakligen på grund av författarens egna kulturhistoriska intressen. Det rör sig om gråspråksord, det vill säga ord som användes av gråarna, de älvdalska gårdfarihandlarna. Enbart omkring 70 ord av den typen ingår i ordboken, och samtliga är sådana att de inte har samma betydelse i älvdalska som i gråspråket.⁴

Älvdalskan är på väg att utveckla en standardiserad ortografi, och ordboken följer i huvudsak det förslag som redan 2005 togs fram av det älvdalska språkrådet (Råddjärum), till skillnad från de tidigare ordböckerna och Åkerberg 2012. Även om skriven älvdalska har blivit betydligt vanligare så är den ortografiska variationen fortfarande stor, och därför innehåller ÄOB en stavningshjälp (s. 720 f.) som visar hur stavningen i ordboken förhåller sig till andra vanliga älvdalska stavningssystem. Stavningen i ÄOB utgår från uttalet i de centrala byarna, vilket kan vara problematiskt för en del som talar älvdalska i mer perifera delar, eftersom uttalsvariationen är betydande. Det rör sig bland annat om /ð/ som på flera ställen har övergått till /r/, och om diftongerna. Det svenska *stol* kan till exempel i älvdalska motsvaras av uttal och skriftbilder som *stuol*, *stuäl*, *stuel*, *stoel*, *stoäl* och *stoul* (Steensland 2010 s. 10), med individuell och geografiskt betingad variation. I ordboken tecknas denna diftong <uo>. Andra problem av samma typ erbjuder de älvdalska affrikatorna och de nasala vokaler. Här följer alltså ÄOB språkrådets förslag och använder konsekvent <tj, ti, dj, di> samt <a, e, i, u, o>. Det komplexa tecknet <å>, som förordas av språkrådet, har

⁴ En utförligare lista över gråspråksord finns på Ulum Dalskas hemsida (Steensland 2018).

dock ersatts av ⟨ϕ⟩. Principerna för stavning och uttal ges i bokens inledning, och de många stavnings- och uttalsvarianterna diskuteras tämligen utförligt i ett särskilt avsnitt (ÄOB s. 342 ff.). Här motiverar författaren också att en variant har valts som standard framför en annan; det är de varianter som är vanligast och som förefaller vara mest ursprungliga som får företräde.

Även om det alltså kan vara svårt att hitta ett uppslagsord i ÄOB med utgångspunkt i ett specifikt uttal, så lär det ändå vara lättare än när de dalska orden återges i en försvenskad form, som i OÖD. Ett aktuellt exempel erbjuds av titeln på en äldalsk barnbok från 2021 (Götesson 2021): *Rigåvur*. I OÖD finner man detta ord under det sannolikt konstruerade uppslagsordet *ridgåva*, medan ÄOB har uppslagsordet *rigåv-a*, med varianterna *rigåvo*, *rigavu*. Rietz (1962 s. 531) anger formen *riggåvå*, uppptecknad i Åsens by i Älvdalen, och ser ordet som en sammansättning av ett fornordiskt *hrið* 'vind' och det dialektala *guva* 'väderil' (Rietz 1962 s. 223). Betydelsen är alltså 'häftig vind, vindby', men ordet används i äldalska också som en beteckning för livliga flickor och kvinnor – i likhet med det svenska *yrväder*. Denna senare betydelse tas upp i ÄOB (men inte i OÖD).

Ordartiklarna i ÄOB är olika uppbyggda beroende på om lexemen är svenska eller äldalska. I den svensk-äldalska delen saknas uttalsangivelser helt. Här får läsaren äldalska motsvarigheter till de svenska orden, med betydelseangivelser och viss grammatisk information (som genus för substantiv etc.). För uppslagsordet *kåda* finns det till exempel flera äldalska alternativ: *kwåða*, *djyryl* 'mjuk, ej tuggbar kåda', samt *djyrylkwåð* och *guoðkwåð* 'tuggkåda'. I många fall får man också autentiska exempel på hur ordet används, eller så finns det hänvisningar till sådana exempel vid andra uppslagsord. Vid uppslagsordet *slita* finner man således de äldalska verben *slaita*, *tugå*, *neṭa*, *painas* och *klå'ss*, men också konstruktioner som *slait sund* 'slita sönder' och *neṭ upp* 'slita ut'. Dessutom finns det en hänvisning till *nedströms*, där det finns exempel på *slait sig* 'slita sig'. Ordbokens svensk-äldalska del ger alltså i många fall rikligt med information både om vad de äldalska orden betyder och om hur de används. I vissa fall saknas dock betydelseangivelser – det svenska ordet *traj* motsvaras exempelvis av det äldalska *trokka*, som är ett feminint substantiv, men här saknar åtminstone jag information om vad orden faktiskt betyder; SAOB meddelar att ett *traj* är spår efter ett djur som har gått i slingor under sök efter föda.

I den äldalsk-svenska delen tillhandahålls detaljer rörande uttal, ordklass och böjning. För uppslagsordet *djyryl* kan man se hur ordet böjs i bestämd form (-n) och i dativ (-m), och därav kan man sluta sig till att det är ett maskulint substantiv. För ord som tillhör andra ordklasser än substantiv anges dock ordklass explicit. En kort beskrivning av de relevanta delarna av den äldalska grammatiken ger i ordbokens inledning (ÄOB s. 14–16). Vidare anges huruvida enskilda ord är nydalska (se ovan), eller om de är variantformer av andra uppslagsord.

Uttalsangivelserna i den äldalska delen ges inom fonetiska hakparenteser; *djyryl* uttalas [dzy"ryl]. Här visar tumtecknet (") att ordet är kortstavigt, att det har grav accent, och att betoningen ligger på den första stavelsen. Principerna för ljudskriften ges på s. 13 ff. i ÄOB, och som synes så noteras alltså accent och betoning, men också kvantitet (såväl korta som överlånga stavelser förekommer). Också sammansättningsfogar och glottisstötar markeras, men inte kakuminalt //l. Författaren har alltså valt att använda en egen fonetisk apparat som avviker både från det internationella fonetiska alfabetet och från landsmålsalfabetet, med hänsyn tagen till äldalskans särart. Medan detta kan framstå som en rimlig kompromiss mellan fonetisk stringens och vederbörlig hänsyn till läsare som inte är språkvetare, så innebär det också att

varje läsare måste tillägna sig detta specifika system för att kunna tillgodogöra sig uttalsuppgifterna. En allmän observation är att liknande tillvägagångssätt alls inte är ovanliga. Fonetiska notationssystem som är mer eller mindre idiomatiska förekommer såväl i SAOB som i OÖD och *Ordbok över Finlands svenska folkmål*. Den dialekt- och språkhistorieintresserade får vackert acceptera att svenska ordboksförfattare och -redaktörer inte har enats om en standard för uttalsangivelser.

I jämförelse med OÖD är ÄOB givetvis inte lika fyllig, och det finns flera exempel på äldvalska ord i OÖD som inte tycks ha någon motsvarighet i Steenslands ordbok. Ett sådant exempel kan vara *suva*, som liksom *pulsa* betyder 'gå i snö'. Anledningen till att sådana luckor finns kan vara det begränsade omfånget, men det kan också bero på att *suva* inte längre förekommer i den moderna äldvalskan, eller ens i den äldvalska som talades för 50–100 år sedan. Man bör ha i minnet att en del av materialet för OÖD samlades in på 1880-talet (OÖD 1 s. 8), och antagligen representerade den tidens informanter en grupp av talare som var gamla redan då.

ÄOB vilar på ett omfattande material, insamlat under flera decennier, och dess systematiska uppläggning, detaljrikedom och noggranna framställning vittnar om författarens stora förtrogenhet med såväl det äldvalska språket som med filologi och ordboksarbete. Ordboken är alltså inget lekmannarbete. Den är dessutom inte bara värdefull för språkforskare, utan den är också avsedd för praktiskt bruk, till skillnad från traditionella dialektordböcker, och detta senare syfte kommer den med största sannolikhet att fylla väl eftersom många nutida, vardagliga ord har inkluderats. Och även om det inte är författarens avsikt så är det sannolikt att ÄOB också kommer att fungera som ett normerande standardverk för det äldvalska språket under lång tid framöver. I ett digitalt format kommer det ju att vara möjligt att uppdatera ordboken i takt med att nya ord uppstår.

Henrik Rosenkvist

Litteratur

- Areskog, Gertrud, 1936: *Östra Smålands folkmål. Inledning, översikt av ljudläran, formlära: verbböjningen*. (Skrifter utg. av Kungl. Gustav Adolfs Akademien för folklivsforskning 4.) Uppsala.
- Bentzen, Kristine, Henrik Rosenkvist & Janne Bondi Johannessen (red.), 2015: *Studies in Övdalian Morphology and Syntax*. (Linguistik Aktuell 221.) Amsterdam–Philadelphia.
- Björklund, Stig, 1956: *Äldvalsålet i Andreas Johannis Prytz' Comoedia om konung Gustaf Then Första 1622*. Uppsala.
- Fridell, Staffan, 2005: Dialekt i en komedi av Johan Stagnel. I: *Språk i tid. Studier tillägnade Mats Thelander på 60-årsdagen*. (Skrifter utg. av Institutionen för nordiska språk vid Uppsala universitet 67.) Uppsala. S. 244–253.
- Götesson, Barbro, 2021: *Rigåvur. Ie övdalsk sågå*. Älvdalen.
- Horn af Åminne, Adam, 2016: Verbal kongruensböjning i sydvästsvenska dialekter. I: *Svenska landsmål och svenskt folkliv* 139, s. 73–89.
- Karlander, David, 2017: *Authentic Language. Övdalsk, metapragmatic exchange and the margins of Sweden's linguistic market*. Stockholm. [Webbadress: <http://su.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1133324&dsid=5814>. Hämtad 2022-06-17.]

- Lundbladh, Carl-Erik, 2012: *Skånska dialektord*. (Skrifter utg. av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 12.) Lund.
- 2018: *Halländska dialektord och äldre uttryck*. Stockholm.
- Lundbladh, Carl-Erik & Ingrid Reiz, 2013: *Blekingiska dialektord*. (Skrifter utg. av Dialekt- och ortnamnsarkivet i Lund 13.) Lund.
- Moberg, Lennart, 1949–51: Två gamla nordiska benämningar på fräken. I: *Språkvetenskapliga sällskapets i Uppsala förhandlingar*, s. 69–107.
- Näsman, Reinhold. 1733. *Historiola lingvæ Dalecarlicæ*. Upsaliæ.
- Ordbok över Finlands svenska folkmål*. [Webbadress: <https://kaino.kotus.fi/fo/>. Hämtad 2022-03-10.]
- OÖD = *Ordbok över folkmålen i övre Dalarna*. [Webbadress: <https://www.isof.se/lar-dig-mer/publikationer/publikationer/2021-05-31-ordbok-over-folkmalen-i-ovre-dalarna>. Hämtad 2022-03-10.]
- Rehnström, Björn. 2021. *Sofia Superkullå frå Övdalim*. Älvdalen.
- Rietz, J. E. 1962. *Svenskt dialektlexikon. Ordbok öfver svenska allmogespråket*. Lund.
- Ringmar, Martin, 2010: Historiola lingvæ dalecarlicæ – bättre än sitt rykte? Rapport från en genomläsning av vår första dialektmonografi. I: G. Nyström & Y. Sapir (red.), *Rapport från Oðer råðstemnā um övdalsku, Andra konferensen om älvdalska*. S. 75–110. [Webbadress: <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva151492>. Hämtad 2022-03-10.]
- Rosenkvist, Henrik, 2015. The Syntax and Meaning of Subject Doubling in Övdalian. I: Bentzen et al. 2015, s. 107–136.
- Teleman, Ulf, 2006: Äss du vill... Om en konditional subjunktions tillblivelse. I: *Lekt och lärt. Vänskrift till Jan Einarsson 2006*. (Rapporter från Växjö universitet, Humaniora 16.) Växjö. S. 276–283.
- Steensland, Lars, 1986: *Liten älvdalsk-svensk och svensk-älvdalsk ordbok*. Älvdalen.
- 1994: *Älvdalska växtnamn förr och nu*. Uppsala.
- 1999: *Fågelnamn och fågelliv i Älvdalen med omnejd*. Uppsala.
- 2006: *Var åvå dier ferid? Älvdalska namn på orter utanför Älvdalen med kulturhistoriska kommentarer*. Uppsala.
- 2010: *Material till en älvdalsk ordbok*. Älvdalen.
- 2018: Gråspråksord. [Webbadress: <http://www.ulumdalska.se/alvdalskan/gra-spaksuord/>. Hämtad 2022-03-10.]
- 2021: *Älvdalsk ordbok*. Älvdalen.
- SAOB = Svenska Akademiens ordbok. [Webbadress: www.saob.se. Hämtad 2022-03-10.]
- Wilum og Bellum. [Webbadress: <https://www.alvdalen.se/uppleva-och-gora/alvdalska.html>. Hämtad 2022-03-10.]
- Ulum Dalska. [Webbadress: www.ulumdalska.se. Hämtad 2022-03-10.]
- Åkerberg, Bengt, 2012: *Älvdalsk grammatik*. Under medverkan av Gunnar Nyström. Älvdalen.
- ÄOB = Steensland 2021.

Författare i denna årgång

Lars-Erik Edlund, professor, Umeå universitet.

Staffan Fridell, professor emeritus, Uppsala universitet.

Karin Gustavsson, fil. dr, arkivchef, Folklivsarkivet med Skånes musiksamlingar, Lunds universitet.

Catarina Harjunen, fil. dr, Åbo Akademi.

Adam Horn af Åminne, fil. dr, Luleå.

Charlotta af Hällström-Reijonen, fil. dr, avdelningsföreståndare, Svenska avdelningen, Institutet för de inhemska språken.

Mats G. Larsson, docent, Lunds universitet.

Erik Magnusson Petzell, docent, forskningsarkivarie, Institutet för språk och folkminnen, Göteborg.

Henrik Rosenkvist, professor, Göteborgs universitet.

Mats Rydén, professor emeritus, Uppsala universitet.

Caroline Sandström, fil. dr, huvudredaktör för *Ordbok över Finlands svenska folkmål*, Institutet för de inhemska språken, Helsingfors.

Mathias Strandberg, fil. dr, forskningsarkivarie, Institutet för språk och folkminnen, Göteborg.

Ingvar Svanberg, fil. lic., forskare, Uppsala universitet.

Lena Wenner, fil. dr, forskningsarkivarie, Institutet för språk och folkminnen, Göteborg.